

עץ החיים והכסף

עקרונות הכלכלה והעסקים
מבראשית למאה ה-21

מייקל אייזנברג

Tree of Life and Prosperity

עורך: עמית משגב
עורך לשון: אביחי גמדני
עטיפה: ליה ברץ
עימוד: איפאבליש

© כל הזכויות שמורות
להוצאת סלע מאיר, רח' מנחם בגין 144, תל-אביב
נדפס תשע"ט (2019)
דאנאקוד 1386-1032

Sella-Meir Publishers ©
All Rights reserved
Printed in Israel

לאשתי יפה

מופת לשיפור מידות וערכים

תוכן העניינים

7	הקדמה: עוגן ושבעה לוויינים
37	פרשת בראשית: משימה (בלתי) אפשרית
49	פרשת נח: הממציא המתוסכל
60	פרשת לך לך: העושר – ניסוי וטעייה
79	פרשת וירא: אוד מנוצל מאש
93	פרשת חיי שרה: תורת המשחקים ותורת העקרונות
105	פרשת תולדות: הבכורה והברכה
119	פרשת ויצא: מידה כנגד מידה
135	פרשת וישלח: בין אהבה לפחד
147	פרשת וישב: עתודת קרקע
159	פרשת מקץ: עכבר העיר
173	פרשת ויגש: תמרור המרמור
191	פרשת ויחי: ים – יבשה
208	אפילוג העורך
215	הערות והרחבות

עוגן ושבעה לוויינים

כלכלה – המודל הערכי

א. הפעם הראשונה

כמשקיע הון סיכון למדתי שאחד האיתותים החזקים ביותר להשקעה טובה הוא כשכל מי ששומע עליה חושב שהיא בלתי אפשרית או בלתי ניתנת ליישום. אני תקווה שכך יחשבו גם על הספר שלי...

ההשקעה הראשונה בחיי המקצועיים היתה השקעה בחברת פיקצ'ר וויז'ון בשנת 1995. ישבתי במטוס ליד גור שומרון, איש הייטק ותיק, והתחלנו לדבר. היתי צעיר וסקרן אבל לא מנוסה בעליל. לקראת סוף הטיסה הוא אמר לי: "יש לי חבר, מכר בעצם, קרוב לירושלים. קשה לו לגייס כסף. יש לו רעיון בתחום האינטרנט, אולי שמעת משהו על זה?" כעבור כמה ימים קיבלתי טלפון למשרד בירושלים. בצדו השני של הקו מישהו הציג את עצמו בשם יעקב בן יעקב. האמת היא, חשבתי שחבר שלי מארצות הברית התקשר בשם בדוי כדי "לעבוד" עלי.

לקח לי כמה דקות להבין שיעקב בן יעקב הוא באמת יזם שהסטארט-אפ שלו היה העברת תמונות באינטרנט. היום זה נשמע פשוט. אך אז עדיין השתמשו במצלמות עם תשלילים (נגטיבים) והאינטרנט היה איטי (Dial up), מאוד מאוד איטי. לא האמנתי שהוא יצליח להעביר תמונה באינטרנט, אך סקרנותי גברה עלי.

נסעתי לגבעת זאב, פרוור מחוץ לירושלים. שם, בביתו של יעקב בן יעקב, כשהילדים מתרוצצים ברחבי הבית משום שלא היה לו כסף לשכור משרד, ישבנו בעליית הגג עם צלחת עוגיות שקנה במכולת ובקבוק קוקה קולה והוא הציג בפני בגאווה את הפיתוח שלו. מסתבר שהייתי עתיד לבלות עוד שעות ארוכות בעליית גג זו בגשם רועש או

חום בלתי נסבל, אך הפעם הראשונה ארכה רק קצת יותר משעתיים. בשעתיים אלו הוא סרק נגטיב, העלה את הקובץ למחשב מקומי ובמשך למעלה משעה הוא העביר אותו "באינטרנט" למחשב אחר שהתחבר במודם על טלפון קווי. הצגת התמונה לבדה על המסך של המחשב השני ארכה כשתי דקות עם כמה רענונים (refresh). יעקב ושותפיו היו ללא פרוטה בכיס והם חיו מהאדים של הביזנס שלא היה ביזנס. מסתבר שכל המשקיעים, כולל אלו שהציעו לו גור שומרון, דחו אותם. ובכל זאת משהו קסם לי שם.

עליתי לארץ ב־1993, שנתיים לפני אותה פגישה. המשפחות שלי ושל אשתי עדיין היו בחוץ לארץ והיתה לנו תינוקת. המחשבה שאפשר לשלוח תמונות לסבא וסבתא מעבר לים ריגשה אותי יותר ויותר בכל פעם שראיתי את התמונה שיעקב בן יעקב הצליח להעביר למחשב נוסף במקומות שונים. היום קוראים לזה שיתוף תמונות. אז לא ידענו איך לקרוא לזה כי פיקצ'ר וויזיון היו הראשונים.

כאמור, הייתי משקיע טירון. לא ידעתי מאומה ולכן התקשרתי להרבה מאוד משקיעים מנוסים. חלק שאלו "מה זה אינטרנט" וחלק חשבו שזה בלתי אפשרי לשלוח תמונה על קו טלפון עם רוחב פס מזערי. כמו הבת שלנו גם האינטרנט היה בחיתוליו, ותעשיית ההון־סיכון בישראל עוד היתה ביצה שטרם נולדה. "משקיעים מתוחכמים" שאלו מאיפה ימצאו את כל הסורקים לתשלילים ואיפה יתקינו אותם. המשקיעים האמריקאים עוד לא שמעו על סטארט־אפים ישראלים. בקיצור, בלתי אפשרי. זה היה מתסכל. אולי באמת זה בלתי אפשרי.

בכל זאת, ולמרות כל הספקנות, הספקנים והסיכון, יחד עם שותפי שלמה קליש התחייבנו להשקיע כחמישים אלף דולר בחברה למרות שלא היה לנו את הכסף. במקרה הטוב חמישים אלף דולר הם העמלה שאולי נקבל מהכסף שנגייס, אם נגייס, ליעקב בן יעקב ושותפיו.

פנינו למשקיעים פרטיים. שאלנו אותם אם היו רוצים לשלוח תמונות ליקיריהם דרך הדבר הזה שנקרא אינטרנט. בעצם פעלנו בקונספט של גיוס המונים הפופולארי כל כך היום שדרכו אנשים קונים מוצר שנמצא בפיתוח. המונים לא היו לנו אבל מצאנו קומץ מאמינים.

כעבור כשנתיים וקצת, החברה הגוססת מגבעת זאב נמכרה לענקית התקשורת דאז "אמריקה אונליין" ולענקית הצילום דאז "קודאק". ההשקעה הניבה עשרות מונים לאותם משקיעים ראשונים, שניתן לומר שהלכו יותר עם הלב והחזון של מה שיכול להיות ופחות עם הקיים והמבוסס.

במבט לאחור אני חושב שבאופן רחב יותר, סיפור זה משקף את אסטרטגיית ההשקעה ואסטרטגיית החיים שאני משתדל להוביל וליישם בעשרים וחמש השנים האחרונות.

ב. לפני ההתחלה

שנים אחדות קודם לכן, בהיותי תלמיד ישיבה חדש יחסית בישיבת הר עציון, ניגשתי לשאול את הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין שאלה של ילד. היו אלו ימים של קלטות של פעם, אלו שמכניסים לרדיו-טייפ כדי לשמוע ולהקליט מוזיקה. היה לי רדיו-טייפ "דאבל קאסט" שבו ניתן להקליט וגם להעתיק קלטות. שאלתי את הרב אם מותר לי על פי ההלכה להעתיק את המוזיקה מקלטת לקלטת. תשובתו עשתה עלי רושם עז:

"אם קנית אז מותר לך. הם לא יכולים לומר לך מה לעשות עם הקלטת אחרי שרכשת אותה. אבל אתה לא תקבל מדליה של 'קדושים תהיו'".

כוונת הרב היתה שיש להבחין בין מה מותר למה ראוי. ההפניה שלו למצוות "קדושים תהיו" הצביעה על דבריו של הרמב"ן שם: "שלא יהיה נבל ברשות התורה". היינו, אל תתנהג בחוסר מוסריות – אל תהיה נבל ותצדיק את עצמך שלפי החוק היבש אתה בסדר.

מדי שנה אני מספר את הסיפור הזה לילדיי בגלל חשיבות המסר המורכב שפותח צוהר לסוגיה שאיננה פשוטה – יחסי הגומלין שבין חוק ומוסר.¹ וגם, כהכנה לחיים שבהם אנו נתקלים לא אחת בנבלים ברשות התורה ושלא ברשותה...

איננו מרבים לדבר על ערכים בעולם שהוא מלא מספרים, שטרות וחוזים, יצרים ושוק חופשי. החוק היבש מחייב לדאוג לשורה התחתונה – רווחיה של החברה והרווח של המשקיעים. זו היא חובת האמונים

החוקית של הדירקטורים, וטוב שכך ברמה החוקית. בשטף החיים לא תמיד אנחנו פנויים לחדד לעצמנו מהם הערכים הראויים וכיצד הם באים לידי ביטוי בהתנהלותנו היומיומית בצריכה, במסחר, בכלכלה וביחסים החברתיים. לכן, באופן כללי, אחת המטרות של הספר היא לעורר את המודעות לקו רעיוני-תפיסתי של הערכים (טובים ושאינם) שמוטמעים, אם נרצה או לא נרצה, בכל מוצר או שירות הקיימים בעולמנו. לכל מוצר יש תמה (theme) בבסיסו ויש אג'נדה שהוא מקדם. מאחורי כל עסקה יש אנשים. בכל פיתוח טכנולוגי הושקעו נשמות אדם. כל ניהול משא ומתן על ערך מושפע מהערכים של הצדדים. יש אנשים שהעסקים שלהם משקפים את הערכים שהם דוגלים בהם, ואותם ערכים גם משפיעים על מה נחשב בעיניהם ערך כלכלי ראוי. משקיעי "פיקצ'ר וויזיון" היו אלו שחשיבות השמירה על הקשר המשפחתי דיברה אליהם, וכפרפרזה על הקלישאה "תמונה אחת שווה אלף מילים", במקרה הזה "תמונה אחת היתה שווה הרבה יותר מאלפי דולרים" – למי שהיה נכון להביט בה.

ג. עסקים טובים

הספר שלפניכם הוא ניתוחים עסקיים עכשוויים בתוך טקסט נצחי. קפיטליזם לכל דבר ועניין. אינני כותב מתוך עמדה של נאורות, טהרנות, וגם לא סוציאליזם. אינני מדבר על מה שמכונה היום "השקעות אימפקט"². שאיפתי היא להצליח עסקית ואני רואה לנגד עיני הזדמנויות לרווחים, ואפילו רווחים טובים יותר מעסקים שאינם משקפים תפיסה ערכית.

לא ישבתי לכתוב ספר מוסר, ספר על אתיקה וערכים; אני חושב איך תפיסת עולם ערכית ואיך הערכים משפיעים על העסקים עצמם. האם זה מודל של ערכיות מחוץ לחוקי הכלכלה או שמא הערכיות יכולה להוות חוק ויסוד כלכלי, דבר שמשפיע ישירות על הכנסות ורווחים. האם כשאני חושב על רווח למשקיעים, במיוחד לטווח ארוך, המוסר הוא מרכיב בחשבון הרווח ומשפיע עליו לטובה? האם קבלת ההחלטות דרך פריזמה ערכית בתוך תנאי אי ודאות מושפעת מרצון לשפר את שורת הרווח או שהפריזמה הערכית תשפר רק שורה עתידית שתיאמר בהספד

על חיים מוסריים? האם מוסריות משפרת החלטות על רווחים או שמא העיין הטובה והלב הפתוח שמורים לעולם הצדקה?

לדעתי, אחרי עשרים וחמש שנים מחוץ לכותלי הישיבה ובעודי נטוע עמוק בעולם העסקי, אני חושב שהרב ליכטנשטיין צדק מעבר למה שהתכוון. ערכים, אתיקה ומוסר הם לא רק דרך חיים המתנהלת לצד חוקי הכלכלה אלא חייבים להיות חלק מיסודותיה. הטענה שלי היא שערכים משביחים את הערך, ובמיוחד בעידן המודרני, העידן הדיגיטלי. הון-שלטון הוא שילוב שמועד לשחיתות, ויתרה מכך – הוא מועד לפגיעה בסך הרווחה ולטווח הארוך גם ברווח הפיננסי. כך גם מוצרים או שירותים שפוגעים ברמה הערכית בבני אדם (במודע או שלא במודע). ערך וערכים הם שילוב שמייצר צמיחה.

הערכים הם חלק מחישובים עסקיים – הם בונים כלכלה, שוק חופשי, מוביטין ועושר לטווח ארוך, בניגוד לכלכלה חמדנית קצרת רוח וקצרת טווח. ערכים הם חלק מכל מוצר, שירות והחלטה כלכלית ולא רק בלם או איזון חיצוני. היום אפילו ניתן לומר, כפי שטען ידידי מארק בניוף, מנכ"ל "סיילספורס.קום" ומייסדה, שעסק מצליח הוא הדרך הטובה ביותר לקדם ערכים. משוואה זו ניתן לקרוא גם בכיוון ההפוך – הערכי כחלק מהעסקי הוא בעצמו יתרון תחרותי, משום שלמעשה זו זהות.

לפני כ-25 שנה, משקיע ההון-סיכון הנרי מקאנס מקרן "גריילוק" הקדיש לי עשר דקות מזמנו היקר ואתגר אותי בשאלת הקווים האדומים שלי מבחינה ערכית. במה אני מוכן להשקיע ואם יש מחיר לאותה החלטה – לא רק מחיר ערכי אלא גם מחיר עסקי.

חשבתי על הנרי מקאנס כשפגשתי את אברהם אבינו ברצותו לקנות מערת קבורה בחברון. אילו טקטיקות הוא הפעיל במהלך המשא ומתן מול בני חת? מה הנחה אותו? האם זכה במדליה של "קדושים תהיו"? ברצוני לטעון שערכים אינם פוגעים בפרנסה טובה, ביכולת לסגור עסקאות או לקדם כלכלה פורה אלא הם חלק יסודי ממנה. אין מדובר על ויתורים בגלל מגבלות ערכיות כאלו ואחרות. מדובר על מודל לפיו שמירה על קוד ערכי חופפת לחלוטין לאסטרטגיה עסקית מנצחת. בהמשך אטען אף מעבר לכך: במאה ה-21 התשתית הערכית חיונית להצלחה כלכלית.

ד. תורת המשחקים – הדור הבא

על מנת להדגים את היתרונות של האסטרטגיה העסקית שאני משתדל ליישם, ברצוני לדון בתורת המשחקים שהיא אחד המודלים המובילים בכלכלה בת זמננו. רבות נכתב על תורת המשחקים, איך אנשים מקבלים החלטות בתנאי אי ודאות ובסביבה של החלטות שאינן בינאריות בהתאם לסביבת המשא ומתן והחלטות השחקנים האחרים. בשונה מהתיאוריה של סמית' שרואה כל שחקן כפועל לבד ובאופן עצמאי למיקסום תועלתו ללא התחשבות בשחקנים שלצידו, בתורת המשחקים פותחו מודלים למשא ומתן מורכב שיש בו כמה פרמטרים ולמצבים בהם אסטרטגיית המשא ומתן תושפע מהתוצאה שהן אני הן יריבי חותרים אליה סימולטנית. אינני בקי בתורת המשחקים על בוריה אבל לא נתקלתי במי שחשב על גיהול משא ומתן בתחום הכלכלי כמושפע מנושא ערכי ועקרוני, שלא לדבר על סגירת עסקה תחת "מגבלות" שאינן נמדדות בכסף או בשווה כסף.

משחק פשוט בתורת המשחקים בנוי על ארבע אפשרויות ויש בו כמה אסטרטגיות כדי להגיע לעסקה או למקסימום תועלת. השאלה היא מה קורה אם לאחד הצדדים יש עיקרון שאיננו כלכלי שהוא אינו מוכן להתפשר עליו. איך זה משפיע על התנהגותו? אם העקרונות מנחים אותי ואני דבק בהם, אזי אין מחיר שאני מוכן לקבל עבור תוצאה אחת מארבע התוצאות האפשריות. לכאורה מדובר בהתנהגות לא רציונאלית ואולי גם לא צפויה או ניתנת לחיזוי, ובהגדרה נגרם לי הפסד אם סירבתי להצעה שבראייה כלכלית היא כדאית.

למסקנה הפוכה לחלוטין ניתן להגיע באמצעות שילוב עמדה ערכית עקרונית באחת הדוגמאות היותר מוכרות של תורת המשחקים: דילמת האסיר. גרסה נפוצה לדילמת האסיר מתארת מצב כזה: המשטרה עצרה שני עבריינים שביצעו פשע משותף, ומפרידה ביניהם לצורך חקירה. אם תצליח המשטרה להביא להרשעתם, ייכנס כל אחד מהם לכלא ל-15 שנה, אך בחוסר ראיות הם יועמדו לדין על עבירה משנית שבגינה ייכנס כל אחד מהם לכלא לשנה אחת. למשטרה אין די ראיות להעמידם לדין, ולכן היא מציעה לכל אחד מהם להעיד נגד רעהו, וכפרס מובטח לעד

עונש מופחת: אם שני האסירים יקבלו את הצעת המשטרה, ייכנס כל אחד מהם לכלא לחמש שנים, ואם רק אחד מהם יעיד ורעהו ישתוק, העד יצא מיד לחופשי וחברו ייכלא ל-15 שנה. ניתן לסכם מצב זה בטבלה:

	אסיר ב' שותק	אסיר ב' מעיד
אסיר א' שותק	שנה אחת, שנה אחת	חמש עשרה שנה, אפס
אסיר א' מעיד	אפס, חמש עשרה שנה	חמש שנים, חמש שנים

כל העובדות הללו ידועות לשני האסירים, אך אין באפשרותם לתקשר זה עם זה. הדילמה שעומדת לפני כל אחד מהם היא "איזו טקטיקה לנקוט – לשתוק או להעיד?". אסיר א' מסתכל בטבלה וחושב: "בלי תלות בטקטיקה שבה יבחר ב', כדאי לי להעיד, משום שבכל מקרה אם אעיד, עונשי יהיה קטן מאשר אם אשתוק", ולפיכך "הודאה" היא אסטרטגיה שלטת עבורו. גם אסיר ב' מנתח את המצב בצורה דומה. החלטה רציונלית של שניהם מובילה לכך ששניהם בוחרים להעיד, ונכנסים לכלא לחמש שנים. אילו שתקו שניהם, היה כל אחד מהם נכנס לכלא לשנה אחת בלבד. יש לשים לב שבדילמת האסיר ההחלטה הרציונאלית שתוארה "להלשין על החבר" איננה תלויה בשאלה אם החבר אכן ביצע את הפשע. כלומר מבחינת מיקסום התועלת האישית יש להלשין בכל מקרה על החבר במנותק משיקולי אמת, מצפון ומוסר. הפרדוקסליות שבדילמה נובעת מכך שהחלטה רציונלית מביאה לתוצאה שאינה הטובה ביותר. כדי להגיע לתוצאה הטובה ביותר עבור שניהם נדרשים השחקנים לשיתוף פעולה (קרי, שתיקה של שניהם), אך מכיוון שדרך הפעולה המשתלמת יותר לכל שחקן כשהוא פועל לבדו היא תמיד לא לשתף פעולה עם חברו (כלומר, להעיד), בוחר כל אחד מהשחקנים לא לשתף פעולה.³

כעת נתאר לעצמנו מצב שבו שני האסירים אינם "זרים מושלמים" אלא הם אם ובנה. סביר להניח שאמא לעולם לא תלשין על בנה. היא לא תיקח את הסיכון שבנה ישתוק עבורה ואז הוא ישב בכלא תקופה ארוכה

מאוד והיא תצא לחופשי. אם כך יקרה, חייה החופשיים לא יהיו שווים עבורה דבר כשהיא חושבת כל הזמן על בנה הנמק בכלא.⁴ בהחלט ייתכן שהיא מעדיפה אפילו את ההפך – שבנה יצא לחופשי ושהיא תשלם לבדה את המחיר. לכן, הבן, אפילו ללא תקשורת מפורשת עם אמו, יודע בוודאות שאמו לא תלשין עליו. במצב כזה הבן לא ילשין וכך שניהם ישובו תקופה קצרה בלבד בכלא ויגיעו לאופטימום.

המשמעות היא שעמדה ערכית של שחקן (לא להלשין בכל מחיר) לא רק שאיננה מפריעה לחשיבה הרציונאלית של סמית', אלא מסייעת להגעה לאופטימום. בראייתו של סמית' הערכים מתחרים ברציונאליות הטהורה ומכתביבים התנהגות שהיא לאו דווקא מקסימום רווח. אולם מכיוון שהשדה הכלכלי מורכב משחקנים רבים המגיבים זה לזה, מה שסמית' מציב בבסיס המודל שלו לא מביא לאופטימום בשווקים ואפילו להפך – דווקא עמדה ערכית היא זו שמובילה לאופטימום.

כשהייתי בן 15, בטיול עם סבתא שלי (אומא אלס) היא אמרה לי: "איש לא התעשר מכך שנתן טיפ קטן לנותן שירות, ואיש לא התרושש מכך שנתן טיפ גדול מדי". לפי התיאוריה של סמית' אם כמה חברים יושבים במסעדה ונותנים טיפ במשותף מבלי שאחד רואה כמה האחרים "תרמו", סכום הטיפ שהמלצר יקבל יהיה אפס, אף שכולם מסכימים שמגיע למלצר לקבל את דמי השירות בתמורה לעבודתו. אם היושבים במסעדה הם בעלי עולם ערכים שלא מוכן להתפשר על ניצול עובדים ויהי מה, כל אחד מהם ישים את חלקו היחסי בטיפ הכללי שלדעתו המלצר זכאי לו. האחריות של "שלושה שאכלו כאחד"⁵ איננה אישית אלא קבוצתית.

ברמה גבוהה יותר יש לכפור בסיטואציה עצמה, כלומר בקונספט שהשאלה מציגה, שבה כל אחד נותן את חלקו בטיפ במחשכים. השרשת נורמה ערכית של שקיפות לא זו בלבד שהיא ראויה אלא גם עשויה להשתלם לבאי המסעדה, שהרי הם או בני משפחותיהם, במוקדם או במאוחר, יהיו בדיוק באותו מקום של המלצר שנושא את נפשו לשכר עבודתו. המסקנה היא שאימוץ ערכים ומוסר הוא ראוי ומשתלם כאחד. כך גם נראה במאמר "תורת המשחקים ותורת העקרונות" המדגים את התוצאה הטובה שאליה הגיע אברהם אבינו בעסקת קניית מערת

המכפלה, עסקה שבה ביטוי העקרונות הערכיים של הצדדים סייע לעשיית עסקים טובים יותר (ואולי זו היתה "המכפלה").

ה. הכוח השישי

מודל חמשת הכוחות של פרופסור מייקל פורטר מביט על עסק, שוויו ורווחיותו דרך הפריזמה של חמישה כוחות הפועלים עליו. חמשת הכוחות מתארים את מבנה התעשייה בכלל, ואת רמת הרווחיות של עסק ספציפי, כמאבק בין שחקנים שיש להם אינטרסים שונים ואף מנוגדים. חמשת הכוחות הם:

1. תחרות בתעשייה
2. יכולת כניסה של מתחרים חדשים
3. כוחם של ספקים
4. כוחם של לקוחות
5. איום של תחליפים למוצר מסוים

כוחות אלו מציירים תמונה של מלחמה מרובת חזיתות. הרווחיות והמשך קיומם של התעשייה או העסק הבודד מאוימים על ידי גורמים שרוצים לנגוס בעוגה, אם לא לתפוס את השוק כולו. הכוחות החיצוניים מאיימים לפתוח במלחמת מחירים שמחריבה, ואפילו מעלימה, חלקות א־לוהים קטנות. במקביל, לא חסרים מאבקים מבית לאורך שרשרת האספקה מול ספקים ולקוחות, והתמונה הכללית נצבעת בצבעים עזים. כוחות השוק, המונעים באופן סכמטי מהיצע וביקוש, מושכים את השמיכה לכיוונים שונים. לטעמי, המודל איננו מלא ומקיף בעידן המודרני.

תוסף של ערכים, של הזדהות ושל מבט בגובה העיניים בפניו של האחר עשוי ליצור מודל שמציג תמונה שונה לחלוטין. לדוגמה, במסגרת התחרותיות בשוק העבודה, כיום לא רק המשכורת קובעת. ערכיות מושכת עובדים (מוחות) המייצרים מוצרים ומרגישים שייכות. עובדים בעידן כלכלת המוחות אינם מעוניינים רק בהכרת תודה ליד שמאכילה אותם ואת בני משפחותיהם אלא מחפשים תרומה משמעותית לפעילות, ראויה.⁶ באופן דומה, בשוק המוצרים ערכיות יוצרת הזדהות מותגית,

ובוודאי בעידן שבו ניתן לשקף ולתקף את השפעתו של כל מוצר על הסביבה והסובבים. בהתאם לכך, היום גם הספקים או המתכנתים (מוחות עם נשמות) וגם הלקוחות (ארנקים עם נשמות) מוכנים להקריב ערך ממוני על מזבח הערכים. אנשים רוצים למלא את בתיהם במוצרים שהם מזדהים עםם, כשם שבוחרים מנהיגים שמזדהים אתם ולא רק עם פועלם. לדוגמה, קנדה אסרה שימוש בכלים חד-פעמיים וראש הממשלה ג'סטין טרודו הסביר: "כאבא, קשה לי להסביר לילדים שלי מדוע לווייתנים מתים עם קיבה מלאה בבקבוקי פלסטיק".⁷

ניתן לטעון שבמציאות הרווחת כיום, התחרות נתפסת כ"משחק סכום אפס". לכן הדוגמה של אם ובנה היא מקרה קצה שאיננו מייצג וממילא הטענה שצריך לשלב ערכים בחיים הכלכליים איננה עומדת במבחן היומיום. אכן כן. מדובר על מקרה קצה שבו, בזכות העולם הערכי של האם, אנחנו בטוחים באסטרטגיה שהיא תנקוט.

ככלל, תחרות חיונית לשיפור הכלכלה, היעילות, המוצרים והשירותים. לפעמים, "על חשבון האחר" מיטיב עם הכלכלה ועם הלקוחות ושרשרת האספקה. התחרות מקדמת את הכלכלה והחדשנות שבה. עם זאת, ניתן גם לראות שבאופן כללי ככל שיש אמון בין שחקנים ונכונות לשיתוף פעולה, סך התועלת עולה, גם אם לא מדובר על 100% ודאות. האמון מתקיים כאשר אינני מתחרה מול אויב או רובוט חסר לב אלא מול אדם שיש לו עולם ערכי מוצק, שחשוב לו, ושאני יכול לסמוך שהוא לא יחליף אותו בבצע כסף או "יעגל פינות". תחרות בריאה ובת אמון בונה כלכלות וחברות, בניגוד לתחרות חתרנית ההורסת את האמון בחברה.

יתרה מזאת, כלכלה הבנויה על אמון יוצאת מנקודת הנחה שהאחר הוא בסדר וניתן לסמוך עליו. היא מפחיתה רגולציה ומזרזת תהליכים. כלומר גם אם פה ושם יהיה מי שימקסם את תועלתו "על חשבון" האחר, ככל שברוב המקרים הדינמיקה לא תהיה "תחרות בכל מחיר" (הדורשת רגולציה כתחליף לאמון) אלא שילוב של עמדות ערכיות ואמון ברמה כזאת או אחרת, הרי שסך הרווחה במשק תגדל. לדוגמה: גובה ההשקעה הנדרשת בכוחות שיטור שכולנו נדרשים לממן הוא פונקציה של רמת הפשיעה במדינה. גובה פרמיות ביטוח הרכב שאנחנו משלמים הוא פונקציה של רמת הזהירות של הנהגים והתביעות השקריות או

המוגזמות המשקפות לעומתיות וחוסר אמן מול חברות הביטוח. חברות הביטוח אינן מוכנות להפסיד כסף, ולכן, אם יש יותר תאונות (או "תאונות") הן עושות את החישוב הסטטיסטי ומעלות את הפרמיות לכולם. כך גם מוסר התשלומים במשק משפיע על גובה הריבית ששפקי האשראי גובים (שמורכבת בחלקה מהרווח על העמדת האשראי ובחלקה מיועדת לכסות הפסדי חדלות פירעון ותרמיות). כך מי שמגיש תכנית יזמית בתחום הנדל"ן נתפס כמי שעל פי רוב ינסה לנגוס בעוגה מעבר לראוי ולשם כך צריך פיקוח הדוק, קפדני ומייגע, וכך לא ניתן לקדם פרויקטים "במסלול ירוק" המפחית את עלות הדיור לרוכשים ועשוי לקדם יעדים לאומיים בתחום זה. לא רק המערכת מפתחת חשדנות אלא גם הפעילות העסקית במשק, כמו מסחר והשקעות, מונעת או מנעת על בסיס השאלה מה הם הערכים של השחקנים האחרים.

דוגמה קונקרטית ועכשווית להצלחתו של מודל המשלב עסקים וערכים היא חברת ביטוח דיגיטלית חדשה בשם "למונייד"⁸ שהשקעתי בה. הכרתי בין המייסדים בשנת 2015. לשניהם, דניאל שרייבר, חבר לספסל הלימודים בישיבת הר עציון, ושי ווינינגר, יזם סדרתי מתחום האינטרנט, היה חזון להפוך שירותים פיננסיים לידידותיים וערכיים יותר.

חברות ביטוח אינן קמות בן-לילה. בעולם המערבי גילן הממוצע של חברות ביטוח הוא 125 שנה. למונייד העיזה להקים חברת ביטוח חדשה מבוססת טכנולוגיה ובינה מלאכותית. היא לא רק הורידה מחירים בזכות הגישה הישירה ללקוחות וייתור הצורך לשלם לסוכני ביטוח, אלא שינתה את המודל העסקי ממודל לעומתי למודל של align-ment (אינטרס משותף). במקום להרוויח כמו כל חברת ביטוח אחרת – ככל שמספר התביעות שהחברה נאלצת לשלם נמוך יותר, ובכך יש לחברת הביטוח אינטרס מובנה לדחות את תביעותיהם של לקוחותיה – ההכנסות של למונייד נקבעות מראש כאחוז קבוע ממחיר הפרמיה שהלקוחות משלמים. לאחר כיסוי תביעותיהם של לקוחות החברה, הכספים שנותרו בקופת למונייד מועברים למטרות צדקה לפי בחירתם של משלמי הפרמיה.

כולם סובלים מחברות הביטוח (התעשייה השנואה ביותר על לקוחות לפי כמעט כל מדד אבל זו שכולם זקוקים לה), אולם, רק מי שנקט גישה ערכית, הוא זה שחיפש בנרות ומצא את הדרך לשינוי יחסי ספק-לקוח מיחס לעומתי ליחס הדדי. המוחות המבריקים של תל אביב וניו יורק שנדרשו לאתגר פיתחו גישה שמנטרלת את ניגוד האינטרסים (שלא לומר מאבק) שבין החברה ללקוחותיה ומשפרת את חוויית הלקוח תוך יצירת תחושת שותפות. נזכור שביטוח הוא מוצר חברתי ביסודו. חלק מהפיצוח היה שמעבר לדמי הניהול הקבועים כאחוזים ידועים מראש מסך הפרמיה, דבר היוצר סנכרון אינטרסים, יתרת כספי הפרמיה שהלקוחות שילמו מועברת לעשיית טוב באמצעות ארגוני צדקה. בכך החברה ולקוחותיה חותרים במשותף אל עבר אופק ראוי.

בזכות שינוי המודל למודל ערכי מתווספים ללמונייד לקוחות בקצב מסחרר, פעילותה חוצת יבשות, ונכון לכתבת שורות אלו ב־2019, למונייד היא חברת הביטוח הצומחת ביותר בתבל. החברה הורידה את העלות ללקוחות בזכות טכנולוגיית בינה מלאכותית שפיתחה, וגם את אחוז התרמיות (המהווה פקטור חשוב בשוק הביטוח) הודות ליחסי הגומלין בין החברה ללקוחותיה, והיא מושכת אליה עובדים בכירים בתחום הביטוח. למשל, מי שהיה ראש תחום החיתום באחת מחברות הביטוח הגדולות בארה"ב, ג'ון פיטרס, אפילו ראה את תפקיד ראש תחום ביטוח בלמונייד כמושך ומאתגר עבורו, שעה שמנתה רק כמה עשרות עובדים (רובם מתכנתים בתל אביב). בסופו של דבר, למונייד מצליחה גם לתרום כסף עבור עמיתיה בכל שנה ומהווה דוגמה חיה לכך שגישה עסקית הכוללת ערכיות היא אכן בעלת ערך כלכלי.

בעידן האינטרנט, שירותים דיגיטליים מצליחים ליצור בסיסי לקוחות גדולים עשרות מונים מכל מה שלפני עשור היינו יכולים לשער. לכן, חיוני לעתידנו הכלכלי שערכיות והזדהות תהיינה חלק מהגורמים לכך שלקוחות יחליטו להצטרף לשירות או ייתנו אמון במוצר ולא רק השימוש הפונקציונאלי יקבע. מעבר לכך, שירותים ומוצרים – פיננסיים, דיגיטליים ואחרים – שאינם ערכיים יוכרו בסופו של דבר ככאלו שפוגעים בשוק או בשחקנים האחרים ויחדלו מלהתקיים. כפי שיוצג להלן בכמה מאמרים בספר זה (ובכרכים הבאים), ראייה קצרת

טווח של גריפת רווחים ללא התחשבות בעולם הערכים, לא רק מרוששת דורות אלא גם פוגעת בספקים עצמם, כי לאורך זמן זה יוציא אנשים מהמשחק הכלכלי. נוסף על כך, סביר להניח שבעולם שקוף יותר, שבו המוניטין נידון בכל יום בדפי האינטרנט, אנשים לא יהיו סלחניים כלפי מי שפוגע בהם ובערכיהם. לכן, חמשת הכוחות בלבד אינם כלי מספיק לתיאור התחרותיות או רמת הרווחיות של העולם הכלכלי כיום ובעתיד.

1. המודל לשילוב עסקים וערכים

Backcasting (חיזוי מהסוף להתחלה) בהתוויה מסוימת יכול לשמש מודל לשילוב עסקים וערכים. בהקשר של הון סיכון ויזמות יש לחשוב איך אנחנו רוצים שייראה העולם שהילדים שלנו יחיו בו ולהשקיע במיזמים שעשויים לקדם חזון זה. לא בטוח שהם יצליחו לקרום עור וגידים אבל ככה זה ב־Backcasting. ב־Forecasting מנסים לחזות את העתיד על בסיס המשתנים הקיימים היום. ב־Backcasting יודעים איזה עתיד רוצים ומנסים לאתר וליצור את הכלים שיביאו למימוש של העתיד הטוב. בעיני, "עתיד טוב" הוא לא עתיד שיש בו יותר סוכריות אלא עתיד שבו מתממשים ערכים של חירות, שוויון, ידע, הטבה עם הזולת ושיפור מעמדו. עלינו לחתור לבניית מערכת כלכלית שנתונה פחות להצטברות סיכונים קטסטרופלים ושמביאה לידי ביטוי מטרות רוחניות שבהן האדם נהיה חלק ממהו גדול ממנו. להבנתי זה העולם שרוב האנשים רוצים לחיות בו ולכן כאסטרטגיה עסקית אני מחפש את המיזמים שיהיו אבני היסוד בעולם כזה. ערכים אלו מנחים אותי להשקיע במיזמים המהווים את התשתיות והמחצבים של העולם שכולם רוצים ולכן גם ירצו לקנות את המוצרים והשירותים שהם פירות השקעוטי. "לקנות" לא במובן הצר "כדי להיות הבעלים" או "כדי ליהנות מהשימוש" אלא כדי להיות "חלק מ" (על ה' נאמר: "אֶל-עֲלִיּוֹן קָנָה שָׁמַיִם וְאָרֶץ",⁹ וחווה אמרה כשילדה את בנה הראשון: "קָנִיתִי אִישׁ אֶת ה'").¹⁰

Backcasting הוא מודל קלאסי עבור קובעי מדיניות שבאחריותם לדאוג כבר היום לקיום החברה והמדינה גם בעוד דור ושניים ושלושה ולהניח את כל התשתיות הנדרשות לכך מבעוד מועד. לדוגמה קובעי

המדיניות צריכים לראות כמה מים, אוכל וכבישים יידרשו בכל עשור ועשור לאוכלוסייה הגדלה ולתכנן פרויקטים שייתנו מענה. עם זאת, היום רוב קובעי המדיניות והפוליטיקאים מתרכזים בצרכים הקיימים כעת. בדרך כלל הם מגיבים ואין במעגלי החשיבה שלהם התוויה של עולם כלכלי-טכנולוגי שונה לחלוטין שעשוי להיות (אף שזה ישפיע על כל תחום בחיינו). הם מתמודדים על קולותיהם של בעלי זכות ההצבעה כעת ולא על איפה ובאיזו חברה יבחרו ילדיהם ונכדיהם לחיות.

היזמים, שחושבים על "משהו שונה לגמרי", רואים מול עיניהם בעיה נקודתית שהם רוצים לפתור. בדרך כלל הם חושבים על השתלשלות פרי פיתוחם בהקשרים של עד כמה המוצר מועיל וכמה יקנו אותו, ישתמשו בו ויאמצו אותו. לאחרונה, אני מוצא שפה משותפת עם יותר יזמים שמדברים על העולם הטוב יותר שהמוצר או השירות שהם יוזמים יקדם. תופעה זו צוברת תאוצה בישראל בכלל ובתל אביב בפרט.

לפי המודל שלי המשקיעים (בעלי ההון ומנהלי ההשקעות גם יחד) הם אלו שעשויים להיות "החוליה הנוספת" שממזגת שתי תפיסות עולם אלו – עולם טוב יותר ושונה לחלוטין. באמצעות גיוס ההון וביצוע השקעות התפקיד שמנהלי הקרנות והמשקיעים ממלאים, במודע או שלא במודע, הוא קבלת ההחלטות בדבר השאלה איזה עתיד מפתחים. הם אלו שמצביעים על המיזמים שכדאי להשקיע בהם ובכך מושכים עוד השקעות לכיוון זה. להבדיל מהיזום, המשקיעים אינם נבלעים בשצף קצף של העשייה היומיומית (אתגרי הפיתוח, לוחות הזמנים ותזרים המזומנים) ולכן הם יכולים להביט לאופק רחוק יותר.

אסטרטגיית ההשקעה של "המודל הערכי" היא לראות אילו ערכים המוצר של היזום והשימוש בו יקדמו, ובהתאם לכך להחליט אם העולם ירצה במוצר לטווח הארוך. המודל בוחן אם המוצר יוביל לכיבונה של רוח חדשה וטובה וממילא יהפוך לחלק אינטגרלי ממציאות החיים. בטרם תבוצע ההשקעה בפועל, על המשקיע והיזום לוודא שהם רואים עין בעין את המוצר, את שלבי הפיתוח ואת המטרות הקרובות והרחוקות שלאורן יתנהל המיזום. שניהם צריכים לחבור לאותה שאיפה. עליהם לדאוג שהקולות המזכירים את הערכיות יהיו כל הזמן על השולחן

ושלא יתגברו קולות של נוחות ואנוכיות, שמטבע הדברים ובשטף העשייה מוצאים את דרכם לראש סדר העדיפויות.

לדוגמה, במציאות היום אנו נדרשים לריבית בכל עסקה, כאשר עסקה יכולה להיות רכישת נכס שמניב תשואה או צריכת מוצרים מתכלים שהיא למעשה הוצאה כמו מזון, ביגוד, בידור וכד'. בישראל, נתח נאה מההכנסות של הבנקים הוא מהריבית על המינוס שנובע בעיקר מעודף צריכה. כמובן שמי שקונה "על חשבון" המינוס לא נהנה מעודף צריכה אמיתי אלא רק מעביר לתקופה הנוכחית את היכולת שלו לצרוך בתקופה עתידית. בחשבון הכולל צרכן זה יהיה מסוגל לצרוך פחות מסך ההכנסה שלו בשתי התקופות יחד היות שהוא הפסיד חלק מהכנסתו לטובת תשלום הריבית. מבחינה כלכלית טהורה כדאי לצרכן לא לחרוג ולכן כדאי לו לקנות כלי שיסייע לו להימנע מחריגה לעבר המינוס. כלי מעין זה המעניק יכולת לשלוט על רמת ההוצאה מפתחת בימים אלו חברת רייזאפ.

השקעתי בחברת רייזאפ של היזמים יובל סמט, תמרה כהן ויפתח בר, הרבה בזכות גישתם לשכלל אדם בישראל מגיע "פמילי אופיס", דהיינו שירותים פיננסיים ברמה גבוהה ומותאמים אישית שהיום הם נחלתם של העשירים בלבד. נדיר למצוא יזם (ועוד יזם שכבר הצליח פעם אחת) המבקש לטפל בפריפריה החברתית, המקומות שבהם יש ללקוח פחות כסף לשלם. יתר על כן, הם אמרו שאם הרעיון הראשון שלהם למוצר או שירות לא יצליח בשוק הישראלי, הם יפתחו משהו אחר לשוק הישראלי. זה היה חידוש בשבילי. בכל 25 שנות ניסיוני בהון סיכון לא נתקלתי ביזם אחד שהתמקד בשוק הישראלי. יובל הסביר: "גדלתי בעוני בישראל. מטרתי היא לפתור בעיות של החברה שגדלתי בתוכה ולפתור לאנשים כמוני את האתגרים שחוויתי". הבעיה של צריכה על חשבון העתיד משותפת להרבה (מאוד) אנשים בחברה שמוציאים כסף למימון עודף הצריכה. מבחינת המודל העסקי, הרציונל הוא שהרבה מהם ישמחו לשלם למישהו אם הוא יצליח לחסוך עבורם את הוצאות המימון. היום יובל סמט זיהה את הצורך ופיתח את הרעיון. אף שכאמור הרעיון "שווה כסף" למשתמשים ולכן הוא לא פילנתרופי אלא עסקי, לנוכח המטרות שהיזמים רואים לנגד עיניהם, מבחינתם,

הכלי שרייזאפ מפתחת יהיה חנימני על מנת לעזור לכמה שיותר אנשים לצאת מתסבוכת המיניוס ועודף הצריכה. התשואה למשקיעים תושג באמצעות פיתוח כלים נוספים על גבי הפלטפורמה של רייזאפ.

כמשקיע, האופק שאני רואה לנגד עיני רחב הרבה יותר – המוצר של החברה טוב, ואנשים ירצו להשתמש בו לא רק כדי לחסוך. הכלי יחולל שינוי שכולם יחפצו בו ולכן ישתמשו בכלי זה כדי להיות חלק מאותה רוח חדשה וטובה יותר. אסביר: התורה אוסרת להלוות מאדם לחברו בריבית: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו פנשה לא תשימן עליו נשך."¹¹ המילים בפסוק "את עמי" וגם "את העני עמך" מובילות אותי להבנה שאיסור על הלוואות בריבית משקף את הערך של חיזוק הסולידריות החברתית. השמירה על איסור זה מטרתה למנוע מצב שהמלווה אוכל את כל הונו של הלווה, כפי שתיאר ספר החינוך (מצווה סח): "משרשי המצוה כי האל הטוב חפץ בישוב עמו אשר בחר. ועל כן ציוה להסיר מכשול מדרכם לבל יבלע האחד חיל חברו מבלי שירגיש בעצמו עד שימצא ביתו ריקן מכל טוב...". יש מצווה להלוות ולתמוך בחבר הזקוק לכך. אסור לנצל את מצבו ואת דוחקו על מנת להרוויח. כלי שעוזר לצרכנים להיות משכילים יותר ויעזור להכניס את הצריכה לפרופורציה מועיל לכולם. רבים מהמוצרים הנמכרים היום משווקים באמצעות גלים של "אתם חייבים לקנות מה שיש לכולם ולכן כולם חייבים שיהיה להם" או "סמארטפון חדש בעשרה שקלים, כוכבית: לחודש למשך 36 חודשים בכפוף לתנאי החברה" באותיות קטנות יותר. המשמעות היא: לוו עכשיו כדי לקנות ושלמו מתוך הכנסתכם העתידית בתוספת ריבית.

לעומת זאת, אם כולם יצמצמו ויצרכו לפי יכולותיהם הסחף יקטן, גם אם לא ייעצר לחלוטין. עולם שבו אנשים צורכים לפי יכולותיהם ולא לפי חלומות שהפרסומות דוחפות ואופנות מכתיבות, הוא העולם שאני רוצה שהילדים שלי יחיו בו. זה עולם שיש בו יותר חופש לבחור והוא אמיתי יותר וטוב יותר. לפי המודל שלי כאשר כולם יבינו את המחירים שהם משלמים, וכמה טוב אחרת, הכלי של רייזאפ יהפוך להיות ה-WAZE של ניהול משק הבית.

ברמה נוספת, אני מצפה בהשקעות שלי להתממשותה של תסמונת אובר (Uber). כש"אובר" הושקה פרסם פרופסור באוניברסיטת ניו יורק מאמר שטען שאובר לא תהיה שווה כסף רב. לפי הניתוח שלו תקרת הזכוכית של אובר היא נתח משוק המוניות ומכוניות השרד להשכרה בכל עיר. הוא לא הבין ששירות טוב של תחבורה זמינה וזולה יגדיל את שוק שירותי ההסעה עצמו. כאשר אנשים ירגישו שקל להם להתנייד באמצעות אובר הם יעדיפו לא לקנות מכוניות (שעולות כסף רב ואינן מנוצלות כראוי שהרי מחנים אותן שעות ארוכות ליד המשרד או הבית).¹² ברייזאפ אני צופה שהשכבה הערכית של התנהלות כספית נכונה, באמצעות כלי השווה לכל נפש שנותן מענה כלכלי טוב ואמיתי, תרחיב שווקים של מוצרים פיננסיים בריאים ונכונים והזדמנויות השקעה לפלחי אוכלוסייה חדשים, תגדיל את השוק ותיצור עוד הזדמנויות עבור רייזאפ.

ז. עוגן ושבעה לוויינים

על מנת ליישם הלכה למעשה את הרעיון של השקעות במיזמים שיהפכו את העולם לטוב יותר אני משתמש במודל שאני קורא לו "עוגן ושבעה לוויינים". הלוויין ממריא לשמים ומשייט בחלל אבל הוא מוכוון למסלול סביב כדור הארץ. הלוויין בעל ערך גבוה יותר ככל שרבה התקשורת העוברת דרכו, ומבלי שנרגיש הלוויינים הפכו להיות חלק בלתי נפרד מתפקודנו היומיומי (תקשורת, אינטרנט, GPS וכלל השירותים מבוססי המיקום ועוד). להשקעות כאלו אני מכוון – מוצרים או שירותים טכנולוגיים שנמצאים בתשתית התפקוד של האנושות היום, או שיהיו כאלה בעתיד, והם מסייעים להתפתחות האנושית.

שבעת הלוויינים – הכלים שלי כיום לבחינת מיזמים ערכיים – הם:

1. לקוח מוכן לשלם פרמיה על מוצר או שירות בגלל ערכים (ולא בגלל היותו מוצר ראווה שמקדם את תדמיתו של הלקוח).
2. שירות שכלל שמשתמשים בו יותר הוא מועיל לאחר ולא רק לי.

3. שירות, מוצר או חברה אשר היתרון התחרותי שלהם אינו נובע מרישיון ממשלתי ייחודי או מניעת תחרות.
4. שירות או מוצר שאנשים יהיו מוכנים למסור במסגרת הפעלתו פרטים חסויים יחסית – ייתנו בו אמון.
5. שירות או מוצר אשר הביקורות והמשוב עליהם מציינים, או עתידיים לציין, ערכים וגם ערך ובוודאי NPS (מדד לנאמנות לקוחות) גבוה.
6. שירות או מוצר שמפחיתים את הסיכונים לאירועים קטסטרופליים עתידיים ללקוח ולמשק, ולא מרחיבים אותם, וגם שהצלחת המיזם אינה מחסלת גורמים אחרים החיוניים לבריאות המשק לטווח ארוך.
7. הפעילות המפותחת מטיבה באופן כללי עם האנושות ולא מנצלת פלח אחר של האוכלוסייה.

המושג עוגן, כמוכן, לקוח מעולם הספנות ומשרה יציבות וביטחון בימים סוערים (תרתי משמע). בשנים האחרונות התפתח מבנה חדש לחברות בארצות הברית בשם: "בי קורפ" (B corp). בחברת "בי קורפ" להנהלה ולדירקטוריון יש זכות חוקית להתחשב לא רק בשולי הרווח אלא גם בסביבה, בעובדים ובאוכלוסיות אחרות. אני הייתי בין החותמים על האמנה הראשונה של מבנה ה"בי קורפ" שאט אט נהיה פופולארי יותר ויותר. עם זאת, משהו באותו מבנה תמיד הפריע לי – היחסיות וחוסר העיגון של הערכים. ללא עיגון של ערכים, קשה לדעת אם הם טבועים היטב באדם ובחברה או שזו רק אופנה חולפת. ממילא, קידום ערכים ללא עיגון מהווה חשיפה לסיכון (ואפילו פתח לניצול) וקשה לדעת אם הוא מצדיק כלכלית את השקעת המשאבים, שלא לדבר על קידום הערכים עצמם.

כשהתחלתי את הקריירה סיפרו לי על מבחן ה"וול סטריט ג'ורנל". המבחן פשוט: אם מה שעשית היה מרוח על עמוד השער של עיתון העסקים החשוב בעולם, איך היית מרגיש עם מה שעשית – היית מתבייש? מתגאה? מבחן ה"וול סטריט ג'ורנל" הוא מקום טוב מאוד להתחיל לחפש עוגנים. עוגן המצפון וה"וול סטריט ג'ורנל" מספקים לנו

הסבר בנוגע למי שאנחנו, בנוגע למה שכולנו מאמינים בו ולמה שהיינו רוצים להיות. זה סוג של "ויראת מא-לוהיך אני ה'" וסוג של עוגן בעידן המודרני. לצערי, לאורך השנים (ומניסיוני האישי) למדתי שלא כל מה שכתוב בעיתונים הוא אמת ושגם לא תמיד בני אדם נותנים למצפון לנקוף ולפנים להאיר.

אינני תמים. כפי שכבר כתבתי, תחרות היא בריאה ובתחרות יש מפסידים. זה לא רק בסדר ולגיטימי להתחרות ולהוביל שיפורים טכנולוגיים וחברתיים, אלא אפילו חשוב להתקדמות של האנושות ולהעלאת רמת החיים. הקפיטליזם שיפר את רמת החיים של כולנו פלאות ומוטיבציה של רווח היא אחת המוטיבציות הגדולות של בני אדם ואין לפוסלה. זו מוטיבציה בריאה וחלק מהבריאה. האדם והעולם מורכבים; עיקר הנקודה הוא להתקדם בשני המישורים, וכפי שאציג במאמר על פרשת נח – התקדמות טכנולוגית, גם כשהיא טובה וראויה לכשעצמה, עלולה ליצור הרס טוטאלי אם אין לצידה תמיכה ערכית ללקוחותיה.

הלוויינים הם המבט לעתיד. הם ממריאים לשמים כי השמים הם הגבול הן ברמה העסקית-רווחית הן ביכולת לקיים מערך שהפרטים שבו אינם מתנגשים זה בזה. יש כאן פנייה לעולם לא נודע, שונה, שאנו יוצרים אותו ומכוונים אליו, לא כאסקיפיזם אלא כעולם בעל אפשרויות רחבות. כמו מודלים רבים, ההפשטה שעשיתי כאן איננה תיאור מושלם אחד לאחד עם המציאות. מבחינתי אלו תמרורים, סימני דרך, האמורים להצביע אם מוצר, השקעה או עסק הם בכיוון ערכי אם לא. את הלוויינים צריך לעגן למסלולם באמצעות ערכי נצח שאותם ניתן להוון. השאלה היא איך מבדילים בין אופנות חולפות לערכים מוצקים.

ת. אפקט לינדי

מבחינתי, הטקסט הנצחי של התורה בפרט, ושל ספרי הנביאים בכלל, הוא לא רק בסיס טוב לדיון מהם הערכים שכולם רוצים בהם (כי הם מבטאים חיים משמעותיים יותר במובן העמוק של המילה), אלא הוא רלוונטי כמו תמיד וגם מתמיד. התנ"ך הוא פרי של מה שמכונה

“אפקט לינדי”¹³ וגם הוכחה להשפעתו. אפקט לינדי גורס שהעתיד פרופורציונאלי לעבר ולפיכך תוחלת החיים העתידית של רעיון, אידאה, טכנולוגיה או פילוסופיה היא בהתאם לאורך החיים שלהם מיצירתם עד כה. זאת אומרת, הואיל והתורה, והתנ”ך בכלל, הם טקסטים ששורדים אלפי שנים, כך יהיה להם קיום רלוונטי לתקופה מקבילה בעתיד.

ספר הספרים התמודד עם אוצר בלום של שאלות ואתגרים כלכליים ועסקיים שאינם נחלת העבר בלבד. בני אדם הם אותם בני אדם ועלינו ללמוד גם מהמסורת שלנו ושל העולם כולו איך להתמודד עם אתגרים כלכליים, עסקי המשפחה, משאים ומתנים, המצאות והתקדמות הטכנולוגיה ואפילו רעיונות חדשים-ישנים, כדוגמת הכנסה בסיסית לכול ומדינת רווחה. בפשוטו של מקרא ובפשטותם של אנשים מאז עד היום, התורה והחברה מתמודדות עם שאלות ואתגרים אלו. אמנם העולם מתקדם ומשתנה אך אנשים ואתגריהם אינם משתנים מהיסוד. אדרבה, חלק ניכר ממה שטמון בכתובים ניתן לחקור ולהבין רק בעידן שלנו בזכות ההתפתחויות הטכנולוגיות והכלכליות שאנו חווים, בזכות כלי הניתוח שיש בידינו היום ובזכות הפרספקטיבה ההיסטורית. הפרספקטיבה ההיסטורית מאפשרת לבחון מודלים שהיו בשעתו תיאורטיים בלבד ולאחר מכן יושמו במרוצת הדורות. בפרספקטיבה היסטורית ניתן לבדוק מה היתה רמת הצלחתם ואפילו אילו אלמנטים הובילו להצלחה או גרמו לכישלון. זה ניתוח שלא ניתן היה לעשות בזמן אמת. לפעמים ככל שהדורות מתקדמים, הכתובים זוכים לעדנה מחודשת הודות למחזוריות הזמן, כדוגמת החזרה לארץ ישראל. כל אלו הובילו אותי לבחירה בספר הספרים כמצע לערכים שראויים להשתלב בכלכלה ובעסקים. התנ”ך הוא עוגן הברזל שלי.

יגידו שזה דתי מדי. יאמרו שהמודל איננו כלכלי אלא דתי. יש מי שאפילו יחשוב שאם מדברים על ערכים זה הופך אוטומטית למטיפני, וכפי שכתבתי בראשית הדברים רבים ינידו ראש ויאמרו שלא ניתן ליישם את האסטרטגיה שלי. מבחינתי אפקט לינדי איננו רק תחזית בנוגע לקיומה של תופעה או רלוונטיות של טקסט ויצירתו. כל מי שמחפש משהו יציב, קיום לטווח ארוך, הנשען על יסודות איתנים ובעל עקרונות ראשוניים, חייב להתחבר למה שמכונן את הקיום האנושי.

המקרא הוא הטקסט המודפס והנלמד ביותר מאז ומעולם. המקרא רלוונטי היות שעד היום ממשיכים להיבנות עליו מבנים ופרשנויות. דתות וכפירות מצטטות אותו ומתייחסות לאמור בו. בסופו של דבר לתנ"ך "מספר המשתמשים" הגדול ביותר בתבל. אם מחפשים משהו ש"מדבר אל כולם" זהו התנ"ך. לא תמיד אנשים מודעים לכך אבל הרבה ממה שאנחנו (הנחות היסוד, תפיסות העולם והשאיפות שלנו) לקוח מעולם התנ"ך על הגלוי והנסתר שבו.

מעבר לכך, בשנים האחרונות, דתות חדשות יוצאת מעמק הסיליקון, דתות המדברות בלשון ערכית אבל נמצאות איפה שהוא בין היחסי לבין הכת. הן מדברות בלשון של אמון וחיבור אבל מעשיהן מעידים על חוסר תום לב ואפילו הרס. לדוגמה, אינני חושד בגוגל ופייסבוק שמלכתחילה הן קמו למטרה לא ראויה. ההפך הוא הנכון. גוגל שחררה את הנגישות למידע ויצרה ערך כביר כלכלית וערכית. פייסבוק יוסדה במטרה לחבר אנשים. אולם, ככל שהן גדלו והתפתחו וכוחן הרקיע שחקים, כך גדלה האלהתן את עצמן. כוחם ועוצם ידן גרמו להן לבכס לעצמן עוד כוחות וסגולות. הן הפכו להיות ממליכות המלכים והנשיאים פשוטו כמשמעו והערכים הנצחיים מהן והלאה. רוממות הערכים בגרונן אבל חרב פיפות בידן. פייסבוק, האורולית, כבר מרסנת את חופש המחשבה ושוסעת בחברה. למעשה, פייסבוק מבקשת להשתית את רווחיה על אחידות וצרות אופקים. פייסבוק אוספת מידע על נתיניה ומעלה לפיד של כל אחד מהם את מה שכבר מעניין אותו במקום לאתגר את המשתמש בכל מה ששונה ממנו, בבחינת "וַיְהִי כָּל הָאָרֶץ שְׂפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים"¹⁴ סדר התוצאות במנוע החיפוש של גוגל, השולטת בו ביד רמה, למעשה הופך אותה לאיליל מודרני שקובע סדרי בראשית וחשיבות ובהתאם לכך קובע את "התוצאות", שבראש הרשימה. כלומר, גוגל יוצרת את אבני היסוד של הידע שכולם נחשפים אליו ומקבלים אותו על עצמם. בכך גוגל מקבעת את החשיבה. חברות אלו הן סוג של מגדל בבל פורח באוויר המבקש לעשות שם לעצמו.

דומני שהתהליך האבולוציוני הזה הוא תוצאה ישירה של ערכיות יחסית, של "ערכים" שאין להם עקרונות ראשוניים ואין להם אלוהים. כמו ב"חנניות נוחות" הם מוכרים מה שמוכר עכשיו ללא היוון של

ערכים משמעותיים. לעומת זאת, טקסט נצחי עם עקרונות ששרדו אלפי שנים מבטא ערכים אמיתיים. רק מי שאינו חושב שההתנהגות האנושית השכיחה היא פסגת העולם, מוכן להגביל את כוחו מרצונו. רק מי שחושב שכולם יצורי האֵל ושצלם אֵלֹהים מאחד בין כולנו, יעצים את הכבוד הסגולי של הזולת ולא ינצל את חולשותיו, ייתן לאחר מקום להתפרנס ולא ידרוס אותו. תמונות דיגיטליות מתאדות כלא היו מהמסך ואילו אמון נבנה לטווח הארוך.

רשת חברתית איננה לא-ערכית בעליל; יש בה דברים טובים. ערכים מעוגנים היטב הם מבחן לדרך הניהול שלה. מנוע חיפוש עשוי להתפתח לכיוונים שונים, השאלה היא מה מותר ומה אסור בו. מבחינתי שלב הניהול חשוב לא פחות משלבי היוזמה וההקמה. האם לאחר שהמוצר או השירות הושקו המשילות יונקת מערכי הנצח או מערכים יחסיים? האם זו דת חדשה לבקרים שהקוד האתי שלה צפון בראשו של אדם אחד, או שהיא חשופה לביקורת הציבור ומתחשבת בה? מעמד הר סיני שהאֵל הפיע בו בפומבי הוא נר לרגליי. לא גילוי מסתורי של עשרת הדיברות לאדם אחד אלא מעמד ציבורי שבו "וְכָל הָעַם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֹת"¹⁵ וכדברי ישעיהו: "לֹא מְרֹאֵשׁ בְּסֵתֶר דְּבַרְתִּי"¹⁶. אור השמש הוא באמת חומר החיטוי הטוב ביותר וסגולה לאריכות ימיהם של עקרונות.

ט. חדשנות ופרשנות חד הן

פעם שאל אותי פרופסור אהרן קולר, פרופסור לתנ"ך, אם אני חושב שיש פרשנות אובייקטיבית או שמא כל פרשן מביא את מטען חייו לפירוש המקרא. היה זה דיון על מגילת אסתר. קולר כתב ספר על מגילת אסתר שבו הוא פירש את הכתוב במגילת אסתר כחגיגה וניצחון של יהודי הגולה והשפעתם הרחבה בפרס. הוא גר בכנר. לעומתו, ספרי "ככה יעשה ליהודי" מבכה את ההתבוללות רבתי של יהודי פרס ומהווה קריאת השכמה ליהדות פרס דאז, וליהדות ארה"ב של היום, לעלות לישראל למען שימור זהותם היהודית וקידומה. שנינו חושבים שפירשנו נכונה את פשט המקרא וכוונת הפסוקים. שנינו חושבים ששמנו לנגד עינינו את המגילה בהקשרה ההיסטורי, ואף על פי כן הגענו למסקנות די קוטביות.

תשובתי היא שלמקרא היה הקשר בזמנו וסביר להניח שלכותב המגילה היה פירוש משלו ואף ייתכן שבמרוצת הדורות יהיה פרשן שיקלע לפירושו המקורי. עם זאת, על פי רוב, פרשנים אינם מסוגלים להבין עד הסוף את הקונטקסט ההוא ומתוך הנחה שמגבלה זו ידועה לכל לומד, ואף לכל מחבר, תהיה כתיבתו נהירה וברורה ככל שתהיה, כנראה אין ציפייה להגיע לאותו פירוש יחידני "מקורי" של הכותב. מו"ר הרב ליכטנשטיין ז"ל פתח את אחד השיעורים הכלליים בשאלה על פסק של הרמב"ם. הרב הוסיף ששאלה זו שאלו חכמי לונגיל את הרמב"ם עצמו והוא ענה. הרב המשיך: "איננו מעוניינים ברמב"ם האיש, אנחנו מעוניינים ברמב"ם כטקסט", ומכאן במשך שעותיים בנה מהלך אלטרנטיבי לתירוץ קושייתם של חכמי לונגיל על הרמב"ם. העברתו של טקסט קדום מדור לדור מניחה באופן מובנה שבחיים כולם מביאים את המטען מהבית, מהחינוך, מרוח התקופה, מהמצב הכלכלי והמקום הגיאוגרפי כדי לפרש את המקראות, ובדיוק לכך הם נועדו. לדוגמה, אין ספק שר' אברהם אבן עזרא הושפע ממצבו הכלכלי או שפירושו של רש"ר הירש לתורה הושפע ממלחמתו נגד היהדות הרפורמית, שפרחה בתקופתו. בלשון חכמינו: "הרבה נביאים עמדו להם לישראל כפלים כיוצא מצרים אלא נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לא נכתבה"¹⁷.

טקסטים לא משתנים, במיוחד טקסט מכונן כמו התורה והתנ"ך. זהו עוגן של ברזל. כך גם מה שנכתב מאוחר יותר בדם, יזע ודמעות, ואשר מבטא את חכמת הדורות ואת ניסיונם. רק הקונטקסט שבו אנו מסתכלים על אותם טקסטים משתנה. סביבתנו, ניסיונו ומי שאנחנו משנים את דרך הקריאה וההבנה של טקסטים, אפילו טקסטים עתיקי יומין. בדיוק כשם שהדורות שלפנינו השקיעו את מיטב מרצם וכשרונם בפיצוח המסר הרלוונטי עבורם והוסיפו שכבה אחר שכבה של פרשנות מקדשת ומחדשת כאחד, כך גם אנו, כתלמידיהם וממשיכי דרכם, נעמים על שכם את כל הפיתוחים, החידושים, המקומות והדרכים, וכל אלו יחדיו יהיו משתנים המשפיעים על תפיסתנו את הטקסט כפי שהוא. הדור שאנו זוכים לחיות בו, עם חזרתו של עם ישראל לארץ ישראל, בשילוב הבנה כלכלית-מערכתית ולאור התפתחותה של הגלובליזציה,

פוגש את התנ"ך בצמתים חדשים. לא עוד עם אוטופי שהוא "נורמלי רק באופן תיאורטי", כמו שמופיע לרוב במדרשים, ולא רק הדגשת מצוות ליחידים באשר הם, כפי שמצטייר בעיני חלק גדול מחכמינו שחיו בגולה. אפילו לא רק חיי קהילה מלאים אך מוגבלים כפי שהיה במזרח אירופה לפני השואה, צפון אפריקה לפני שנות החמישים, או כפי שחווים אחינו בגולה בארה"ב. מציאות החיים היום של עם ישראל בארצו מאתגרת מחדש את הרצון לבנות חברת מופת אמיתית, אך גם ריאלית. כלכלה וערכים הם חלק מרכזי, אם לא המרכזי, בריאליה הזאת.

י. נביאים אחרונים

חכמת הדורות שנבנתה במשך אלפיים שנות גלות היא ללא ספק נכסי צאן ברזל של הבנתנו את התורה. אולם בתוך תוכי אני חושב שהתורה באמת שאפה לקיומו של עם שחיו היומיים יקרינו במלוא העוצמה אור של ערכי מוסר וצדק. ואין משהו יומיומי יותר מכלכלה. באופן טבעי, משקיעי הון סיכון (Venture Capital) הם אנשים אופטימיים המאמינים ביכולתה של הטכנולוגיה להביא עתיד טוב יותר ולכן מבחינתי החיבור הוא אך טבעי לטקסטים של חזונות הנביאים שצפו לאחרית הימים.

לאורך הדורות האמנו שאם נהיה טובים נזכה למימושן של כל ההבטחות הטובות. תפיסה זו הובילה את התפתחות ההלכה לכיוונים של הוספת גדרים, סייגים וחומרות על מנת לא להיכשל חס וחלילה. היתה זו גישה מוסרית ממעלה ראשונה ולעיתים רבים מבני עמנו אף מסרו את נפשם בשמירתם על רמה דתית וערכית גבוהה ומתוך ציפייה לגאולה.

התקדמות הטכנולוגיה ויישומו של המודל הערכי עשויים לקדם מהלך חדש לחלוטין. הערכים שיבואו לידי ביטוי באמצעות בחירתם של האנשים במוצרים ראויים וטובים תביא למימושן של כל הנבואות הטובות ומעצמם "לא ישא גוי אל גוי חרב" (כולל מלחמות מטבע) וגם "גר זאב עם כבש" (התחרות לא תהיה בולענית). ככל שהערכים יופיעו על כל צעד ושעל ייתכן שנוכל להסיר מעלינו את כל האיסורים וההגבלות שהועמסו מחשש ש... וייתכן שאפילו נביא כמו ידונו לכך

ש"מצוות בטלות לעתיד לבוא" – הן תתקיימנה באופן טבעי ללא ציווי. אכן "ואכלתם לחמכם לשבע וישבתם לבטח בארצכם".

יא. מתודה ומבנה

בגשתי לנתח את המקורות נצמדתי לפשט הפסוקים. השתמשתי במינון נמוך במדרשים, בעיקר להאיר את פשוטו של מקרא. אני רואה חשיבות רבה, כפי שתראו, למיקומם של סיפורים ופסוקים. איזה סיפור הובא לפני ומדוע "נשתל" אחרי, מה ניתן ללמוד מקונטקסט, ומה ניתן להסיק מהשוואת פסוקים ומילים. דומני שחלק מהחידוש של ספר זה הוא הארת מילים. תיבה היא מילה נרדפת למילה. תיבה היא קופסה סטנדרטית המכילה תוכן מוכר ושגרתי. במקרים רבים הקורא רואה בתיבות אבני לגו לבניית תוכנו של המשפט, לא מתרכז במילים המוכרות מחיי היומיום, מסתכל על המפה אבל לא שם את המוקד על תיבות האוצר שלפניו. מילים כמו רכוש, עיר, אד לעומת גשם, מעיין לעומת באר או מה פירוש "קשיטה" ולמה יעקב בישל דווקא עדשים, מייצגות בראייתי עולמות של תוכן ומאירות מודלים שונים של מסחר, כלכלה וחברה. מבחינת מבנה הפרקים שבו נערך הספר היה ראוי לערוך את הספר על פי סדר ענייני, לקבץ כמה מאמרים בנושא מסוים (כלכלה חופשית, יזמות, מנהיגות או ניהול) תחת "שער" אחד ולנסות ליצור מבנים שבהם התכנים שבמאמר אחד תומכים בזה שבא אחריו ומשלימים אותם, ועל דרך זו לסדר את הספר כולו.

למרות זאת בחרתי במבנה אחר, השייך לעולם אחר לחלוטין – לא אקדמי ולא נושאי־שיטתי. בחרתי לסדר את המאמרים על פי סדר התורה, או ליתר דיוק על פי סדר פרשות השבוע. פרשות השבוע הן חלקים בתורה שאנו קוראים מדי שבוע בבית הכנסת – כל שבוע חלק אחר. אם כן, פרשות השבוע מבטאות לדעתי את השמיעה שלנו את התורה ומהדהדות את הדרישה להקשיב ולהאזין לתכנים שמדברים אלינו עכשיו. מעבר לכך, הקריאה מדי שבת בשבתו מבטאת את הנוכחות לאורך כל השנה והעקביות שערכים דורשים. משקיע שאני מעריך מאוד ושניהל בהצלחה קריירה בת 29 שנים בעולם ההשקעות גילה את אוזני שב־29 שנות פעילותו הוא "עשה כסף" (והרבה כסף) ב־9

שנים בלבד. עם זאת, הוא הוסיף, כל 29 השנים היו חיוניות ואלמלא היה פעיל בהן, לא היה מרוויח ב־9 השנים הטובות. עולם ההשקעות בנוי על ירידות ועליות, האחיזה בערכים נדרשת בכל עת ובכל זמן. בהמשך לקו זה, העריכה על בסיס פרשות השבוע מבטאת את תחושותי שעולם הערכים אופף אותנו על כל צעד ושעל. הכלכלה היא דינמית, אנשים יוצרים כל הזמן שינויים והמחר מפתיע מתמיד. לכן, לא רציתי להניח בפני הקוראים "פרשנות סגורה וסופית" אלא לאתגר כל אחד, לבחון את עולמו הערכי ולשאול איך הוא בא לידי ביטוי בצומתי החיים ובכל שבוע. עריכה זו, של זום-אין וזום-אאוט שנוגעת בכל פעם בפן אחר של מציאות חיינו ומאירה לרגע ומזווית אחרת את האתגרים שבפנינו, נועדה כדי להשאיר מקום לכל מי שיבוא בהמשך לבנות ולהיבנות.

יב. שיח פורה ונוקב

כפי שכתבתי בהקדמה של "ככה יעשה ליהודי", אשתי חושבת שאני רואה הכול בעיניים כלכליות. אני מודה באשמה. העולם הוא כלכלי מעצם טבעו כמילותיו של החכם באדם: "וְהַכֶּסֶף יַעֲנֶה אֶת הַכֹּל"¹⁸ וכמו שהשיר המפורסם מטעים: "הכסף מגלגל את העולם"¹⁹. המוסריות והערכיות הן חלק מיסודות הכלכלה לטעמי, ולכן אני רואה בדבריה מחמאה ואפילו ברכה. הרב יהודה עמיטל ז"ל אתגר אותי "לעלות לארץ ולהקים מפעל שיעסיק עשרת אלפים איש שיתפרנסו בכבוד". הוא אמר שזו הדרך הטובה ביותר לקיים את המצווה הגדולה של יישוב ארץ ישראל משום שפרנסה ראויה היא היסוד לקיום משפחה וחברה. אין לי מפעל (בינתיים) ואינני יודע אם החברות שהשקעתי בהן מעסיקות עשרת אלפים איש בארץ ולכן אינני מרגיש בן חורין להיבטל מאתגרו. דבריו מחזקים אותי לשוב ולקרוא את המשוואה בשני הכיוונים – התורה מושפעת מהכלכלה ומשפיעה עליה.

ספר זה חושף את יסודות הכלכלה המודרנית ומגלה שהבנה מערכתית והתנסות יומיומית בריאליה של הכלכלה בת זמננו נותנת פרספקטיבה אחרת לגמרי על התורה ומפרשת אותה לפני ולפנים.

לאורך הספר בכלל ובכרך של בראשית בפרט נפגוש סוגיות כלכליות עדכניות המונחות לפתחנו, כדוגמת הרעיון של "הכנסה בסיסית לכל אדם", המקודם על ידי מייסד פייסבוק מארק צוקרברג, ושהיווה נושא מרכזי כבר בגן עדן של אדם הראשון. היוזמה וההמצאות של נח ואלפרד נובל יעמדו לנגד עינינו, אנדרו קרנגי ואברהם אבינו יפתחו גישות שונות לעושר, ובהמשך יעקב ולבן יפעלו על פי העקרונות של תורת המשחקים. אחרי שנראה שינויים כלכליים דרמטיים בתחום החקלאי והעירור ותוצאות לא רצויות של התערבות יתר בשווקים, נסיים את הספר ביזמים ומנהלים ובהשפעתם על הכלכלה הלאומית וערכיה. בדרך נפגוש את עשו, אשר השינויים הכלכליים בימיו לא התאימו לאורח חייו והוא חווה קשיי הסתגלות מעבר לכוחותיו או נכונותו. העולם במאה ה-21 העובר שינויים כלכליים רדיקליים מכלכלה מתועשת לכלכלה טכנולוגית, מעלה את אותה השאלה – האם כולם יסתגלו? האם זה מתאים לאורח החיים של כולם? ומה עם אלו שטרם עברו אפילו לכלכלה המתועשת? ספר בראשית הוא מסמך מכוון עבור כלכלה ריאלי ולכן חיוני להתבונן בו.

ספר זה מוצע לדיון. אנו חיים בעידן של תהפוכות פוליטיות וכלכליות. שינויי כלכלה מכלכלה תעשייתית לכלכלת ידע ודאטה. תהפוכות פוליטיות ושסעים בעמים ובמדינות. בתנאים משתנים תמיד עלינו לחפש עקרונות ראשוניים. אלו הם העוגנים של החיים, מצפן ערכי. ערכי משפחה, חברה ומוסר הם חלק מחוקי הכלכלה. מודל שבוחן את הערכים שהכלכלה מבטאת ובוחר לחתור למימושם של הטובים שבהם, הוא מתכון להצלחה עסקית, כלכלית ומדינית.

תודות

תודתי נתונה לאנשים רבים שסייעו לי בכתיבת ספר זה. בראש ובראשונה להוריי, הרב ברי ודברה אייזנברג, שגידלו אותי, את אחי ואת אחיותיי ומשפיעים על ילדיי ונכדותיי לתפישה ציונית, לתחושת אחריות לכלל ישראל, לנאמנות למסורת ישראל סבא ולדבקות בה. תפארת בנים אבותם. וכן לסבים ולסבתות שלי צ'רלס ז"ל ואלס בנדהיים תבלח"א וישעיהו יעקב ושרה ציפורה אייזנברג ז"ל. אנשים שהם בעלי חסד,

ויושר היה נר לרגלם. וכן לחמי וחמותי התומכים מרדכי ומרים קנעכט וסבא וסבתא של אשתי אברהם ורחל קורצפלד יבלח"א, אודים מוצלים מאש התופת של השואה שזכו להעמיד חמישה דורות ישרים.

החברותא שלי לספר זה הוא הרב עמית משגב. כשחיפשתי עורך לדבריי, חשבתי שאצטרך למצוא תלמיד חכם אחד ואיש כלכלה אחר כדי לחבר את קצוות הספר. עמית הוא לא רק כלכלן חד ולא רק תלמיד חכם אלא איש מקורי, יצירתי ורהוט. הוא לקח טקסט בוסרי והפך אותו לספר שלפניכם. כאמור, הוא נהיה חברותא וחבר ולא רק עורך. הוא אתגר אותי על כל רעיון וניתוח מקראי ושיפר אותם, הוסיף נפח ועומק וכמובן ניסוח קריא ומעניין. תודה לרב בני לאו שהכיר בינינו (אמנם למטרה אחרת) ובכך הוליד את שיתוף הפעולה הזה. אין מילים בפי יהודות לעמית על העבודה המאומצת, החדה והאנרגטית. נפגשים בעזרת השם גם על ספר שמות ועוד. ספר זה הוא גם ספרו.

המלמד שלי לקריאת התורה היה הרב יוסף וורמוט ז"ל, שהיה כחמישים שנה בעל הקורא והשמש המסור בבית-הכנסת Jewish Cen-ter במנהטן. הרב וורמוט לימד בחורים רבים לבר-המצווה, ולימד אותי את קריאת התורה וקריאת המגילה במנגינה והטעמה. בזכות האהבה שהוא נטע בי המשכתי לקרוא בתורה גם בפרשיות אחרות במשך תקופה משמעותית.

מוריי ורבותיי לאורך השנים בתחומים שונים השפיעו עלי ואני רוצה למנותם, ומבקש סליחה אם חלילה שכחתי מי מהם. חלקם עמיתים לעשייה כלכלית וחלקם מהתחום התורני. הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין ז"ל שכאמור דרכו המוסרית המופתית השפיעה על כל מי שהכירו (ואפילו רק ראה אותו). הרב יהודה עמיטל ז"ל שכפי שכתבתי לעיל אתגר אותי לעלות ארצה והיה הראשון שפתח בפניי את הצוהר לכלכלה בראי התורה והמצוות. הרב מייקל הכט שהאהיב עליי את התורה ושלה אותי ללמוד בישיבת הר עציון. הרב עזרא ביק שלימדני לדייק בסוגיות. הרב אליהו בלומנצווייג, הרב מיכאל רוזנצווייג, הרב יעקב ניוברגר, הרב מרדכי פרידמן, הרב יצחק כהן, הרב משה יגד והרב חיים גולד. הרב מנחם ליבטאג והרב יעקב מדן שהשפיעו רבות על קריאתי בפסוקים. חברותות שעמן למדתי לאורך השנים: הרב עזרא וינר, עדי לאם, הרב

מנחם פנר, הרב יעקב בלאו, מייקל סלסני ז"ל, הרב שמחה קראוס, הרב בנימין קראוס, הרב יונתן שיפל, שמחה אקסלרוד. וכמובן, אבא שלי שהאהיב עלי את התורה מגיל צעיר, שימש ומשמש מופת למי שקובע עתים לתורה ושאינו אני זוכה ללמוד שנים רבות בחברותא בעקביות והתמדה. תודה גם לחברי לספסל הלימודים בישיבת הר עציון, ידיד נפשי ואהובי אביעד פרידמן שהתנדב לקרוא טיוטה של הספר והעיר הערות רבות.

במהלך הקריירה שלי סייעו לי רבים והשפיעו על תפיסותי. ד"ר שלמה קליש מחברת "ג'רוסלם גלובל", ג'ון מדווד וניל כהן שותפיי ב"יזראל סיד", עו"ד דניאל צין, ערד נוה ואלי וורטמן שותפיי ב"בנצמארק ישראל", וכן ביל גורלי וברוס דונליבי חלק משותפיי החכמים והנבונים ב"בנצמארק" שרבה השפעתם על דרכי. שותפיי הנוכחיים בקרן אלה, אדן שוחט ואהרון רוזנסון. וכן אנשים שהקדישו לי דקות יקרות מזמנם לטיפ קטן בתחילת הקריירה שלי: הנרי מקאנס, אדוורד כהן, קווין קומפטון, ג'ק נש, לודוויג יסלזון, ו"המאמן" האגדי ביל קמפבל.

אני אסיר תודה לכל היזמים שחלקו עמי מוטב רעיונותיהם, הסכימו לעבוד איתי, אתגרו אותי ופתחו בפניי את ההזדמנות להשקיע אצלם. למדתי מכולכם המון. ברצוני גם להודות ליזמי האינטרנט מחברת "פיקצ'ר ויזיון", החברה הראשונה שהשקעתי בה – יעקב בן יעקב ואליוט יפה, ולאנשי "שופינג קום" – אמיר אשכנזי, דן ציפורן ונחום שרפמן ז"ל.

לקבוצת הוואטסאפ השבועי שבה התחלתי להפיץ מאמרים אלו כשהיו עדיין בוסריים (ממש). אתם יודעים מי אתם. תודה על הפידבק. לעורך הלשון של הספר הרב אביחי גמדני, שגם ערך לשונית את ספרי "בן ברוך" על מסכת ברכות בתלמוד הירושלמי. הרב אביחי איש מוכשר ומיוחד ונתן צורה נאה ורהיטות לספר. למו"ל שלי רותם סלע שגם הוציא את "ככה יעשה ליהודי" ועבר על טיוטות מספר זה והעיר הערות בונות. וכן לליה ברץ על עיצוב העטיפה.

כמעט אחרונים ילדינו וחתנינו, תמר, יוסף, סאני, חיים, גבריאלה, שרה, יהודה, משה, בת-שבע ונילי, שהיו הקהל הראשון של הרעיונות בסעודות שבת ביתיות, עודדו אותי לכתוב בבקרים בבית ותמכו

בהוצאת הספר והתעניינו בו. כל זה איננו מובן מאליו. אתם ההשראה שלי לספר והנחת שלי בחיים.

ספר זה מוקדש לאשתי האהובה יפה. אין מישהו שנושא את דגל הערכים, חשיבותם ויישומם יותר מאשתי שאף משתדלת להוסיף ולשפר גישה זו מדי יום ביומו ומעירה לי בנעימות מיוחדת בנושאים אלו. שלי ושלכם – שלה הוא.

היא נשאה בגבורה את השעות הרבות שהשקעתי בלימוד ובספר, וכן בעבודה ובהרצאות הרבות שאני מעביר. היא תמכה במאמצי להוציא את הספר, קראה טיוטות והוסיפה הערות טובות ובונות על תוכנו ודרכו. תודה לך מעומק הלב.

אשתי היקרה, שותפתי למסע חיי, יש לנו הסכם שלא לדבר או להחמיא איש לרעותו ברבים. אסתפק אפוא בדברי החכם מכל אדם בספר קהלת, פרק ט:

רְאֵה חַיִּים עִם אִשָּׁה אֲשֶׁר אֶהְבֶּתָּ כָּל יְמֵי חַיֵּי הַבְּלֶדֶה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ
תַּחַת הַשָּׁמַשׁ כֹּל יְמֵי הַבְּלֶדֶה כִּי הוּא חֲלָקָה בְּחַיִּים וּבְעֵמֶלָהּ אֲשֶׁר
אֶתָּה עֹמֵל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ.

ועל אלו אוסיף רק את הדברים במשלי פרק יח:

מְצָא אִשָּׁה מְצָא טוֹב וַיִּפֶק רְצוֹן מֶה.

מצאתי טוב מאוד.

אחתום בתפילה שנזכה לראות נחת מצאצאינו לאורך ימים ושנים
בבריאות וברוב אהבה.

מייקל

משימה (בלתי) אפשרית

הכנסה בסיסית לכול

“אין מלאכה, שפלה או בזויה, שאיננה הולמת בפני הא-ל”
(ג'ון קלוין).²⁰

“בקימו של יצור הפרא אין כבוד משום שקימו הוא חסר אונים... האדם הקדמון, שלא היה יכול ללחום במחלות ואשר נפל קרבן בהמוניו לדבר ולקדחת כשהוא מושפל וחסר אונים, לא היה יכול לדרוש לעצמו את כתר ההדר. רק האדם הבונה בתי חולים, המגלה שיטות ריפוי ומציל חיי בני אדם, מתברך במידת הכבוד” (איש האמונה הבודד, עמודים 16–17).²¹

א. הקדמה

הכנסה בסיסית לכול (Universal Basic Income – UBI) איננה רעיון חדש ויש אומרים שהוא ‘על המדף’ כבר חמש מאות שנה. עם זאת, התקדמות הטכנולוגיה, המצאות חדשות דוגמת בינה מלאכותית, והמחשבה על התמורות שיחולו בשוק התעסוקה בעקבות יישומן, מפיחות בו רוח חדשה.

הרעיון של הכנסה בסיסית אוניברסלית, כלומר מתן קצבה חודשית לכולם שתכסה צרכים בסיסיים,²² עולה לכותרות מדי פעם, בעקבות דבריהם של אישים שונים דוגמת מארק צוקרברג, מנכ”ל ומייסד פייסבוק, ופוליטיקאים מזרמים שונים, כגון קטלין וויין, ראש ממשלת אונטריו שבקנדה.²³ במדינות כמו פינלנד וסקוטלנד עורכים ניסויים שצפויים להסתיים לקראת 2020, ובברצלונה עושים ניסוי במסגרתו

משווים את התנהגותם של אנשים המקבלים הכנסה בסיסית לעומת כאלו שאינם מקבלים הכנסה כזאת.²⁴ תומכי הרעיון, כמו צוקברג, שמוכן "להכניס את היד לכיס", חושבים שההכנסה הבסיסית תיתן לאנשים הזדמנות לקחת סיכונים, ליוזום ולנסות דברים חדשים שיביאו לשגשוג, עושר ואושר:

אמנם, הענקת יד חופשית לכולם לקדם מטרות – יש לה עלות. אנשים כמוני צריכים לשלם על זה. רבים מכם יצליחו היטב ואז תצטרכו גם אתם לשלם.²⁵

אחרים רואים ביישומו של הרעיון פתרון להיעלמות של חלק מהמשרות בעידן הטכנולוגי, ויש הרואים ערך בהכנסה בסיסית לכול כסוג של שוויוניות בעידן של התרחבות הפערים החברתיים.²⁶ ההצעה כה טעונה ושנויה במחלוקת שבעוד כמה ממובילי דעת הקהל תולים בה את עתיד האנושות בעידן חברת השפע, רובוטים ובינה מלאכותית, אחרים חושבים שזה יהיה סוף העולם. האחרונים מעלים את החשש שהאדם לא ימלא את זמנו בדברים טובים, ערכיים, יזמיים ומשימתיים, אלא זמנו החופשי יהפוך לנטל עליו ועל החברה.²⁷ אלו ואלו מניחים שלעבודה כשלעצמה אין ערך. העבודה איננה חיונית, היא נדרשת רק להבטחת קיומו של האדם. עול האחריות הרובץ עליו להביא טרף לו ולבני ביתו ממלא את יומו ומחייב אותו לשמור על הכללים. בדברים שלהלן ברצוני לפרוש גישה שונה לחלוטין.

ב. הניסוי הראשון בהיסטוריה

פרשת בראשית נוגעת באופן ברור בכל שאלות היסוד של הקיום האנושי בעולמו של האל. אם כן, אך טבעי הדבר שתוצג בפרשה זו גישת התורה לעבודה בכלל, ולהכנסה בסיסית שוויונית בפרט. במסגרת תיאור הבריאה, במקביל ליצירת כל מרחבי המציאות וכוחותיה – אור וחושך, שמים וארץ, ים ויבשה, שמש ירח ואינסוף כוכבים – התורה אינה פוסחת על האדם ועל האחריות והתפקידים המוטלים עליו: "וַיִּבְרָךְ אֹתָם אֱלֹהִים, וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ

ומלאו את הארץ וכבשה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ".²⁸

בסיפור השני של הבריאה, בפרק ב', נאמר:

אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים. וכל שית השדה טרם יהיה בארץ, וכל עשב השדה טרם יצמח, כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ, ואדם אין לעבד את האדמה.²⁹

התורה מתארת שתי סיבות שבגינן השיחים והעשבים לא צמחו: הסיבה הראשונה היא שה' עדיין לא הוריד מטר, והסיבה השנייה היא שאין אדם לעבוד את האדמה. המשמעות היא שהעולם תוכנן ונברא כך שלאדם יש תפקיד לממש את הפוטנציאל הגלום בטבע ואצרותיו באמצעות עבודה, במקביל לליווי אקטיבי של ה' מלמעלה באמצעות הגשם.³⁰ אכן, הפסוקים הבאים מציגים את הפתרון לשני האלמנטים החסרים:

ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, ויפח באפיו נשמת חיים, ויהי האדם לנפש חיה.³¹

האד מחליף את המטר ומשקה את האדמה. האדם, המרכיב השני להצמחת הצומח, נוצר מן האדמה להורות שהאדם שבא מן האדמה מחובר אליה, "מבין אותה", ופועלו קריטי להצמחת העולם ולשגשוגו. הציפייה בשלב זה היא שהאדם יממש את הפוטנציאל, יפעל בהתאם לתבנית ויצמיח את שיח השדה ועשב האדמה, שכעת בשלו התנאים לגדילתם. התורה מפתיעה את הקורא כשהיא ממשיכה:

ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר. ויצמח ה' אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל, ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע.³²

התורה משנה ממה שהיה אמור להיות אחרי עליית האד מן הארץ ויצירת האדם מן האדמה, ומתארת את ה' כמתערב ויוצר משהו שונה לחלוטין – גן של עצים במקום שיחי שדה ועשב, שהאדם היה אמור לגדל בעצמו.

למעשה, האד שעלה במקום המטר מהווה רמז מקדים לשינוי בין התכנון לפיו האדם יעבוד את האדמה לבין הכנסתו לגן עדן. האד עולה מן הארץ להשקות את האדמה על מנת למלא את התנאי של "כי לא המטיר ה' אֱלֹהִים עַל הָאָרֶץ", והשוני רב: האד עלה מאליו מן הארץ במקום שה' יוריד גשם מהשמים. המטר דינמי ואילו האד סטטי – הוא נמצא וממלא את החלל. האד הוא לחות שפשוט קיימת כל הזמן באוויר ומטפחת באופן מדוד ועקבי את הצמחייה. האד איננו דומה לממטרים פזורים לפרקים. ההבדל שבין מטר לאד דומה להבדל שבין האדם, שייעודו היה לעבד את האדמה, לבין מה שאירע לו בפועל כאשר הושם בגן כמו תינוק בעריסה, פסיבי לחלוטין. נטיעת הגן בעדן ייתרה את הצורך באדם עובד. האֵל הוא אשר מצמיח כל עץ נחמד למאכל ולמראה.

היה זה הניסוי הראשון בהיסטוריה האנושית – ניסוי שבו האדם זכה להכנסה בסיסית. גן עדן מעניק לאדם את האפשרות לקטוף מן המוכן ולהתקיים ללא כל עמל באופן מדוד ומדויק.

כאמור בפתח הדברים, ההנחה היא שהבטחת הכנסה בסיסית לכל אדם תאפשר מרחבי פנאי ליצירתיות ויוזמה, בייחוד לאור האמור בפרק א' שה' בירך את האדם באחריות לפרות ולרבות ולכבוש את הארץ. בהתאם לכך הפסוקים ממשיכים:

וַנְהַר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהַשְׁקוֹת אֶת הַגֶּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאֶרֶץ עֵדֶן
רְאשִׁים.³³

הנהר אקטיבי מעצם הגדרתו כדבריו של הרוקליטוס: "אינך יכול להיכנס לאותו הנהר פעמיים". הוא זורם ונפרד לנחלים ויובלים, חוצה יבשות ומהווה נתיב בין אזורים ומדינות. הנהר מביא את האדם ואת הצומח בעקבותיו, והוא זה שמחיה את גן העדן במקום האד. החלפת האד בנהר הזורם מסמלת את הציפייה מהאדם לקום ממקומו, ללכת לאורך הנהר, לחפש את... ולשפר את רמת החיים.³⁴ הוא כבר אינו אמור להיות אדם נטוע בגן סטטי היות שהגן הוא רק המסגרת התומכת. האדם אמור להיות אוסף, קוטף, מעמר, וגם לנצל לטובתו את כוחו של הנהר הזורם. הנהר מסמל את כוח הפעילות, ועל האדם ללמוד ממנו שבתוך המסגרת התומכת של גן עדן ראוי לשאוף, לפעול ולהתקדם.

ייתכן שעצם פעולת נטיעת הגן בעדן מעבירה מסר דומה, מסר שהאדם לא השכיל להבינו. כאמור, הפרק מתחיל בציפייה למטר מאת ה' ועבודת אדמה על ידי האדם. ה' "הפתיע" כשנטע גן בעדן והעביר לשם את האדם אשר יצר. השינוי הזה, בדומה לרמז הנהר השוצף שבכוחו להניע והוא מגיע רחוק, היה אמור לעורר את האדם לנסות להידמות לה' וליצור דברים חדשים "מחוץ לקופסא".

האדם אכן הסתקרן, הלך בעקבות הנהרות הזורמים בשצף וגילה תגליות:

שֵׁם הָאֶחָד פִּישוֹן הוּא הַסֹּכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחַיִּלָּה אֲשֶׁר שָׁם
הַזֶּהָב. וְזֶהֱב הָאֶרֶץ הֵוא טוֹב שָׁם הַבְּדִלָּח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם. וְשֵׁם
הַנְּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסֹּכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ. וְשֵׁם הַנְּהָר
הַשְּׁלִישִׁי תִדְקָל הוּא הַהַלֵךְ קִדְמַת אֲשׁוּר, וְהַנְּהָר הַרְבִּיעִי הוּא
פָּרַת.³⁵

האדם הגיע למרחקים. הוא מצא זהב. זהב טוב. עם הנהר הוא גילה אבנים יקרות ושובות לב. כנראה עם הזהב בידי המשיך האדם לטייל בעקבות הנהר השני וגילה את ארץ כוש ואת אשור. אט אט התמעטו הגילויים. האם בפרת אין זהב או שכבר היה לו מספיק מהפישון? נראה שאין זה חשוב. אפילו לא מעניין איפה זורם נהר הפרת. האדם הבין את העיקרון – זהו עוד נהר. מחקר הנהרות הסתיים בעושר ושעמום. המחקר מדרבן ומצית את הדמיון אבל נדרשת בסופו של תהליך גם הרמה המעשית, ובלשון הפסוקים:

וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ.³⁶

מהיכן לקח ה' את האדם? מנדודיו לאורך הנהרות ומהשיטוט העקר אחר ממצאים. בהיותו נודד ואוכל בצידי הנהר, הוא חוקר אך עדיין אינו יוצר. הוא מתעד מה ואיפה, קוטף ואוסף למאכלו, ובסופו של יום הוא משועמם.

הפתרון הוא להחזיר את האדם מנדודיו ולהגדיר מפורשות את המשימה: "לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ". זה ציוויו הראשון של האל. את הרמה הבסיסית של "וַיִּצְמַח ה' אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל עֵץ נִחְמָד לְמִרְאֵה וְטוֹב

לְמַאֲכָל" ה' ייסד, ומכאן האדם הוא שצריך להמשיך. רד"צ הופמן אכן פירש ש"לעבדה ולשמרה" הוא מסר בנוגע לתפקידו של האדם בגן עדן ולציפיות ממנו:

אין האדם מושם בגן עדן למען תענוגו הוא, אבל הוא מושם שם כדי למלא ייעודו, דהיינו – "לעבדה".

מו"ר הרב ליכטנשטיין הרחיב בנוגע לשתי רמות של "לעבדה ולשמרה" כחלק מה-D.N.A של העולם:

התשובה הראשונה היא שאכן, העולם נברא מושלם – אלא שחלק מאותה שלמות, ואחד היסודות המרכיבים את אותו הסדר, הוא הפעילות האנושית. חלק מ'זהנה טוב מאד' הוא האדם, שאינו מתקיים כיצור ביולוגי בעלמא הנהנה מן העולם, אלא כישות בעלת תפקיד, התורמת, יוצרת ועובדת. הצורך של האדם לעבוד אינו חלק מן הקללה שלאחר החטא; מראש הושם האדם בתוך הגן על מנת לעבד אותו. הקללה הייתה שעל האדם להיאבק באדמה סוררת: 'קוץ ודרדר תצמיח לך... בזעת אפריך תאכל לחם' (בראשית ג, יח-יט). אבל עצם הצורך לעבוד הוא חלק מן הסדר הקדום הבראשיתי, ללא קשר לחטא כלשהו. כך הייתה הכוונה המקורית. בניסוח פשוט, הסדר הוא אכן מושלם, בתנאי שהאדם ימלא את חלקו בו. אם לא ינהג האדם כך, פיסה אחת מהתמונה תהיה חסרה, והעולם לא יהיה שלם.

על פי גישה זו, גם 'לעבדה' וגם 'לשמרה' מיועדים לשמירת העולם ברמתו הקיימת. משימת השימור הזו כוללת שני יסודות: שמירה סבילה מנזק ועבודה חיובית על מנת למלא מחדש את החסר. אנחנו צריכים לעבוד כדי שהתהליכים הטבעיים יחזרו על עצמם; אם לא תיתן את חלקך, עונות השנה יבואו ויחלפו, אבל הטבע לא ישלים את מחסוריו מעצמו.

הגישה השנייה מניחה ש'לעבדה' הנו ציווי הקורא לנו להתקדם מעבר למצבה המקורי של הבריאה. הציווי 'לעבדה' אינו מתכוון רק לחיזוק הטבע הראשוני, אלא נותן לנו את הזכות והחובה להשתדל להתרומם מעליו. בעוד שהגישה הקודמת קובעת שהאדם התבקש לשמור על העולם כפי שה' בראו, הגישה הנוכחית טוענת שלאדם הוענקו הכוח והציווי לברוא דבר שהוא כביכול טוב יותר.³⁷

עם זאת, נראה שבלי צורך ממשי לעבוד וכשרמת הקיום הבסיסי כבר מובטחת, הציווי "לְעַבְדָהּ וּלְשִׁמְרָהּ", על כל האתגר המרומם שבו, אינו מחזיק מעמד לאורך זמן. האדם שוב נעשה משועמם, ולכן חטא.

ג. ארגז הכלים

רבו המחלוקות³⁸ באשר להשפעתה של ההכנסה הבסיסית לכל אדם על בדידותם של אנשים. פרופסור ג'יימס פרגוסון³⁹ מאוניברסיטת סטנפורד והחוקר מקס הריס מאוקספורד טוענים שהכנסה בסיסית, ללא תשתית חברתית תומכת, תגביר את בדידותו של האדם. האדם לא יפנה לבניית קהילה ופיתוח יחסים חברתיים אם כל צרכיו מטופלים. אחרים, דוגמת קייט מקפרלנד מאוניברסיטת אוהיו סטייט ועמיתת רשת הביטחון להכנסה בסיסית בארה"ב,⁴⁰ טוענים שהאדם לא יחוש בודד גם אם יוותר על אינטראקציות חברתיות בעבודה. לדבריהם, הכנסה בסיסית לכול, שתאפשר בחירה בזמן פנוי רב יותר, לא תפגע בחוסנה של הקהילה או בחיבורים החברתיים כי ניתן לכרוך את חקיקתם יחד.⁴¹

בגן עדן, שעמומו וחוסר שלוות נפשו של האדם (דווקא של מי שאין לו באמת מה לעשות) מובעים היטב בפסוק הבא:

וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים לֹא טוֹב הָיְתָה הָאָדָם לְבִדּוֹ, אֶעֱשֶׂה לוֹ עֵצָר
כְּגַגְדּוֹ.⁴²

לא טוב שהוא, האדם, לבד. הוא אינו מחפש משימות. יש לו יותר מדי פנאי כי הכול צומח, יש לו הכנסה בסיסית, ולכן הפתרון הוא ברמה ה"חברתית":

וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם
 וַיָּבֵא אֶל הָאָדָם לְרֹאוֹת מַה יִּקְרָא לוֹ, וְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם
 נִפְשׁ חַיָּה הוּא שְׁמוֹ. וַיִּקְרָא הָאָדָם שְׁמוֹת לְכָל הַבְּהֵמָה וְלְעוֹף
 הַשָּׁמַיִם וְלְכָל חַיַּת הַשָּׂדֶה, וְלֹאָדָם לֹא מָצָא עֹזֵר כַּנְּגִדוֹ.⁴³

למה הביא ה' את החיות לאדם? אם מחפשים "עזר", החיות הובאו, כנראה, על מנת לעשות את העבודה החקלאית עם האדם. החיות, כבעלות כוחות עבודה שניתן לרתום למשימות שונות, עשויות להצית את דמיונו בנוגע לכל מה שניתן ליצור באמצעות כוחן. אולם, הגן ייצר מספיק פירות מעצמו ולכן לא היתה מוטיבציה להתאמץ עם השור או החמור לחרישה, זריעה, איסוף, דישה או טחינה. האדם לא מצא לא עזר ולא עזרה, ושוב הוא נותר בחוסר מעש. ה' לא התייאש:

וַיִּפֹּל ה' אֱלֹהִים תְּרֻדָּמָה עַל הָאָדָם וַיִּישֶׁן וַיִּקַּח אֶחָת מֵצִלְעֹתָיו
 וַיִּסְגֹּר בְּשָׂר תַּחַת־נֶגְוָה. וַיִּבֶן ה' אֱלֹהִים אֶת הַצֶּלַע אֲשֶׁר לְקַח מִן
 הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיִּבְאֶהָ אֶל הָאָדָם. וַיֹּאמֶר הָאָדָם זֹאת הִפְעַם עָצָם
 מֵעֲצָמֵי וּבִשָׂר מִבְּשָׂרִי לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לְקָחָהּ זֹאת.
 עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר
 אֶחָד.⁴⁴

משתיקת הפסוקים נראה שאדם ואשתו לא עשו משהו יחד ולא שינסו מותניים יחדיו בעבודת גן עדן ובשמירתו. אין להם אפילו על מה לדבר כי אין להם משימה משותפת. בסיטואציה מעין זו האם אנו אמורים להיות מופתעים מכך ש"העזר כנגדו", בשר מבשרו, מדברת עם הנחש ולא איתו?

ד. החלום ושברו

בהמשך לכל האמור, פסוקי העונש מלמדים שחטאו מפני שהיו משועממים ולא היה להם מה לעשות:

וְלֹאָדָם אָמַר כִּי שִׁמְעֶתָ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וְתֹאכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר
 צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אַרְוֶרָה הָאָדָמָה בְּעֵבֹרָךָ בְּעֲצָבוֹן

תֹּאכְלָנָה כָּל יְמֵי חַיֶּיהָ. וְקוֹץ וְדַרְדַּר תִּצְמִיחַ לָהּ, וְאָכְלָתָ אֶת
עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה. בְּזַעַת אִפְיָה תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֵךְ אֶל הָאֲדָמָה כִּי
מִמָּנָה לְקַחְתָּ, כִּי עָפַר אֶתָּה וְאֶל עָפַר תָּשׁוּב.⁴⁵

העונש לכאורה תמוה. למה בענש האדם בזעת אפיו תאכל לחם? מדוע ארורה האדמה בעבורך? ואיך זה קשור לכך שהאדם הקשיב לאשתו ואשתו הקשיבה לנחש?

“ארורה האדמה בעבורך” היות שהניסוי לבנות מסגרת שיהיו בה עצי פרי כרשת ביטחון לא צלח. הזמן הפנוי אינו מועיל לנפש האדם לעבוד יותר וליצור יותר אלא מוביל לשעמום המביא לידי חטא. “ואכלת את עשב השדה” – הוא אותו עשב השדה שלא גדל בתחילת הפרק היות שאדם אין לעבוד את האדמה. כלומר, חוזרים למתכונת היסודית שבה אין רשת ביטחון ויש לעבוד קשה. אם הצרכים הבסיסיים מטופלים, אין משהו חזק מספיק שדוחף את האדם. לעומת זאת, מחוץ ל“מטרייה האווירית” של גן עדן האדם נדרש לעמול בקוצים ובזעה על עצם קיומו, כי העמל הוא חלק חיוני מחייו. נראה שהכתוב מסכם את כישלוננו של גן העדן:

וַיִּשְׁלַחְהוּ ה' אֱלֹהִים מִגֵּן עֵדֶן לְעַבְדָּתָהּ אֶת הָאֲדָמָה אֲשֶׁר לָקַח
מִשָּׁם.⁴⁶

האדמה אשר לוקח משם, מסמלת יותר מכול את החזרה לתכנית היסוד. ה' שלח את האדם מגן עדן כי ציוויים כמו “לְעַבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ”, לא לאכול מעץ הדעת ולא מעץ החיים, לא ימולאו בסביבה שבה הכול צומח ופורח מעצמו והחיבור לחיים אינו מתרחש ברמה הקיומית. ציוויים באווירה של חוסר מעש וחוסר יצירה מתאדים, ועמם נעלמת משמעות החיים ותכלית הבריאה.

סיפור גן עדן ממחיש שרעיון ההכנסה הבסיסית לכל אדם, רעיון בעל ותק של הרבה יותר מחמש מאות שנה, יכול להיות טוב ברמה הרעיונית, אבל הוא בלתי ישים. על האדם לעבוד, ואפילו לעמול ולהזיע לפרנסתו, על מנת ליצור חברה ראויה וערכית.⁴⁷ עצם היכולת להעניק הכנסה בסיסית לכל אדם אינה הופכת את הרעיון “החדש-ישן” לרעיון

מועיל וטוב. התורה אינה מאמינה בפנאי וביכולתו של האדם באמת ליצור וליזום מתוך שלוה.⁴⁸ השלוה תנתק את האדם משטף החיים הגועש וחוסר המעורבות יוביל אותו לשעמום. אדרבה, הרגשת האדם שעליו להיות שותף פעיל בהמשך קיומו הוא, היא זו שמחברת אותו למתרחש בעולם ובחברה שהוא חי בתוכה, והיא זו שמעניקה משמעות לחייו.

ביטוי לגישת התורה בנוגע לחשיבות העבודה והמשמעות שלה בחיי בני האדם מופיע במדרש על אודות רצונו של אברהם, אביה של רוב האנושות המאמינה, לגור בארץ ישראל:

בשעה שהיה אברהם מהלך בארם נהרים ובארם נחור, ראה אותם אוכלים ושותים ופוחזים, אמר: הלואי לא יהא לי חלק בארץ הזאת, וכיון שהגיע לסולמה של צור, ראה אותם עסוקים בניכוש בשעת הניכוש, בעידור בשעת העידור, אמר: הלואי יהא חלקי בארץ הזאת.⁴⁹

ארץ ישראל ותושביה זקוקים לעבודה ופרנסה מתוך עמל ולא בחינם. כך מייצרים חברה בריאה, חברה יוצרת, שיש לה עניין רב להיות מעורבת ולהשפיע טוב על העולם. חברה שהיא אופטימית לגבי עתידה. בחברה שכזו ניתן לבנות אומה ערכית שגם מקרינה כלפי חוץ מערכיה לאנושות כולה.

ה. יחסים והורות

המשורר בתהלים (מזמור קכח) פותח:

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת, אֲשֶׁר יְכֹל יְרָא ה' הַהֶלֶךְ בְּדַרְכָּיו.
יְגִיעַ כְּפִידָה כִּי תֹאכַל אֲשֶׁרֶיךָ וְטוֹב לָךְ.

מכאן ממשיך המזמור להבטחה בתחום שונה לכאורה:

אֲשֶׁתְּךָ כְּגֶפֶן פְּרִיָּה בְּיַרְכְּתֵי בֵּיתְךָ.
בְּנֵיךָ כְּשֶׁתְּלֵי זֵיתִים סְבִיב לְשַׁלְחָנְךָ.
הִנֵּה כִּי כֵן יְבַרְכְּךָ גֹבֵר יְרָא ה'.

יְבַרְכֶּךָ ה' מִצִּיּוֹן וְרָאָה בְּטוֹב יְרוּשָׁלַם כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ.
וְרָאָה בְּנֵימ לְבָנֶיךָ שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל.

האדם המאושר היגע בעמלו זוכה ל"אשתך כגפן פוריה" ו"בניך כשתילי זיתים" וגם לנכדים... "וראה בנים לבניך שלום על ישראל". בעל המזמור כנראה שאב תובנה זו מהמשך סיפור גן עדן.
כל עוד מזונותיו של האדם היו מובטחים לו, הוא לא הוליד ילדים.
בגן עדן אין ילדים. הילודה מופיעה רק עם הגירוש:

בְּזַעַת אָפִיךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֶכָה אֶל הָאָדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ
כִּי עֶפְרָא אֶתָּה וְאֶל עֶפְרָא תִשׁוּב. וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ תָּוָה כִּי
הוא הִיְתָה אִם כָּל חַי.⁵⁰

עם היציאה לעולם ואתגריו התחזק החיבור בין האדם לאשתו היות שכעת יש להם משימה משותפת – להתקיים. יש לאשה שם והיא כבר אינה רק עוזר – היא "חווה". יש לה תפקיד ותפקיד זה מעניק לה מעמד – היא "אם כל חי".
מנקודה זו, לאחר עזיבת גן העדן, ההמשך הוא טבעי. הדחף הקיומי איננו מושקט ומורדם, ולכן:

וְהָאָדָם יָדַע אֶת תָּוָה אִשְׁתּוֹ וַתֵּהָר וַתֵּלֶד אֶת קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי
אִישׁ אֶת ה'. וַתִּסֶּף לָלֶדֶת אֶת אָחִיו אֶת הָבֶל וַיְהִי הָבֶל רֹעֵה צֹאן
וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה.⁵¹

אדם וחווה מולידים את דור ההמשך. הבנים לא רק נולדים אלא מקבלים על עצמם תפקידים - קיין פונה לעבודת אדמה והבל לרעיית צאן. בכך מועבר פעם נוספת המסר שתפקידם של בני האדם הוא ליזום, לעבוד ולייצר על גבי הפלטפורמה שה' ברא.

בניגוד למשורר תהלים ולסיפורי בראשית, לצידם של צוקרברג וראש ממשלת אונטריו, שרוצים לדאוג להכנסה בסיסית לכול, בתחילת המאה ה-21 מנהיגים את העולם קנצלרית גרמניה, נשיא צרפת, מנהיג רוסיה וראש ממשלת בריטניה – שלכולם אין ילדים. פינלנד רוצה לחלק מלגה בסיסית על מנת שאנשים יוכלו להתקיים בלי להזדקק

לעמל, בשעה ששיעור הילודה באירופה אפסי או שלילי. מדובר באותה תפיסת עולם – חיפוש אחר חיים נוחים ובטוחים ללא אחריות שעלולה להצר את החופש לא לעשות דבר.

הנוחות יוצרת שעמום בנפש האדם ושניהם גם יחד אינם מביאים את האדם לחשוב על המשכיות. כאשר אין לאדם דאגות והוא אינו צריך לעמול, הוא חש, בטעות, שהוא נצחי. הוא אינו חושב על מי יעבוד אתו במפעלו לייצר אוכל לדורות הבאים כי יש בסיס שמטופל בכל מקרה. מי שחי את העמל דואג שיהיה מי שימשיך את עבודתו ופועלו בנאמנות ובמסירות. מי שנוטע עצי פרי מצפה שדור ההמשך ייטול את הלפיד, ויבנה אף הוא עולם מתוקן, טוב, מתקדם ובריא יותר לדורות הבאים אחריו.

ואמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים. דאילו גבי ירא שמים כתיב 'אשרי איש ירא את ה' (תהלים קיב, א) ואילו גבי נהנה מיגיעו כתיב 'יגיע כפיו כי תאכל אשריו וטוב לך' (תהלים קכח, א), אשריו בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, ולגבי ירא שמים 'וטוב לך' לא כתיב ביה.
(תלמוד בבלי, ברכות ח ע"א)

הממציא המתוסכל

חדשנות טכנולוגית וחדשנות ערכית

א. התחלה חדשה

וַיְחַל נֹחַ אִישׁ הָאֲדָמָה וַיִּטַע כַּרְם.⁵²

פסוק זה מתאר את פועלו של נח אחרי יציאתו מהתבה בתום המבול. הלשון "ויחל" מלמדת שנח התחיל משהו חדש, ושהתחלה החדשה הזאת היא בתחום החקלאות – נטיעת כרם. אף שזו התחלה חדשה, היא באה על רקע היות נח "איש האדמה" – תואר שיש לבררו. חז"ל במדרש תנחומא חיברו בין פסוק זה לפסוק בסוף פרשת בראשית על אודות הסבר שמו של נח הכרוך אף הוא בעבודת האדמה: "וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ נֹחַ לְאָמֹר זֶה נִחַמְנוּ מִמַּעַשְׁנוּ וּמִעֲצָבוֹן וַיְדַיְנוּ מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אָרְרָהּ ה'"⁵³. לפי המדרש, נח המציא את המחרשה. באמצעות שיפור טכנולוגי זה הוא עזר במידה ניכרת לחקלאים של התקופה הראשונה של האנושות להתמודד עם האדמה המקוללת והקשה אחרי חטא אדם וחווה.

מהיכן דלו חז"ל את הרעיון שנח המציא את המחרשה? ההיסטוריה רצופה במנבאי שחורות. אחד מהם היה תומאס מלת'וס,⁵⁴ שבשנת 1798 "ניבא" שלא יהיה מספיק אוכל בעולם להאכיל את האנושות המתרבה.⁵⁵ כך ניסח תומאס מלת'וס את טענתו:

קצב גידול האוכלוסייה גדול מיכולתה של האדמה לספק

את צרכיה.⁵⁶

בראייתו, האדם לא ינצל באופן מושכל התפתחויות טכנולוגיות היכולות להתמודד עם הפער שבין כוח הריבוי הטבעי לכוחה של האדמה לתמוך בריבוי זה. לשיטתו רק ריסון המורל או אומללות (כמו מחסור באוכל) יבלמו את כוח הריבוי:

כל תוספת יעילות בייצור מזון היתה רגעית וחולפת. היא לא הועילה לשיפור איכות החיים היות שנטיית האדם היתה להתרבות חלף מינוף ההתקדמות הטכנולוגית לייצור אוכל לשיפור איכות החיים.⁵⁷

מלת'וס טען שמדובר באיום בלתי נמנע החוזר על עצמו שוב ושוב לאורך ההיסטוריה האנושית, ונראה שגם בתקופתו של נח רווחה תפיסת עולם דומה. למעשה, השקפה זו הייתה שורשים כבר שניים-שלושה דורות לפני נח ועיון מדוקדק בסדר התולדות בשושלת של שת וצאצאיו מאפשר אפילו להתחקות אחר עקבותיו של האב הקדמון, או אביו הרוחני, של מלת'וס.

בבראשית פרק ה התורה מציינת אבות ובניהם וכוללת בתיאור השושלת את ציון גילו של כל אב בלידת בנו. למעשה התורה שומרת על מבנה קבוע: האב חי מספר שנים וילד ילד ששמו כך וכך. לדוגמה: "וַיְחִי יִרְדְּ שְׁתַּיִם וְשָׁשִׁים שָׁנָה וּמָאֵת שָׁנָה וַיֹּלְדֵת אֶת חֲנוּךְ"; "וַיְחִי מֵתוּשֶׁלַח שֶׁבַע וְשָׁמֹנִים שָׁנָה וּמָאֵת שָׁנָה וַיֹּלְדֵת אֶת לָמֶךְ".

הנתון שמשתנה הוא הגיל שבו כל אב הוליד את בנו, ולכן אך מתבקש לעיין במספרים המשתנים בתוך התבנית הקבועה על מנת להבין את המסר הטמון ברשימה זו.

שם האב	גיל לידת הבן הממשיך
אדם	130
שת	105
אנוש	90
קינן	70
מהללאל	65
ירד	162
חנוך	65
מתושלח	187
למך	182
נח	500

בתחילת הדרך רואים באופן מובהק מגמה ברורה של ילודה בגיל צעיר יותר – מאדם עד ירד. מגמה זו התהפכה החל מירד, שעה שגיל הילודה התחיל לעלות משמעותית והפערים צומחים פי שבעה וחצי בתוך ארבעה דורות – מהולדה בגיל 65 להולדה בגיל 500. (חנוך הוא היוצא מן הכלל שמוכיח את הכלל – חנוך התהלך את הא־לוהים והוליד בגיל צעיר. לכן נאמר: "ואיננו כי לקח אותו א־לוהים" – הוא באמת לא היה מחובר לרוח התקופה). דחיית גיל הילודה מסמלת קושי ומלמדת על אווירה פסימית. ייתכן ששמו של ירד רומז על ירידה כלשהי באמונה בא־ל, בהשגחתו, בתקווה של האנשים החיים בעולמו ואולי גם בתפוקה החקלאית. אולי היה ירד ראשון מנבאי השחורות של תחילת העת העתיקה, המלת־זס של דורו, שביקש להביא פחות ילדים כי התחזיות מורות שלא יהיה די אוכל להאכיל את כולם. בהתאם לכך, ירד – נאה דורש נאה מקיים – המתין עוד כמאה שנים מעבר לגיל ההולדה של אביו ושינה את המגמה. עיון בשושלת המקבילה לשושלת שת ובניו, השושלת של קין ובניו,⁵⁸ מחזק את ניתוח שינוי מגמת גיל ההולדה. בשושלת של קין לא נכתבו

שנים אולם מובא תיאור מילולי המציג תמונה זהה. בשושלת של שת ירד הוא החמישי (שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד), והוא נולד בשנת 622 לאדם הראשון. ניתן לשער שבשושלתו של קין, היה זה דורו של למך ובניו. (למך הוא השישי לקין). ללמך נולדו שלושה בנים: יבל, שעליו נאמר: "הוא הִיָּה אָבִי יֵשֶׁב אֱהָל וּמִקְנָה"; יובל, שעליו נאמר "הוא הִיָּה אָבִי כָּל תַּפְּשׁ כְּנֹר וְעֹגֶב"; תובל קין, שעליו נאמר: "לִטֵּשׁ כָּל חַרֶּשׁ נַחֲשָׁת וּבְרָזָל". הפסוקים המתארים את התפתחותה של האנושות לכיוונים חדשים מלמדים שבתקופה זו, הכלכלה הישנה – קרי חקלאות – לא היה בידיה לספק את צורכי בני האדם שפרו ורבו ולכן על מנת להתמודד עם המשבר הכלכלי, ביד אחת פנו למקורות מזון חדשים, כמו רעיית צאן ממוסדת ושיטתית ("אָבִי יֵשֶׁב אֱהָל וּמִקְנָה"), וביד השנייה חצצחו חרבות כדי להילחם על מעט המזון שסיפקה האדמה ("לִטֵּשׁ כָּל חַרֶּשׁ נַחֲשָׁת וּבְרָזָל"). סביר להניח שבמקום ההוליד ילדים לרעב ולמלחמות דחו את ההולדה ואף ראו בכך צו השעה, כמובא במסכת תענית: "אמר ריש לקיש: אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון, שנאמר: 'וליוסף ילד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב'". (תענית יא ע"א).

יש להעיר שהלהב של המחרשות הראשונות היה עשוי אבן צור ורק בשלבים מאוחרים יותר של ההתפתחות הטכנולוגית הוחלפה אבן הצור בנחושת וברונזה ומאוחר יותר בברזל.⁵⁹ הואיל ושושלתו של קין נמחתה במבול ושושלתו של שת שרדה, התורה מציגה שתי גישות להתמודדות עם משבר או איום תוך הנגדה בולטת בין חרש הברזל שזורע מוות ובעצמו אינו מאריך ימים לבין חורש האדמה שמנביט תקווה וזוכה להתקיים.

כאמור, התורה מקפידה על מבנה קבוע לאורך תיאור השושלת של שת. לכן, שבירתו של הדגם הקבוע בתיאור לידתו של נח נועדה להצביע על משהו ייחודי:

וַיְחִי לְמֶךְ שְׁתַּיִם וּשְׁמֹנִים שָׁנָה וּמָאתַיִם שָׁנָה וַיֻּלְּד בֶּן. וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ נֹחַ לְאָמֹר זֶה יִנְחַמְנוּ מִמַּעַשְׁנוּ וּמִעֲצָבוֹן יָדִינוּ מִן הָאָדָמָה אֲשֶׁר אָרָרָה ה'... וַיְהִי נֹחַ בֶּן חָמֵשׁ מֵאוֹת שָׁנָה וַיֻּלְּד נֹחַ אֶת שֵׁם אֶת חָם וְאֶת יָפֶת.⁶⁰

ללמך נולד "בן". אין לו שם. בתחילת דרכו ה"בן" יישר קו עם הלוח הרוח ולא הוליד ילדים לעולם שאין בו אוכל. ייתכן שהמצוקה גברה עם השנים ועם גידול האוכלוסייה עד שגמרו אומר שלא להוליד כלל. החלטה מעין זו יכולה להיות פועל יוצא של ניתוח כלכלי של המשאבים הקיימים כאשר בהתחשב בתוחלת החיים של תקופתם – תשע מאות שנה ויותר – גם הפסקת הילודה לכמה מאות שנים לא מסכנת את קיום האנושות. לחילופין, הייאוש התגבר בגלל נבואותיו של המל'ת'וס של דורם שציטט שוב ושוב את דבר הא-לוהים: "אַרְוֶה הָאֲדָמָה בְּעֵבֶרְךָ בְּעֵצְבוֹן תֵּאֲכָלֶנָּה כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ".⁶¹

אולם, בניגוד לאבותיו, נח לא נתן לרוח הפסימית ולעצבון האדמה להכריע אותו, והוא החליט לעשות מעשה. במקום להשלים עם המצב, הוא חיפש פתרון והמציא את המחרשה. כך דרכם של יזמים, הם אינם משלימים עם הבעיות או האתגרים, אלא רואים את הבעיות כשלצידן פתרון יצירתי ואפשרי. האתגרים העומדים מולם ואפילו הפחדים הקמאיים הופכים להיות כוח מניע ודוחף לפתרון בעיות ולצלחת אתגרים.⁶²

לאחר שהמציא את המחרשה שינו את שמו ל"נח", ואביו אף בירך אותו בטקס ההשקה של הכלי החדש: "וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ נֹחַ לְאֹמֵר זֶה יִנְחַמְנוּ מִמַּעַשְׁנוֹ וּמִעֲצָבוֹן וְדִינֹנוּ מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אָרְצָה ה'". וכך נח נקרא על שם המצאתו: "נח – איש האדמה".

חגיגות היכול הראשונות לא איחרו לבוא וכולם התחילו לדאוג קצת פחות להבטחת כמות המזון העולמית. עם הגידול ביבולי האדמה, שהלכו והתרבו עם התפשטות השימוש בהמצאה וצמצום המאבקים על שטחי מחיה, נראה היה שנביאי הזעם כשלו והאופטימיות חזרה לשלוט בכיפה בכחינת "וְכִתְתּוּ חֲרַבְתֵּיהֶם לְאֵתִים וְחַנְיִיתֵיהֶם לְמִזְמֹרוֹת לֹא יִשְׂאוּ גוֹי אֶל גּוֹי חֲרֵב וְלֹא יִלְמְדוּן עוֹד מִלְחָמָה. וַיִּשְׁבוּ אִישׁ תַּחַת גַּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ...".⁶³ בשלב זה, נח, בגיל מבוגר מאוד, סוף סוף נכון להוליד ילדים. על מנת להדגיש את השינוי שוב נשברת התבנית הקבועה של ציון שם האב ובנו הבכור. הפסוקים מציינים את שמותיהם של שלושת בניו של נח (מהם יפוצו שבעים עמים לאחר המבול) במטרה להראות את עוצמת הריבוי:

וַיְהִי נֹחַ בֶּן חָמֶשׁ מֵאוֹת שָׁנָה וַיֹּלְדֵנוּ אֶת שֵׁם אֶת חָם וְאֶת
יֶפֶת.⁶⁴

ולא רק נח, אלא כולם, כפי שממשיך הפסוק הבא:

וַיְהִי כִי הִחַל הָאָדָם לָרֵב עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה.⁶⁵

המצאת המחרשה, פריצת הדרך הטכנולוגית-תעשייתית, הגדילה במידה ניכרת את היבול. בבת אחת השתחררו שתי קללות – גם "בעצבון תאכלנה" החקלאי וגם "בעצב תלדי בנים" הדמוגרפי. כעת קל יותר לעבוד את האדמה, יש יכול רב יותר וממילא ניתן להאכיל את הדור הבא ולבטל את דבריהם של רואי השחורות.

ב. ההמשך

הצמיחה הכלכלית, העושר, נושאים בכנפיהם רוח רעננה של תחייה ומפיהים חיים בתחרותיות ובניסיונות לשפר עוד את איכות החיים. התגברות הילודה – ואולי גם הזמן שהתפנה – עשויים להסביר את ההידרדרות החברתית, המוסרית-כלכלית והמינית שגרמה למבול. תרבות של שפע ונהנתנות מובילה לראוותנות, ומשם הדרך קצרה ל:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ קֵץ כָּל בָּשָׂר בָּא לִפְנֵי כִי מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס
מִפְּנֵיהֶם.⁶⁶

"חמס" פירושו הידרדרות איטית אך עקבית באמון החברתי-כלכלי, הידרדרות שמתרחשת בנגיסות קטנות. החמס איננו גל של גזל אלים. הוא הובאות קטנות ולפעמים נסתרות או "עקיצות", שבהן אדם לאדם נחש. החמס הוא כרסום באמון בין יצרנים, בין אלה שסחרו זה עם זה, בין שותפים. החמס הוא כרסום מתגלגל בהדריות ובהגינות הכלכלית, והוא גורם לאכילת החברה מבפנים. "וַיַּחֲמַס כָּכֵן שָׁכוֹ"⁶⁷ – לאט ובטוח, הסוכה, אותו מבנה הצללה שמגן על אנשים, נאכלת על ידי פשיטת רגל כלכלית חברתית כתולעת המכה בקיקיון של יונה.⁶⁸

בדומה להבנה זו של החמס, התלמוד הירושלמי מאפיין את החמס כמפורר לאבק את שלטון החוק לאט לאט:

תניא, מה היו חומסין, בר נש הוי נפיק וטעין קופה מלאה
 תורמסין, והיו מתכוונין וגומלין פחות פחות משוה פרוטה,
 דבר שאינו יוצא בדוינים.⁶⁹

אנשים היו לוקחים מהסוחר "פחות משווה פרוטה" תורמוסין, ולא משלמים כדי להתחמק מהחוק. ברור שלאורך הזמן אצל הסוחר הפרוטות מצטרפות לחשבון גדול ונגרם לו הפסד ממש. בשלב הבא איש לא ימכור תורמוסין, ולמעשה יש כאן השחתה של הפריון התעשייתי. על פי מחקרו של פרופסור דן אריאלי, אנשים משקרים היות שבעיני רבים גניבות קטנות אינן נחשבות לא לשקר ולא לגניבה. בפועל, חוסר היושר מכרסם באמון ואוכל חברות מבפנים.⁷⁰

בעולמו של נח, נעלם האמון. רגולציה והפרדה למדינות תגענה רק אחרי מגדל בבל, וגם אכיפה של נורמות חברתיות טרם גובשה: "וַיֵּרָאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם כִּי טֹבֹת הֵנָּה, וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכָּל אֲשֶׁר בְּחָרוּ."⁷¹ בתחילת עידן המחרשות, כמו בכל פיתוח טכנולוגי, הן היו נחלת המיעוט החדשני והעשיר. כמו כל פיתוח טכנולוגי שמשפר את התפוקה, המחרשה נתנה יתרון תחרותי דרמטי לממציאים וגם לאלה שיודעים להשתמש בהמצאות ולמנף אותן.

האנושות כשלה במבחן השפע, שעוד ידובר עליו רבות בספר דברים. ההמצאה של נח הולידה שפע. אך החקלאים החדשים לא ידעו להתמודד איתו, הידרדרו לפינוקים מיניים וכן להישגיות יתר ותחרות שלילית הכוללות אתוס של "כל האמצעים מקדשים את המטרה". זאת במקום לבנות חברה בריאה בעלת כלכלה בריאה הבנויה על אמון רב, מעט רגולציה ואכיפה יעילה.

חדשנות מביאה הרבה ברכה וטוב לעולם. החדשנות היא המפתח לפריצת המגבלות הקיימות והיא מעניקה יכולת להתמודד עם צרכים חדשים – כמותית ואיכותית. בד בבד, החדשנות מערערת את יסודות הכלכלה הישנה, את האיזון החברתי-כלכלי, ולעתים מכניסה גורם המשפר את היעילות והתחרותיות לפני שהחברה מסוגלת להתמודד עם ההשלכות. חברה משכילה ממנפת את אותה התפתחות טכנולוגית לשיפור חיי אזרחיה, ולבסיס של שיפור חיי הכלל והפרט. היא מלמדת

ומכניסה ערכים לצד חדשנות. היא חייבת להכניס ערכיות מוסרית לצד צמיחה כלכלית על מנת ששיווי המשקל החדש לא יבוא על מקומו רק בשווקים הכלכליים אלא גם הצדק יאיר בראש כל חוצות.

נח, איש האדמה, שכנראה גרף הון רב משיווק המצאתו (והוא עתיד להשתמש בו לבניית התיבה), היה עשיר הדור. הוא היה "איש צדיק", תמים בדורותיו. והוא היה איש ערכי אבל כנראה לא פרסם את הבשורה הערכית ביחד עם המצאתו המכוננת.

בשונה מנח, התורה אינה מכנה את אברהם צדיק. למה אברהם איננו נקרא "צדיק" או "איש צדיק", הרי הוא היה אבי האומה? נראה שהמילים "איש צדיק" מתארות את נח היטב. הוא היה באמת צדיק. איש חשוב, ערכי, טוב וצדיק. אך הוא היה איש עשיר, חשוב וצדיק לעצמו. צדיק מסתגר. אברהם היה איש עשיר – "וְאַבְרָם כָּבֵד מְאֹד בְּמִקְנֵהוּ בְּכֶסֶף וּבְנֶהָב"⁷². גם הוא היה איש חשוב – "וְנָשִׂיא אֱלֹהִים אֶתָּה בְּתוֹכְנוּ"⁷³. אולם, כשהתורה נימקה את בחירת אברהם להיות אבי האומה, נכתב לגביו: "כִּי יִדְעֶתְיוּ לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת בְּנָיו וְאֵת אַחֲרָיו... לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט"⁷⁴.

יש איש צדיק שהוא צדיק לעצמו – כמו נח. יש אדם, שנהיה נשיא א-לוהים, שעושה צדקה לאחרים ומלמד את ערכיו לבני ביתו ולסובבים אותו. איש צדיק – ראוי להינצל הוא ומשפחתו, אך אברהם מנסה להציל עמים למרות חטאיהם וחרף עברם המפוקפק.

האם היה נח אנוכי? אולי. אולם בהחלט ייתכן שזו לא היתה אנוכיות אלא תסכול. נח היה ממציא מתוסכל. הוא ראה איך חידושו המרעיש שינה את האנושות, האכיל את התבל, גרם לאנושות להתרבות, אבל גם ראה איך המחרשה שלו השחיתה את העולם מוסרית וערכית. רגשות חרטה ואשמה, ואולי אף מלנכוליה, פקדו אותו. הוא נכנס לתיבה ונפרד במבטו מכל העולם שהכיר וששינה ללא היכר.

תהליך דומה עבר אלפרד נובל, הכימאי שהמציא את הדינמיט לטובת כרייה מהירה של מנהרות למעבר של רכבות, פיצוץ סלעים, סכירת נהרות, יצירת שבילים וכד' מתוך מחשבה שחומר נפץ יוכל לעזור לאדם להתקדם לחיים של שוויון ושלום. נובל בנה רשת של מפעלים לייצור דינמיט במדינות שונות, אך כאשר הבין שהדינמיט

הקטלני שייצר משמש בעיקר לצרכים צבאיים, הוא נכנס לדיכאון עמוק, ולקראת סוף חייו עזב את שוודיה מולדתו ועבר לגור בסאן רמו שבאיטליה. לנובל לא היו ילדים ובצוואתו ביקש שההון הרב שצבר יישמר בקרן לטובת הענקת פרס נובל בחמישה תחומים. הוא ראה בכך בקשת מחילה על המוות הרב שהמצאתו גרמה.⁷⁵ נח ייסד אף הוא קרן להצלת האנושות ואפילו כל בעלי החיים. נח השקיע כמאה שנים מחייו בבניית התיבה שברוב יצירתיות שיקע בתוכה את מיטב כשרונותיו ויכולותיו. נח, בדומה לנובל ואפילו ברמה גבוהה יותר, ראה את עצמו אחראי להבטחת המשך קיומם של החיים על פני האדמה. בשל כך הוא היה ראוי פעם נוספת לתואר "איש האדמה".

ג. ההתחלה השנייה

לאחר ששרד את המבול, שינה נח כיוון. בפיתוחו הראשון – המחרשה – הוא שיתף את כולם על מנת להיטיב עם האנושות. נח של "אחרי המבול" ביקש להתכנס.

"ויחל נח איש האדמה...", נח, המבוגר האחראי, נדרש להתחיל להמציא את העולם מחדש אך הוא נטע לעצמו כרם. כרם יכול להיות קרקע פורייה לביסויים של תיעוש ובסיס טוב להמצאת היין לשתיה ולהנאה, במקום המים שהחריבו את העולם והפכו לדם. גילוי הכימיה של תהליך ההתססה וייצור חומר משובח מהענבים הבסיסיים הם המשך טבעי של המצאת המחרשה. נראה היה שנח הפשיל שרוולים וחזר ליצירתו וליצירתיות שלו וגם עמד לשתף בגילויים שלו, ובשדה המחקר כולו, את בני משפחתו לטובת חידוש והתקדמות של האנושות. אולם הלקח של נח מתוצאות המצאת המחרשה היה שאל לו לחלוק את המצאתו עם האנושות, ואפילו לא לחשוף את הנוסחה הסודית עם הקרובים אליו. בהמצאתו הראשונה של נח כתוב: "וַיִּחַמְנוּ מִמַּעַשְׁנוֹ וּמִעֲצוֹן יָדִינוּ" – בלשון רבים מפני שהוא שיווק את המחרשה לכולם. לעומת זאת, בהמצאתו השנייה כתוב: "וַיִּשְׂתֶּי מִן הַיַּיִן וַיִּשְׁכָּרוּ"⁷⁶ – בלשון יחיד, משום שאת פיתוחו המרעיש בתחום הכימיה הוא שמר לעצמו. נח שתה לבדו והשתכר בתוך אוהלו בבדידות מלנכולית.

נראה שנח למד את הלקח הלא נכון מהמבול. נח נקרא שוב "איש האדמה" כי הוא חזר לתחושתו הפסימית של אדם הראשון שהאדמה שמחוץ לגן עדן היא אדמה מקוללת, אדמת קוצים ודרדרים שאוכלים אותה בעיצבון. היה עליו ללמוד שטכנולוגיה וחדשנות טובות לעולם כשהן באות יחד עם ערכים, אמון ושימוש מושכל בכל המצאה. במקום לחנך לאחריות, אחרי הטראומה של המבול, הוא בחר להסתגר. נח חשב שהאנושות אינה מוכנה לגילויים טכנולוגיים נוספים ושאינו סיכוי לחנך לשימוש הוגן, ערכי וחיובי. אם לא טוב לחלוק עם אחרים את ההמצאה, לא נותר אלא להסתגר באוהל ולשתות לשכרה. היין הוא בדיוק ההמצאה המסמלת לקח זה. היין משמח לבב אנוש אם שותים באחריות. תכונותיו להסרת מחיצות מועילות מאוד אם שותים במסגרת חברתית טובה וראויה. כאשר השתכר נח באוהלו, הסרת המחיצות הפכה לגילוי ערוותו ולקלקול במשפחתו.

החידושים הטכנולוגיים טומנים בחובם הן את ההזדמנויות הגדולות והן את האחריות על העתיד שרוצים לשפרו. חידושים טכנולוגיים מקדמים את החברה ואת האנושות בכל תחומי החיים. אולם, ללא נטילת אחריות על החברה וללא דאגה לסביבה שתומכת ערכית בבשורה, יהיה קשה לנצל את מלוא טובן של ההמצאות, ואף חמור מכך – ההמצאות החדשות עלולות לכרסם בחוסנה של החברה.

תומאס מלת'זס ניבא על מחסור באוכל עם התרבות האדם. חרף היותו כומר אנגליקני הוא היה חסר אופטימיות בנוגע לעתידו של העולם וליכולתו להמציא את עצמו מחדש. נח, איש צדיק, הממציא הראשון בעולם אשר שתי המצאות מרעישות רשומות על שמו – המחרשה והיין, היה חסר את הנחישות להוביל את המהלך הערכי. רק עשרה דורות אחרי נח עלה על בימת ההיסטוריה אברהם אבינו, שקרא בשם ה' ולימד צדקה ומשפט.

היום, בעידן הבינה המלאכותית והמצאות מרעישות ודרמטיות חדשות לבקרים בתחומי הפיזיקה, הביולוגיה, הכימיה והפיננסים, עומד בפנינו אתגר דומה. ניצול נכון של פריצות דרך בדאטה, בכינה מלאכותית ובביולוגיה סינתטית, ייטיב עם האנושות ויסייע לפתור אתגרים, כמו זמינות אוכל ומים, וללא ספק יבשיל פתרונות בריאותיים ורפואיים

נוספים. אולם אותן בינה מלאכותית, המצאות ביולוגיות ויכולות ניתוח של ביג-דאטה עלולות להיות מנוצלות לרעה. סוגיות של פגיעה בפרטיות, שיבוטים לא ראויים ועוד עלולות להיות דומות לסיפור "מגדל בבל" (המופיע מיד אחרי סיפורו של נח – בראשית יא, א-ט) ומתאר התקדמות טכנולוגית בתחום הבניה שנוצלה למטרה שלילית. עלינו לבנות מערכת ערכית-חברתית שתמוך בחדשנות ותקדם את פני המחר לטובת כינונה של חברה בריאה ועתיד משותף טוב יותר.

העושר – ניסוי וטעייה

העושר כאתגר חברתי

א. הקדמה

עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד
בכולם, להודיע כמה חבתו של אברהם אבינו עליו השלום.⁷⁷

חז"ל, ובהמשך מפרשי המקרא, ראו את רצף הסיפורים מסוף פרשת נח⁷⁸
עד אמצע פרשת לך לך⁷⁹ כמתארים חלק מעשרת הנסיונות שהמשנה
לא פירטה אחד לאחד. "לך לך" הוא ניסיון אחד, הרעב בארץ כנען
שמגיע אחרי ה"לך לך" הוא ניסיון נוסף, לקיחת שרה אשת אברהם
במצרים הוא ניסיון נוסף, וכן מלחמת העולם הראשונה במזרח הקדום
של ארבעת המלכים את החמישה, שאברהם נאלץ להצטרף אליה אחרי
שלוט בן אחיו נלקח בשבי. בדרך זו הלכו המפרשים, שניסחו את
הנסיונות באופנים שונים ויצרו רשימות של נסיונות על נסיונות
שבאמצעותם בחן ה' את אברהם.⁸⁰

ב. ניסיון אחד בגוונים שונים

ניתן להציע פרשנות שונה העולה מפשט הפסוקים, ולפיה כל
ההתרחשות החל מ"לך לך" ועד סוף הסיפור של הצלת לוט בשלהי
מלחמת ארבעת המלכים נגד חמשת המלכים – היא ניסיון אחד
מתמשך. ניסיון זה ישמש בניין אב להמשך התורה, ערכיה וערכי היסוד
של מדינת היהודים לגלגוליה, בבחינת מעשה אבות סימן לבנים.⁸¹

במאמרו המפורסם "עושר" שהתפרסם בשנת 1889, כתב התעשיין
האמריקאי אנדרו קרנגי:

אתגר תקופתנו הוא ניהול נכון של עושר על מנת שקשרי
האחוזה ימשיכו לחבר ולאחד בין עשירים ועניים ביחסי
הרמוניה.⁸²

בדומה לאתגר שמציב קרנגי, הסיפורים על אודות אברהם אבינו,
מסעותיו ומלחמותיו, מטרתם היא ללמד את עם ישראל איך להתמודד
עם עושר בכלל, ועם הברכה והעושר של הארץ המובטחת בפרט. לשם
כך, התורה חוזרת שוב ושוב לנושא הרכוש – זהב, כסף, מקנה ואוהלים
– ומעלה אותו לסדר היום אפילו במקומות שלא היינו מצפים לכך
באופן טבעי.

מעקב אחר נתיב העושר השזור בפרשיות מסייע בהבנת שאלות
כגון מדוע לא השלים תרח את מסעו לארץ ישראל אלא נשאר בחרן,
מדוע אברהם ולוט לא הצליחו לחיות בשלום ונאלצו להיפרד זה מזה,
ומה המשמעות של השבת הרכוש במסגרת מלחמת אברהם בארבעת
המלכים.

ג. חרן – עצירה ראשונה

למעשה, תרח התחיל את המסע מאור כשדים לארץ כנען אולם עצר
בחרן:

וַיִּקַּח תֶּרַח אֶת אַבְרָם בְּנוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן הָרָן בֶּן בְּנוֹ וְאֶת שָׂרִי
כַּלְתּוֹ אֵשֶׁת אַבְרָם בְּנוֹ וַיֵּצְאוּ אִתָּם מֵאֹר כְּשָׂדִים לְלַכַּת אֶרֶץ
כְּנַעַן וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן וַיֵּשְׁבוּ שָׁם.⁸³

ד"ר יושי (יהושע) פרג'ון הציע לראות בהישארותו של תרח בחרן
בחירה בחיים הטובים, הנוחים והעשירים בחרן המפותחת. להבנה זו
ניתן למצוא הד בכתוב. פסוק בעל מבנה דומה של "ויקח... ויצאו...
ויבואו..." מתאר את עזיבתו של אברהם את חרן אלא שבו התווסף
הרכוש לרשימת המשתתפים במסע:

וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שָׂרִי אֵשֶׁתוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן אָחִיו וְאֶת כָּל רְכוּשָׁם
אֲשֶׁר רָכְשׁוּ וְאֶת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּחָרָן וַיֵּצְאוּ לְלַכַּת אֶרֶץ
כְּנַעַן וַיָּבֹאוּ אֶרֶץ כְּנַעַן.⁸⁴

אזכור הרכוש מלמד שהם צברו רכוש בזכות ההצלחה הכלכלית בחרן, וגם שהכתוב רואה חשיבות בציון רכוש זה. אם כן, ניתן להבין שהעושר בחרן פיתה את תרח להישאר שם ולא להשלים את המסע שהתחיל ביציאתו מאור כשדים "לְלֶכֶת אֶרְצָה כְּנָעַן". אברהם התעלה על אביו והחליט לארוז את ה"ביזנס" ולהשלים את המשימה של "לְלֶכֶת אֶרְצָה כְּנָעַן" ולעלות לארץ. פסוק זה מקריין גם על המשך מסעו של אברהם. המשך המסע ילמד אם ההתעשרות בחרן היתה אפיזודה מוצלחת או שמא יש סיבה אחרת להתעשרות שאיננה קשורה בגיאוגרפיה או תזמון טוב. אברהם פרש את חסותו על לוט אחיינו היתום. בכך התורה רומזת שהעושר קשור בטיפול ביתום, ובאופן כללי יותר בטיפול בחלש שבחברה. כהמשך ישיר לקו זה, בבואו לארץ המובטחת, אברהם לא חיפש לעצמו חלקת אֱלוהים קטנה שבה יוכל לטפח את ההון שצבר ולשמור עליו. אברהם ערך מסעות וקרא בשם ה'. בכך עמד בפן נוסף של ניסיון העושר – מטרת העושר וייעודו: הקמת חברה על בסיס צדקה ומשפט. חברה שבה האמונה בבורא והכמיהה למפגש איתו ועם בני אדם מהוות השראה לאושרה ולעושרה.

ד. מצרים – הון ושלטון

הסיפורים הבאים ממשיכים בעקביות להציף על פני השטח את מוטיב העושר והרכוש. הסיפור הבא הוא התעשרותו של אברהם כשירד מצרימה לנוכח הרעב בכנען. בהגיעו למצרים, "אחותו"⁸⁵ היינו אשתו שרה, נלקחה ממנו לבית פרעה. במצרים הגדיל אברהם את הונו כאיש עסקים בעל מעמד בחצר המלך:⁸⁶ "וּלְאֶבְרָם הֵיטִיב בְּעִבְרָה וַיְהִי לוֹ צֹאן וּבָקָר וַחֲמֹרִים וְעֶבְדִים וּשְׁפָחָת וְאִתְּנָת וַגְּמָלִים"⁸⁷. באופן דומה, גם לוט, אחיינו של אברהם, התעשר במצרים כמקורב למלכות. זהו אם כן סוג שני של התעשרות שמקורה בבריתות וקרבה למוסדות השלטון. כאן, בשונה מחרן, התווסף לעושר גם אלמנט של שליטה וכוח. אברהם הוכיח פעם נוספת שהרעיון של כינון חברה בארץ ישראל חשוב לו יותר מכול, והוא עוזב⁸⁸ את מצרים וחוזר לארץ האֱלוהים.

הסיפור, שמסתיים עם חזרתו של אברהם לארץ ישראל, טורח לציין פעם נוספת שאברהם עשיר: "וְאַבְרָם כָּבֵד מְאֹד בְּמִקְנֵהוּ בְּכֶסֶף וּבְזָהָב"⁸⁹, כדי להדגיש שהעושר והדרך "לשאת" אותו הם האתגר של הפרשייה.

ה. אתגר מבית

השוואת שני פסוקים ועמידה על השוני הקל ביניהם מהווה רמז מקדים לאתגר הבא – התמודדות מבית עם סוגיית העושר. ביציאה מחרן לארץ ישראל נאמר: "וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שְׂרֵי אִשְׁתּוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן אָחִיו וְאֶת כָּל רְכוּשׁוֹ אֲשֶׁר רָכְשׁוּ..."⁹⁰ וואילו ביציאה ממצרים לארץ ישראל נאמר: "וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרַיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר לוֹ, וְלוֹט עִמּוֹ הַגְּגָבָה"⁹¹. שינוי הסדר מלמד שלוט התרחק מאברהם ושהרכוש נכנס ביניהם. לוט כנראה הלך עם אברהם כי חשב שאברהם הוא איש מצליח. אברהם הבין שהוא מצליח מפני שהוא מצייט לא-ל: "עַקֵּב אֲשֶׁר שָׁמַע אַבְרָהָם בְּקִלְי וַיִּשְׁמַר מִשְׁמֵרָתִי מִצֹּטִי חֲקֹתַי וְתוֹרָתִי", ומפני שהערכים של דאגה לזולת ושל צדק⁹² עומדים בראש סדר יומו. לאורך השנים גילה אברהם אחריות ודאג ללוט אחיינו היתום. אברהם מפרנס את "הנפש אשר עשו בחרן", ובעתיד גם את כל מי שבא לבקרו באוהלו, בעין טובה.

אחרי שאברהם ומשפחתו עזבו את מצרים, גם לוט התחיל לחשוב שהוא איש מצליח – בזכות עצמו, כפי שהפסוקים ממשיכים: "וְגַם לְלוֹט הִהֲלֹךְ אֶת אַבְרָם הֵיךָ צֶאֱן וּבְקָר וְאֵהָלִים"⁹³. אולם, בעוד שאברהם ראה בכסף וברכוש מתנת שמים שבאמצעותה ניתן "לעשות נפש" בחרן, לבנות מזבחות להודות לה' ולהיטיב לאחר, לוט אהב את הכסף כשלעצמו וביקש להגדיל את הונו, בבחינת "אֵהָב כֶּסֶף – לֹא יִשְׁבַּע כֶּסֶף"⁹⁴.

בהמשך הוויכוח על מקור העושר וייעודו התעצם, גדל לממדים שאינם ניתנים להכלה ובשלב כלשהו כל הארץ כבר לא יכלה לשאת אותם: "וְלֹא נִשְׂא אֹתָם הָאָרֶץ לְשִׁבְת יַחְדָּו כִּי הֵיךָ רְכוּשָׁם רָב וְלֹא יִכְלוּ לְשִׁבְת יַחְדָּו"⁹⁵. בשלב זה הבין אברהם שאין ברירה אלא להיפרד – עם כל הצער והכאב שבדבר (הרחבה להלן בנספח). ההכרעה הקשה הביאה את ניסיון העושר לשיא נוסף, וגם פסגה זו כבש אברהם באצילותו.

התובנה על תוכן הוויכוח ועוצמתו מתחדדת לאור הכיוון שלוט פנה אליו: "וַיִּשְׂא לוֹט אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה לַפְּנֵי

שַׁחַת ה' אֶת סֹדִם וְאֶת עַמֶּרְהָ כִּגְן ה' פְּאָרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶכָּה צֶעַר. וַיִּבְחַר לוֹ לוֹט אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן וַיִּסַּע לוֹט מִקְדָּם וַיִּפְרְדּוּ אִישׁ מֵעַל אָחִיו.⁹⁶ לוֹט בָּחַר לֵלְכַת לְאֶזְרוֹ פּוֹרָה שָׁבוּ הָאָדָם יְכוּל בַּקְלוֹת לְהִתְהַדָּר בַּהֲצַלְחָה. "כִּגְן ה' כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" מִחֲזִיר אוֹתָנוּ לְסִיפּוֹר גֵּן עֵדֶן, שָׁבוּ הָעוֹשֵׂר גְּדֹל עַל הָעֲצִיּוֹת, וְגַם לְאֶרֶץ מִצְרַיִם שֶׁמִּמֶּנָּה שָׁבוּ אַבְרָהָם וְלוֹט עִם רְכוּשׁ רַב. לְשׁוֹן אַחֵר: לוֹט לֹא בִּאֲמַת יֵצֵא מִמִּצְרַיִם מִבְּחִינַת תְּפִיסַת עוֹלָמוֹ.
הַתּוֹרָה בִּסְפָר דְּבָרִים מִגִּידָה בֵּין אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ מִצְרַיִם:

כִּי הָאֶרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם הוּא
אֲשֶׁר יֵצְאֲתֶם מִשָּׁם אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זְרַעְךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרִגְלֶךָ כִּגְן
הַיָּרְק. וְהָאֶרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים
וּבִקְעֹת לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מֵיָם.⁹⁷

כְּלוּמָר, בְּמִצְרַיִם, הַנִּילוּס עוֹלָה וּמִשְׁקָה אֶת הַכוֹל וּנִיתֵן לְהַצְלִיחַ לְלֹא הַתְּעַרְבוֹת אֵלֹהֵיֶת. בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אִפְשָׁר לְהִתְרַבֵּר וְלוֹמַר "לִי יָאֲרִי וְאֲנִי עֲשִׂיתִנִּי".⁹⁸

יִתְרָה מִזְאֲתָה, לוֹט חִיפֵשׁ מְקוֹם שְׂאִיִן בּוֹ מִגְּבֻלוֹת לְעוֹשֵׂר וְאִין אַחֲרִיתוֹת לְעִשְׂרִים. הַתּוֹרָה מִסְפֵּרֵת "וְאֲנֹשִׁי סֹדִם רָעִים וְחֲטָאִים לֵה' מְאֹד",⁹⁹ וְהַנְּבִיא יַחֲזָקָאֵל מֵרַחֵיב: "הִנֵּה זֶה הָיָה עֶזְרָן סֹדִם אַחֲוֹתֶךָ גָּאוֹן שֶׁבָּעַת לָחֵם וְשִׁלּוֹת הַשִּׁקָּט הָיָה לָהּ וְלִבְנוֹתֶיהָ וַיֵּד עָנִי וְאֲבִיוֹן לֹא הִחֲזִיקָה".¹⁰⁰ הִיָּה זֶה עוֹשֵׂר בְּלִתֵּי תְלוּי וּבְלִתֵּי מוֹגְבֵל הַמוֹבִיל לְגֵאוּוָה וְאֲגוּאִיזִים עַד שֶׁהַחֲטָא הוֹפֵךְ לְדֶרֶךְ חַיִּים.

אַבְרָהָם הַמִּשְׁיָךְ בְּמִסְעוּתוֹ וּבְמִשְׁימוּתוֹ לְקְרוּא בִּשְׁם ה' וְלִצְוֹת צַדִּיקָה וּמִשְׁפָּט. לוֹט, לְעוֹמְתוֹ, חָשַׁב שֶׁהַצְּלָחָה הִיא שְׁלוֹ וּבִשְׁבִילּוֹ. בְּמִקּוֹם לְהִבִּין שֶׁה' יְכוּל לְהַעֲנִיק עוֹשֵׂר כְּכֹל מְקוֹם, הַתִּיִּשֵׁב לוֹט בְּמִקּוֹם אֶחָד שָׁבוּ "עֲשֹׂר שְׁמוֹר לְבַעְלֵיו לְרַעְתּוֹ"¹⁰¹ – לוֹט בָּחַר לוֹ לְמַגּוּרָיו אֶת הַמְּקוֹם הַכִּי אֲנוּכִי, סֹדִם וְעוֹמְרוּהָ. הוּא בָּחַר אֶת הַמְּקוֹם הַדּוּמָה בִּיּוֹתֵר לְמִצְרַיִם – בּוֹ הַסְּגִידָה הָעֲצִמִית הִיא רוּחַ הַמְּקוֹם.¹⁰² לוֹט בָּחַר לוֹ חַיִּים בְּלִי אַחֲרִיתוֹת לְזוּלַת וּבְלִי אַחֲוָה בֵּין עִשְׂרִים לְעַנְיִים, כִּפִּי שְׁכַתֵּב קֶרְנֵי. זֶה הָרִיב בֵּין רוּעֵי מְקַנָּה אַבְרָם לְרוּעֵי מְקַנָּה לוֹט: מֵה מְקוֹר הַרְכוּשׁ, מִי יֵצֵר אוֹתוֹ וְלֹאִיזוֹ מִטְרָה הוּא מִיּוֹעֵד. תְּפִיסַת הָעוֹלָם שְׁלוֹט בְּנֵה לְעַצְמוֹ עוֹלָה לְקַלְקֵל אֶת כָּל הַחֲזוֹן

והערכים שאברהם דגל בהם ולהחליש את המסר שהוא רצה להנחיל לבניו ומשפחתו. לכן, בלית ברירה וכמוצא אחרון, אברהם נפרד מלוט.

ו. מלחמת העולם הראשונה

אכן, כפי שאנחנו מצפים מאברהם, הפרידה אירעה במישור הפיזי בלבד. במישור הנפשי רגשות האחריות והחמלה לא נפגעו בעקבות הפירוד. הגיאוגרפי והחברתי ולכן התגייס אברהם מיד להצלת לוט מידי שוביו. כך ניתן היה לקרוא את הסיפור. אולם, גם באירוע זה התורה מנכיחה כמה פעמים את נושא הרכוש ומרחיבה הרבה מעבר לחשיבות ההצלה.

ראשית, סיכום תוצאות מלחמת ארבעת המלכים את החמישה נסוב על הרכוש:¹⁰³ "וַיִּקְחוּ אֶת כָּל רֶכֶשׁ סֹדֶם וְעַמֹּרָה וְאֶת כָּל אֲכָלָם וַיִּלְכוּ"¹⁰⁴. ניתן לראות פסוק זה כשלעצמו כמשקף את זווית הראייה של כדרלעומר וחבריו, שהרכוש הוא עיקר עניינם. אך הפסוק הבא ממשיך באותו קו גם עבור מה שמעניין את אברהם כשהוא מתאר: "וַיִּקְחוּ אֶת לוֹט וְאֶת רֶכֶשׁוֹ בֶּן אַחֵי אַבְרָם וַיִּלְכוּ, וְהוּא יֹשֵׁב בְּסֹדֶם"¹⁰⁵. אברהם מצידו לכאורה מעוניין רק להציל את לוט אחיינו היתום, כמו שהפסוק בהמשך באמת אומר: "וַיִּשְׁמַע אַבְרָם כִּי נִשְׁבָּה אַחִיו"¹⁰⁶. אך אם ההצלה מהשבי היא החשובה ולא הרכוש, מדוע הוזכר הרכוש?

אם לא די בכך, הרי שבהמשך סולם העדיפויות מתהפך לחלוטין: "וַיִּשָּׁב אֶת כָּל הָרֶכֶשׁ וְגַם אֶת לוֹט אַחִיו וְרֶכֶשׁוֹ הֵשִׁיב וְגַם אֶת הַנְּשִׁים וְאֶת הָעָם"¹⁰⁷. בפסוק זה לא זו בלבד שהרכוש הוקדם ללוט ולשאר האנשים, אלא האמירה "וגם את לוט ורכושו השיב", בדגש על "וגם", הופכת את לוט לטפל, כאילו הוא רק נספח לנושא הראשי – השבת הרכוש. אם כן, בעיני הכתוב המלחמה היא על הרכוש ואפילו מלך סדום מגיע למסקנה זו באומר: "...תָּן לִי הַנֶּפֶשׁ, וְהָרֶכֶשׁ קַח לָךְ"¹⁰⁸.

נראה שהפסוקים רוצים לומר שאברהם יצא להילחם בארבעת המלכים ולא רק להציל את לוט. למעשה, כאשר יצא אברהם למערכה הוא היה עלול להפסיד את כל מה שהרוויח ברוח ובחומר עד כה. מדוע העז אברהם לסכן את הכול? "כי נשבה אחיו". דווקא כאשר הרכוש וכל ההישגים עומדים ברקע מובלטת הדאגה למשפחה כערך עליון, ובאופן כללי ההבנה שערכיות אינה נמדדת בכסף ובשווה כסף.

מסר זה נקלט בעצם יציאתו של אברהם למלחמה. מסר נוסף התחדש עם ניצחונו המרהיב, ולכן, לאחר שניצח, הרכוש מוקדם בפסוק ללוט אחיו. את לוט הוא הציל אבל אברהם איננו זוכה לנוח על זרי הדפנה. לאחר שאברהם ניצח והרוויח את כל עושרם וביזתם של עמי האזור, הוא מיד נדרש לניסיון מסוג חדש ועמד בו היטב כשהצהיר בפה מלא: "הֲרִימְתִּי יָדִי אֶל ה' אֵל עֲלִיּוֹן קִנְיָה שָׁמַיִם וְאָרֶץ. אִם מְחוּט וְעַד שָׂרוּף בַּעַל וְאִם אֶקַח מִכָּל אֲשֶׁר לְךָ וְלֹא תֹאמַר אֲנִי הִעֲשִׂיתִי אֶת אַבְרָם"¹⁰⁹. בעתיד, עם ישראל יילחם ויכבוש את הארץ מידי הכנענים. במלחמות ולאחריהן ימצא עם ישראל בכיזה כסף רב: "בְּתַיִם מְלֵאִים כֹּל טוֹב אֲשֶׁר לֹא מְלֵאֲתָ, וּבֵרֶת חֲצוּבִים אֲשֶׁר לֹא תִחַבְּתָ, כְּרִמִּים וְזֵיתִים אֲשֶׁר לֹא נִטְעַתָּ" כלשון הפסוקים בספר דברים.¹¹⁰ אברהם התעשר בזכות כשרונו, אמונתו, קשריו ועמלו. לא רק שאין בזה פסול, אלא זה נתפס בעיני התורה כמעלה, וככלי המאפשר לו להעמיד סולם ערכים נכון לצאצאיו. אברהם הנחיל לבניו אחריו את הדרך הראויה להתמודדות עם העושר שימצאו במלחמות כיבוש הארץ וגם אחרי הקמת ממלכה עצמאית. הוא רצה שבניו יפנימו שכל הטוב מגיע מאת הא-ל, ולפיכך הוא נועד לשרת חברה צודקת. עושרם לא הושג הודות לכוחם ועוצמת ידם ולכן אל להם להיות אנוכיים.

ז. התעשר על מנת שתעשר¹¹¹

אם כן, ניסיון אחד בלבד שלובש צורה ופושט צורה מאתגר את אברהם בכל תקופת מסעותיו.¹¹² המילה רכוש (שכדרכה של מילה מנחה מופיעה שבע פעמים בפרשיית מלחמת המלכים בסדום) חוזרת כחוט השני בכל הפרשיות מ"כל רכושם אשר רכשו" בחרן עד "תן לי הנפש והרכוש קח לך" שנים רבות לאחר מכן. אברהם עמד בניסיון של "וַיִּשְׁמַן יִשְׂרוּן וַיִּבְעֹט"¹¹³ המתאר מרד ובעיטה בערכים עקב עושר רב וגם בקצהו האחר של ניסיון העושר, "כִּחְזִי וְעֶצֶם יְדֵי עֲשָׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה"¹¹⁴. בשונה מתרח אביו, אברהם לא נשאר בגלות בשל רכוש שצבר, הוא לא התרכז בצרכיו כלוט, וכמובן ומעל הכול, הוא הביע בכל אורחותיו את חשיבותם של עקרונות הצדק והדאגה ליתום, לעני, לאביון ולחלשים בחברה.

זוהי אפוא החובה של בעל העושר: ראשית, להיות מופת של חיים בצניעות, חיים שאינם ראוותניים, זוהרים למראה או מוחצנים; שנית, לספק בנדיבות את צורכיהם של אלה התלויים בו; ולאחר שעשה זאת להתייחס לעודפי ההכנסה שבידיו פשוט כקרנות, שאותן הוא נדרש לנהל, כחובה קדושה, לפי שיקול דעתו, במטרה להשיא את התוצאות הטובות ביותר עבור הקהילה. העשיר יהפוך בכך לנאמן עבור אחיו העניים, כשבאמתחתו חכמתו המעולה, ניסיון ויכולת לנהל, ובכך פועל עבורם טוב יותר ממה שהם היו יכולים לעשות עבור עצמם. (קרנגי, "עושר", 1889).¹¹⁵

ת. בין אברהם אבינו לאנדרו קרנגי

קרנגי שואף לחברה שבה עודף העושר של האמידים יועבר לאלו הזקוקים לכך יותר. קרנגי מציע מנגנון לפיו העשירים ינהלו עבור העניים את הכסף לרווחת הקהילה הכוללת. העשירים, ביתרון "שכלם, תבונתם וכישוריהם" לדבריו, ינהלו את העושר בנאמנות בצורה הטובה ביותר. בראייתו, העשיר יפעל למען העני והרש:

קיימת רק דרך אחת לניצול ההון הרב; זו התרופה האמיתית לחוסר השוויון הזמני בחלוקת העושר, והיא תוביל להתפייסות בין העשירים לעניים – הרמוניה – אידיאל מסוג אחר, שונה לחלוטין מזה של הקומוניזם, פיתוח אבולוציוני של התנאים הקיימים, ללא דרישה למהפכה כוללת בדרך החיים שלנו. הוא מבוסס על האינדיווידואליזם האינטנסיבי ביותר, והמין האנושי יישם אותו במינן מתאים בכל עת שירצה. באמצעות השפעתו תהיה לנו מדינה אידיאלית, שבה העושר העודף של המעטים יהפוך לרכושם של הרבים במובנו הטוב של הרעיון, שכן הוא ינוצל לטובת הכלל; ועושר זה, העובר בידיהם של המעטים, יכול להיות כוח חזק הרבה יותר עבור האומה שלנו מאשר לו היה מחולק בסכומים קטנים לאנשים עצמם. אפילו ניתן לגרום לעניים להבין ולהסכים שסכומים

גדולים שנאספו על ידי כמה אזרחים נאמנים והוצאו למטרות ציבוריות, שמהן יקצרו ההמונים את התועלת העיקרית, הם בעלי ערך רב יותר מאשר חלוקתם ביניהם במשך שנים רבות במנות קצובות מזעריות. (קרנגי, "עושר", 1889).¹¹⁶

הצעתו של קרנגי עשויה לסייע בפתרון בעיית העוני, אולם היא לא נענית לאתגר העניים וכבודם. יתר על כן, קרנגי אינו מציע סיבה לביצוע העברה שכזו. אחרי שהעשירים התאמצו וזכו במסגרת התחרותיות שמחיה את השוק, קשה להבין מדוע עליהם לוותר על פירות עמלם. ניתן ללכת לכיוון התועלתני, שלפיו אם החברה תהיה חזקה יותר היא תוכל להגן טוב יותר על כולם ובכלל זה על עושרם של העשירים. במסגרת הראייה התועלתנית ניתן גם לומר שאם לכלל הציבור יהיה יותר עושר, הרי שיעלו הרצונות והיכולות של הציבור הרחב לקנות את מה שהתאגידיים הגדולים מספקים, ובעצם, אלו שנתנו מעושרם לאחרים יתעשרו עוד יותר. אך התחושה היא שגישה תועלתנית מעין זו לא תיצור חוסן חברתי אמיתי כי בסופו של דבר המהלך הוא אנוכי. גישה נוספת בסוגיה זו מוביל המשקיע האגדי וורן באפט, המכריז פעם אחר פעם שהוא זכה בלוטו של ה-D.N.A. – הוא לא בחר מתי להיוולד, לא לאיזה הורים וגם לא מה יהיה מרכיב האינטלגנציה שלו:

היה לי כל כך טוב בעולם הזה. כשנולדתי בארצות הברית בשנת 1930 הסיכויים היו חמישים לאחד נגדי. זכיתי בלוטו ביום שבו יצאתי מן הרחם משום שהייתי בארצות הברית במקום במדינה אחרת שבה הסיכויים שלי היו שונים בהרבה. תארו לעצמכם שיש שני תאומים זהים ברחם, שניהם חכמים ונמרצים באותה מידה. ומלאך אומר להם: 'אחד מכם הולך להיוולד בארצות הברית, ואחד מכם הולך בבנגלדש. ומי שגורלו בבנגלדש, לא ישלם מסים. איזה אחוז מהכנסתך היית מוכן לתת כדי להיות זה שנולד בארצות הברית?' זה אומר משהו על כך שהחברה משפיעה על עתידך ולא רק כשרונותיך המולדים. האנשים שאומרים 'עשיתי את כל זה בעצמי', וחושבים על עצמם כעל הורציו אלג'ר – תאמין לי,

הם היו משלמים הרבה מאוד כדי להיות בארצות הברית ולא בבנגלדש. זהו הלוטו של השחלות.¹¹⁷

באפט למעשה מדגיש את המזל, ולכן החליט לחלק את רוב הונו כצדקה:

ההתחייבות הפילנתרופית שלי – בשנת 2006 התחייבתי לתרום בהדרגה את כל המניות שלי בברקשייר האת'ווי לקרנות צדקה. אני מאושר מהחלטתי זו. עכשיו, ביל ומלינדה גייטס ואני מבקשים ממאות עשירים באמריקה להתחייב לתת לפחות 50% מעושרם לצדקה. אז אני חושב שזה מתאים שאני חוזר על הכוונות שלי ומסביר את החשיבה שמאחוריהן. ראשית, ההתחייבות שלי: יותר מ-99% מהעושר שלי יועברו למטרות פילנתרופיות במהלך חיי או במותי. במונחים של גובה הסכום, ההתחייבות זו היא גדולה. במונח השוואתי, עם זאת, אנשים רבים נותנים יותר לאחרים כל יום.¹¹⁸

עם זאת מדובר על תחושה אישית ולא על הסבר ממשי מדוע להתחלק עם אנשים אחרים – אלה שאינם ברי מזל. בכל מקרה באפט אינו רואה לנגד עיניו הקמה של חברה אנושית או מדינה חזקה וערכית. מה שאברהם דוגל בו, ומה שיכול להפוך את דבריהם של קרנגי ובאפט למציאותיים, זו האמונה בא-ל. האמונה שמקור העושר איננו עבודת האדם ומאמציו בלבד,¹¹⁹ ולפיכך הייעוד של העושר הוא עשיית טוב לאחר, שגם הוא צלם א-לוהים. לא "טוב" רק מפני שה"אחר" נהנה מניהולו הטוב של העשיר, אלא "טוב" שמכבד את האדם באשר הוא אדם, הנברא בצלם. מי שמבין שהוא איננו אחראי לכל העושר שנפל בחלקו, מבין שההצלחה "העודפת" נועדה לגילוי אחריות לטיפול בזולת ושהעושר הופקד בידי לטובת "אחיו" שהוא הרבה יותר מ"נזקק". כשם שאדם איננו רואה חולשה או פחיתות כבוד לעצמו בכך שהא-ל סייע לו במילוי כל מחסורו (ואף מעבר לכך...), הוא לא יזלזל בחלש שנצרך למתנת ידו. אם כן, אברהם, בהליכתו אחר דבר הא-ל, עמד בניסיון העושר לגווניו, וגם התווה את אותה הדרך לבאים אחריו.

נספח פוליטי: לוט – יומן מסע

א. הקדמה

בגוף המאמר הוצגה המחלוקת שבין אברהם ללוט בהבנת מקור העושר וייעודו. פרק זה מבקש לעקוב אחר קורותיהם של שני האישים ולהעמיק בהבנת המחלוקת שמפלגת את המשפחה. אברהם עשה נפשות בחרן והמשיך בארץ ישראל לקרוא לכולם להתאחד סביב האמונה באֵל אחד. על רקע זה, הפרידה מלוט, בן משפחתו שהיה מאומץ בביתו, חריגה וכמעט שאיננה מתקבלת על הדעת. התיאור הקצר בפסוקים באשר לסיבת הפרידה משקף ברמז את קצה הקרחון, ולכן יש לבחון את מערכת היחסים, התובנות והמגמות לאורך כל הליכתם המשותפת של אברהם ולוט, וגם את האירועים שהם חוו בנפרד. בשורה התחתונה התורה מסכמת:

וְלֹא נִשְׂא אֹתָם הָאָרֶץ לְשֵׁבֶת יַחְדָּו כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב וְלֹא יָכְלוּ
לְשֵׁבֶת יַחְדָּו. וַיְהִי רִיב בֵּין רְעֵי מְקַנְהַ אַבְרָם וּבֵין רְעֵי מְקַנְהַ לוֹט
וְהַכְּנַעֲנִי וְהַפְּרָזִי אֲזִי יֹשֵׁב בְּאֶרֶץ.¹²⁰

רש"י מסביר שהכנעני והפריזי המוזכרים כאן גרמו למצוקת קרקע למרעה. אך הסבר זה נראה קשה, היות שכאמור בפתח הדברים, עדיף לוותר על צאן מאשר על בן משפחה, בייחוד לנוכח פועלו של אברהם לקרב אליו את כולם. ברמה הפרקטית עדיף להפוך חלק מהצאן לכסף וזהב או אפילו לסחורה מאשר לפלג את המשפחה, שחיה בארץ זרה ומונה בשלב הזה רק שלושה. רשב"ם אכן חולק על דבריו של רש"י שם, אולם אינו מציע פירוש משלו.¹²¹ נוסף על כך, לא ברור מדוע הפסוקים חוזרים פעמיים על כך שלא יכלו לשבת יחדיו, וגם האזכור של הכנעני והפריזי רק בסוף הפסוק, ולא בתחילתו, אומר דרשני.¹²²

כמו כן, השוואת פסוק זה לשני פסוקים דומים בספר בראשית מלמדת ש"רכוש" ו"צאן ובקר" אינם זהים:

וַיִּנְהַג אֶת כָּל מַקְנֵהוּ וְאֶת כָּל רֶכְשׁוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ מִקְנֵה קִנְיָנוֹ
 אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּפִדְיֵן אָרֶם לְבֹא אֶל יִצְחָק אָבִיו אַרְצָה כְּנָעַן.¹²³
 וַיִּקְחוּ אֶת מַקְנֵיהֶם וְאֶת רְכוּשָׁם אֲשֶׁר רָכְשׁוּ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵאוּ
 מִצְרַיִמָּה יַעֲקֹב וְכָל זֶרְעוֹ אִתּוֹ.¹²⁴

בשני פסוקים אלו, "המקנה", דהיינו הצאן, נפרד מה"רכוש". "רכוש" הוא הון וקניינים אשר אינם צאן. לכן, נדמה שהתורה, שנקטה דווקא "רכוש" במסגרת תיאור הריב שבין אברהם ללוט, לא התכוונה להצביע על צמצום שטחי המרעה כגורם לפירוד.

ב. העלייה לארץ

בגוף המאמר הוצע שאברהם עמד בניסיון רבי-גוני ומתמשך ביחס לעושרו. בתחילת דרכו הוא התנתק מהעסקים המוצלחים שתרח פיתח בחרן לטובת עלייה לארץ ישראל. עם הגיעו לארץ ישראל הוא נדרש לניסיון נוסף. עייף מהמסע הפיזי ומתלישות הנדודים היה אברהם אמור להתיישב במקום כלשהו, למצב מחדש את העסקים ולייצב את חייו. מהלך מעין זה היה יכול להיחשב קיום מושלם של צו הא-ל וברכתו: "לֵךְ לְךָ מִצְרָעָה וּמִמִּזְדָּה וּמִבֵּית אֲבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָרָאךָ. וְאָעִשְׂךָ לְגֹי גְדוֹל וְאֲבָרְכְךָ וְאֶגְדָּלְךָ שְׁמֶךָ וְהָיָה בְּרִכָּה".¹²⁵ אולם, אברהם בחר בדרך אחרת ועם הגיעו לארץ הוא התחיל לעבור בארץ, לבנות מזבחות ולקרוא בשם ה'. השוואת הפסוקים מלמדת שלוט כנראה היה במקום אחר לחלוטין. ביציאה מחרן והעלייה לארץ נאמר:

וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שְׂרֵי אִשְׁתּוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן אָחִיו וְאֶת כָּל רְכוּשָׁם
 אֲשֶׁר רָכְשׁוּ וְאֶת הַנַּפְשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּחָרָן וַיֵּצְאוּ לְלֶכֶת אַרְצָה
 כְּנָעַן וַיָּבֵאוּ אַרְצָה כְּנָעַן.¹²⁶

אברהם בא עם רכושו, הנפש ולוט, אחיינו היתום, לארץ כנען. הם "יצאו" בלשון רבים והם "באו" לארץ כנען בלשון רבים. אך לשון הפסוקים מתחלפת ומתארת את אברהם כממשך במסעותיו לכד:

וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאֶרֶץ עַד מְקוֹם שְׂכָם עַד אֵלּוֹן מוֹרָה וְהַכְּנַעֲנִי אֶזְרָא
 בְּאֶרֶץ. וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזַרְעָךָ אֲתָן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת

וַיְכֹן שָׁם מִזְבַּח לַיהוָה הַנִּרְאָה אֵלָיו. וַיַּעֲתֶק מִשָּׁם הַהָרָה מִקְדָּם
לְבֵית אֵל וַיִּט אֶהֱלֵה בֵּית אֵל מֵיָם וְהָעִי מִקְדָּם וַיְכֹן שָׁם מִזְבַּח
לַיהוָה וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'." ¹²⁷

התיאור בפסוקים לפיו אברהם עובר לבד, ה' נראה אליו והוא בונה מזבחות וגם נוטה את אוהלו לבד, מלמד שלוט לא היה שותף למסעו הרוחני של אברהם. הוא לא בנה מזבחות עם אברהם וגם לא טייל ולא ראה את כל גב ההר. לוט היה שותף להגירה אך לא למסע הרוחני-ערכי. עם ההגעה לארץ, לוט כנראה בחר לעשות את הדבר המתבקש באופן טבעי – להתמקם בנקודה מסוימת ולטפל ברכוש המשפחתי. בסוף המסע הרוחני אברהם חזר לנגב והצטרף ללוט ולכל הנפש: "וַיֵּסַע אַבְרָם הַלֹּךְ וְנוֹסֵעַ הַנִּגְבָּה". ¹²⁸

ג. העלייה השנייה

מהנגב ירדו אברהם ולוט למצרים עקב הרעב שפקד את ארץ ישראל. במצרים התעשר אברהם עד שנהיה כבד מאוד:

וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרַיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וְלוֹט עִמּוֹ הַנִּגְבָּה.
וְאַבְרָם כָּבֵד מְאֹד בְּמִקְנֵה בְּכֶסֶף וּבַזָּהָב. ¹²⁹

כאמור לעיל בגוף המאמר, מיקומו של לוט בפסוק אחרי הרכוש מסמל את הריחוק הנפשי שהחל לצוץ על פני השטח. פעם נוספת, עם כניסתו לארץ, אברהם פקד את מקום המזבח, וגם הפעם נראה שעשה זאת לבדו:

וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנִּגְב וְעַד בֵּית אֵל עַד הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שָׁם
אֶהֱלֵה בְּתַחֲלֵה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעִי. אֵל מְקוֹם הַמִּזְבַּח אֲשֶׁר
עָשָׂה שָׁם בְּרֵאשִׁיטָה וַיִּקְרָא שָׁם אַבְרָם בְּשֵׁם ה'." ¹³⁰

אברהם חזר לארץ, וחזר לאותם מחוזות רוחניים של מזבחות, קריאה בשם ה', ומסע בתוך ולתוך אנשי הארץ. זה מובן המילה "בתחילה", מאיפה שהוא התחיל, מקור תפישתו. הממון וההון שצבר מבוססים על ערכי המזבח, על הקריאה למונותיאזום ועל ההבנה שלא כוחו ועוצם ידו עשו לו את החיל הזה.

אבל היה מי שחשב אחרת ולמד לקח שונה:

וְגַם לְלוֹט הַהֵלֶךְ אֶת אַבְרָם הָיָה צֶאֱן וּבִקֵּר וְאוֹהֲלִים.¹³¹

לוט אף הוא התעשר במצרים. הוא לא "כבד מאוד" כמו אברהם, אין לו כסף וזהב, יש לו רק "צאן ובקר ואוהלים". מעמדו החומרי פחות מזה של אברהם. עם זאת, הוא אינו שותף למזבח ולהבנת אברהם שכל רכושו תלוי בה' ובערכיו, אלא סבור שכשרונותיו וקשרי ההון-שלטון שלו הביאו לו את עושרו. סביר להניח שאברהם ולוט, כמו כל יושבי ארץ כנען, הושפעו רבות מהרעב ונכסיהם התדלדלו בצורה משמעותית. בהחלט ייתכן, שלוט, שהתמקד בביצור ההון המשפחתי, התאכזב מהארץ המובטחת והשגחת הא-ל. מכאן הוא התקדם לעבר המסקנה שצריך לצבור עושר על מנת לעבור תקופות קשות, ובהמשך יבחר להתיישב במקום ש"כולו משקה" והוא חשוף פחות לסכנת רעב.

לוט "הולך את אברם" אבל אינו הולך איתו "למסעיו": "וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנֶּגֶב וְעַד בֵּית אֵל עַד הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שָׁם אֹהֶלֶה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעֵץ". "מסעיו" של אברהם, בלשון יחיד, הם מסעותיו הרוחניים אל מקום המזבח וקריאתו בשם ה'. ב"מסעיו" הוא לבד. לוט אינו שותף. לוט מסונוור מהעושר הטבעי של מצרים, הנילוס, עסקים עם המלכות וחברה שמעריכה עושר. לוט ראה את הירידה למצרים כ"השתלמות מקצועית" אשר במסגרתה הוא הצטיין באיסוף צאן, בקר ואוהלים. זה לקחו. ובסוף, זה גם מקחו.

כאמור, לעומתו, אברהם הבין שהקב"ה הוא מקור עושרו החומרי, כולל ההון שצבר במצרים. בשלב זה המחלוקת המתגלעת בין אברהם לבין לוט הגיעה לפיצוץ, ועל מנת להדגיש שאין שום אפשרות לפתור את הבעיה, הכתוב חוזר על כך פעמיים: "וְלֹא נִשָּׂא אֹתָם הָאָרֶץ לְשִׁבְתָּ יַחְדָּו כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב וְלֹא יִכְלֹוּ לְשִׁבְתָּ יַחְדָּו".¹³²

ד. משא המחנות

השוואה בין פרידתם של אברהם ולוט לבין פרידתם של יעקב ועשיו עשויה לשפוך אור על סיבת הפירוד, בייחוד לנוכח העובדה שהתיאור בפסוקים דומה:

וַיִּקַּח עֲשׂוֹ אֶת נָשָׁיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ
 וְאֶת מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קְנִיָּנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ
 כְּנָעַן וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ מִפְּנֵי יַעֲקֹב אַחִיו. כִּי הָיָה רְכוּשׁוֹ רַב מְשֻׁבָּת
 יַחֲדָיו וְלֹא יָכְלָה אֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם לְשֵׂאת אֹתָם מִפְּנֵי מִקְנֵיהֶם.¹³³

בפרידתם של יעקב ועשו ה"רכוש" אינו חלק מה"מקנה", והרכוש הוא העילה לכך שלא יכלו לשבת יחדיו. נוסף על כך, ארץ מגוריהם אינה יכולה לשאת אותם מפני מקניהם, כלומר, סיבת ההתנתקות היא כפולה. רבי יוסף בכור שור עמד על הסיבתיות הכפולה שחייבה את פרידתם של יעקב ועשו:¹³⁴ "וילך אל ארץ מפני יעקב - כי ידע כי ברכת אברהם נתנה ליעקב ולזרעו לירש את ארץ כנען, ונסתלק הימנה. וגם לא יכלה הארץ לשאת אותם, והלך וישב לו בשעיר".

לדבריו, יעקב ועשו לא יכלו לשבת יחדיו בגלל נושא עקרוני: רעיון הברכה שעומדת מאחורי ההצלחה הכלכלית. יצחק העביר באופן רוחני-נבואי את הארץ ליעקב. מטרתו הרעיונית איננה להדיר את עשיו מקיום פיזי, שהרי חשב לברך אותו ב"רַב דָּגָן וְתִירֵשׁ",¹³⁵ וגם בסוף בירך אותו "מִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ יִהְיֶה מוֹשְׁבֶךָ, וּמִטַּל הַשָּׁמַיִם מֵעַל. וְעַל חֲרָבָה תַחֲיֶיהָ...".¹³⁶ בהעברת ברכת אברהם ליעקב הבין יצחק שלארץ, לעם ולמדינה יש אתוס כלכלי ומדיני. האתוס אינו מתקיים ולא יתקיים בעשיו אשר "לָקַח אֶת נָשָׁיו מִבְּנוֹת כְּנָעַן",¹³⁷ ושהיו "מֵרַת רוּחַ לְיִצְחָק וּלְרַבֵּקָה".¹³⁸ באופן דומה, יש לפרש שמחלוקת רעיונית הקשורה לארץ, לרכוש וליחסים בין שני אלו היא הסיבה להיפרדותו של אברהם מלוט והיא הסיבה שלא יכלו לשבת יחדיו.

על דרך זו, אם כי לא בצורה זוהה, פירש הרש"ר הירש:

ולא נשא אתם הארץ לשבת יחדו - מדוע לא? הכתוב אינו אומר: "כי היה 'מקניהם' רב מדי מכדי שישא אותם המרעה המצוי בארץ". אילו היה הכל מצורף לעדר אחד, למשק בית אחד, הייתה עשויה הארץ להספיק להם. אך הארץ לא הספיקה "כי היה 'רכושם' רב", משום שרכושם - כספם וזהבם ושאר נכסיהם - היו רבים מדי. אם אין אחדות ואימון הדדי - יש צורך באהלים, ארונות, ותיבות, ושכל אחד מהם ארוז

בנפרד. משום שעושרם היה רב, ומשום שלא היו מתאימים ולא יכלו לחיות ביחד, לא יכלה הארץ לשאת אותם. אילו היו אברהם ולוט מתאימים אישית והיו יכולים לחיות ביחד - לא היה צורך בארץ מרעה נפרדת. אבל משום שהדבר היחיד שנחשב בבית לוט היה רווח, בה בשעה שבבית אברהם הייתה נתונה תשומת הלב גם לעניינים נעלים יותר; מכיון שהם לא עשו ברכושם את אותו שימוש (מה שמבדיל בין איש לרעהו, היא לא הדרך בה הוא מרוויח את הונו, אלא דרך שימוש בו) - לכן לא יכלה הארץ לשאת את שניהם. לוט היה צריך ארץ מרעה משלו, כדי שאף טלה אחד לא יתבלבל בין שני העדרים.

לפי דבריו, "ולא נשא אותם הארץ" פירושו שיש פה נושא ערכי, מנהיגותי ורעיוני. ראש השבט או המלך נקראו 'נשיא' לאור תפקידם להציב רעיון ערכי בתוך הקהילה או המדינה (כמו להשיא עצה). המנהיגים הנוספים שהצטרפו אל משה "נשאו" איתו במשא העם ולא נבחרו פרסונאלית גרידא.¹³⁹ באופן דומה, אברהם נקרא "נשיא א־לוהים" הואיל והוא קורא בשם ה' ונושא את דגלו.

ה. המירוץ לנשיאות

אברהם ולוט שואפים למעמד של נשיא, אולם פיסת הארץ הזאת אינה יכולה להכיל שני נשיאים בעלי תפיסות עולם שונות. לוט רצה להקים מלכות השואפת לכסף ועושר כמבססים כוח והשפעה. לעומתו, אברהם רצה להקים חברה על בסיס קריאה בשם ה' ועל בסיס שיתוף "הנפש" בעושר. הגורם לפרידה לא היה תפיסתם הפילוסופית השונה בנוגע למקור עושרם וייעודו, שהרי עם מחלוקת לשם שמים אפשר להמשיך יחד. עד כמה שהדבר נשמע מוזר, הפרידה נבעה מתפיסתם הפוליטית הזוהה: שניהם רצו לצבור רכוש וכוח כדרכם של נשיאים וראשי אומות, אלא ששאיפותיהם היו שונות תכלית השינוי. כל אחד שאף להקים לעצמו ממלכה בעיר מערי הארץ על בסיס ערכיו. לאור זאת, העובדה ששניהם מצליחים מאוד ושלכל אחד מהם רכוש רב, מאפשרת לכל אחד

מהם "לעשות תעמולה" לשיטה שלו. למעשה, הם רק ביטלו בכך זה את זה. התחושה ש"כל אחד דורך על האצבעות של השני" היא הסיבה שהם לא יכלו לשבת יחדיו, והיא מתוארת בפסוקים כך:

וַיְהִי רִיב בֵּין רֵעֵי מִקְנֵה אֲבָרָם וּבֵין רֵעֵי מִקְנֵה לֹטֹם וְהִפְנִעֲנִי
וְהִפְרִזִי אֲזַי יֵשֵׁב בְּאַרְץ.¹⁴⁰

הרועים כאן אינם סתם רועים הרבים על מרעה. הם הנתינים של שני המתמודדים על הנשיאות המבקשים לעצמם ולנתיניהם עיר למלוך בה. מי שרוצה להקים חברה שמושתתת על הערכים שהוא מאמין בהם, חייב שתהיה לו עיר שבה יוכל להרצות את משנתו וממנה יוכל להפיץ את תורתו ותפיסת עולמו כפי שקונסטנטין רתם את רומא להפצת הנצרות או שרתם את הנצרות להרחבת האימפריה שלו. הדבר היחיד ששני הצדדים מסכימים עליו הוא שלא ייתכן שאותה עיר תונהג על ידי שני נשיאים שונים כל כך בתפיסותיהם הכלכליות-חברתיות-פוליטיות.

הכנעני והפריזי שולטים בערי הארץ ויש להם אג'נדה משלהם. ייתכן שהיו כורים אוזן לקריאותיו בשם ה' של אברהם, אבל בגלל הריב והמחלוקת בתוך בית אברהם לא היה לכך שמץ של סיכוי. במצב הזה "לא נשא אותם הארץ לשבת יחדיו" – סדר העדיפויות הלאומי והאופן שבו הרכוש משמש את הנשיא היו שנויים במחלוקת תהומית, מחלוקת שהפכה לריב ובסופו של דבר פגעה ביכולתם של שני הצדדים להתקבל כמנהיגים וכמובילי דרך משמעותיים.

אברהם הבין שיש לא מעט פרובינציות בישראל למלוך עליהן ולא רצה לריב עם לוט. העיר שתקלוט אותו לתוכה, או זו שיקים בעצמו, תהיה מושתתת על קריאה בשם ה', צדקה ומשפט. מפלגתו של לוט, שהמצע שלה הפוך לחלוטין, הפריעה להכשרת המהלך. זו הסיבה שבגינה ביקש אברהם להתרחק – כל אזור תהיה לו האידיאולוגיה שלו, ואולי בטווח הארוך יוכח למי משתי האידיאולוגיות יתרונות רבים יותר. לכן:

וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֶל לוֹט אֵל נָא תְּהִי מְרִיבָה בֵּינִי וּבֵינֶיךָ וּבֵין רַעֲיָ
וּבֵין רַעֲיָיךָ כִּי אֲנָשִׁים אַחִים אֲנַחְנוּ. הֲלֹא כָּל הָאָרֶץ לְפָנֶיךָ הִפְרָד
נָא מֵעָלְי אִם הִשְׁמַאל וְאִמְנָה וְאִם הַיְמִין וְאִשְׁמְאִילָה.¹⁴¹

לוט בהתאם לתפיסת עולמו פנה לסדום. הוא האמין שבלי תנאים גיאוגרפיים מתאימים¹⁴² ובלי קרבה למלכות וחברה שאפתנית, אי אפשר להתעשר ולצבור מעמד וכוח. ולכן:

וַיֵּשֶׂא לוֹט אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָּלָה מִשְׁקָה
לְפָנָי שְׁחַת ה' אֶת סְדֹם וְאֶת עַמּוֹרָה כְּגֵן ה' כְּפָאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶחָה
צֵעַר. וַיִּבְחַר לוֹ לוֹט אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן וַיִּסַּע לוֹט מִקְדָּם וַיִּפְרְדּוּ
אִישׁ מֵעַל אָחִיו.¹⁴³

לוט ראה את התנאים הגיאוגרפיים של הכיכר וזה הזכיר לו את מצרים, המקום שהתעשר בו. הזיכרון של מצרים הצית את דמיונו ועל כנפי דמיונו ראה כיצד ניתן לאחד את "כל ככר הירדן". באמצעות המהלכים הפוליטיים הנכונים הוא יהיה גורם מרכזי ומשפיע במרחב הכולל בתוכו חמש ערים. כעת הפסוקים נוקטים לראשונה את המילים "ויסע לוט". כאמור, "מסע" הוא מסע ערכי. כאשר נפרד לוט מאברהם הוא נפרד מערכיו של אברהם¹⁴⁴ ולא רק מקרבתו. זו נקודת ההתחלה של "מסע הבחירות", תרתי משמע, שערך לוט חזרה לערכי מצרים.

ו. סוף דבר

מבחינת התורה, המקדימה את המאוחר באמירה "לפני שחת ה' את סדום ואת עמורה"¹⁴⁵, המהלך של לוט נועד לכישלון מראש. בכך התורה מסבירה ששאיפה לעושר בלי יסודות של ערכי חברה ומדינה לא תצלח. לוט עוד יבין לקח זה. אידיאולוגיה של רדיפת כסף וצבירת כוח משחיתה את עצמה כדור המבול וכאנשי סדום.¹⁴⁶ ללא סולידריות חברתית יתעשרו מקשרי הון ושלטון, אבל אז יהיה תוהו ובוהו, סדום ועמורה.¹⁴⁷

חברה בעלת ערכים א־לוהיים, או כזאת השואפת אליהם, מתעשרת ומתקיימת. התובנה שהעושר מקורו בה' מובילה לנכונות לעבוד קשה

וגם להתחלק בפירות העמל עם העני והרש. חברה המושתתת על צדקה ומשפט, דרך ה' ודרך אברהם, היא חברה חזקה, חסינה ומאריכת ימים בטוב.

אוד מנוצל מאש

מנהיגות בפוסט טראומה

א. פרולוג

“בדומה לתרחיש של מלחמה – בה כל אחד אויב את האחר – כך גם כאשר אנשים חיים ללא ביטחון ועליהם להישען רק על כוחם ותבונתם על מנת לספק את צורכי הקיום. במצב כזה התעשייה משותקת... רוחות של למידה והשכלה לא מנשבות. הזמן עומד מלכת; אין אמנות; אין בקיאות מכתבים; אין חברה; וגרוע מכול, קיים פחד מתמשך וסכנה של מוות אלים; וחיי האדם בודדים, עניים, רעים, אכזריים וקצרים” (תומס הובס).¹⁴⁸

דבריו של הובס משתקפים בשני פסוקים (עמומים מעט) בספר משלי:

בְּפֶשַׁע אֶרֶץ רַבִּים שָׁרִיָּהּ	וּבְאָדָם מְבִין יָדַע כֵּן יֵאָרֶיךָ.
גָּבַר רָשׁ וְעֵשֶׂק דָּלִים	מְטַר סַחֵף וְאֵין לָחֶם. ¹⁴⁹

הפסוק הראשון מתאר ארץ או מדינה הקורסת לפשע ומידרדרת בערכיה. הפסוק תולה זאת ב“שריה הרבים” לעומת מצב שיש מנהיג שיוודע ואז יש למדינה יכולת להאריך ימים. נראה ש“רבים שריה” מבטא מצב שבו כל אחד משתרר על חברו. אין משטר של חוק וסדר אלא משטר שמתרבים בו בעלי שררה הנוהגים בחוסר אחריות ובחוסר צדק, כל אחד בפיסת ההשפעה שיש לו. המנהיגות פושטת רגל מוסרית, חברתית ואולי גם כלכלית, עד שכל הארץ מתנהלת בפשע. בניגוד לכך, אם ימצאו “אדם” (איש חשוב או מנהיג) מבין ויודע, יש למדינה

יכולת להאריך ימים. הכוונה שהוא, האדם, יודע ומבין את צרות הזולת ובעיותיו ואת אתגרי אזרחי המדינה על כל רבדיה של החברה. בתבונתו, המנהיג יביא לידי ביטוי את האינטרסים והצרכים של כולם, יבנה גשרים בחברה ויבנה חברה צודקת המושתתת על ערכי משפט וצדקה. הפסוק השני מתאר את צד השלילה – אם לא יימצא איש אשר רוח בו, תופקר השליטה ברחובות בידי ההמון או בידי מנהיגים מקומיים ואופורטוניסטים.¹⁵⁰ מנהיגים כאלו יגדילו פערים ושסעים בחברה בין הגבירים והמקורבים לצלחת לבין המעמדות הנמוכים שיהפכו להיות מנוצלים.¹⁵¹ שלטון מסוג זה עושק את החלשים שבחברה ומנצל את הציבור בהיותו במצוקה ובטראומה. כל משבר או מצב כלכלי ירוד הופכים בידי כללי להשתלטות ונגיסה נוספת בעווגה, ומדרדרים עוד יותר את החברה. השבר, לפי הפסוקים, יגיע למצב בלתי הפיך, עד שלמרות מטר סוחף, הדיינו מים רבים המזינים את היבול, לא יהיה לחם. אם כולם עסוקים במלחמת הישרדות אישית ואין בנייה של תשתיות לטובת האופק הקיומי של החברה כולה, השחיתות הפקידותית תכלה כל חלקה טובה ותמנע התאוששות כלכלית. בסופו של תהליך, המצב החברתי הבעייתי יהיה חריף יותר מכל הזדמנות כלכלית לשפר ולשקם את המדינה. ניתוח תמציתי זה דומה לתזה של תומס הובס בספרו הפוליטי המכונן "לווייתן" – אדם לאדם זאב אלא אם כן יימצא לווייתן אחראי.

ב. סדום – החטא ועונשו

התורה מתארת את סדום ועמורה כגן ה' כארץ מצרים:

וַיֵּשֶׁא לֹוט אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָהּ,
 לִפְנֵי שַׁחַת ה' אֶת סְדֹם וְאֶת עַמּוֹרָה, כִּגְן ה' כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם, בְּאֶבֶה
 צֵעַר. וַיִּבְחַר לוֹ לֹוט אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן וַיִּסַּע לֹוט מִקְדָּם, וַיִּפְרְדּוּ
 אִישׁ מֵעַל אָחִיו. אַבְרָם יָשָׁב בְּאֶרֶץ כְּנָעַן, וְלוֹט יָשָׁב בְּעָרֵי הַכְּפָר
 וַיֵּאָהֵל עַד סְדֹם.¹⁵²

במאמר "העושר – ניסוי וטעייה" ובנספח הפוליטי למאמר הוסברה בחירתו של לוט בסדום כבחירה במקום עשיר במשאבי טבע וכלכלה

חקלאית פורחת. הוא בחר באזור שבו שוכנות חמש ערים בסמיכות מתוך שאיפה לבסס את הונו והשפעתו בכל המרחב. בתוך כך, התורה מציינת שאנשי סדום רעים וחטאים לה' מאוד ושלוט האהיל עד סדום.¹⁵³ ניתן להבין שבשלב זה לוט איננו חלק מהעיר סדום עצמה, הוא רק נווד שחונה ומקים מאהל (בדומה לאברהם במקומות השונים שפעל בהם).

אחרי מעבר לוט לסדום, התורה מספרת על מלחמת המלכים, גורמיה, והרקע הפוליטי של סדום ושכנותיה: במשך שנים עשרה שנה עבדו מלכי הכיכר את כדרלעומר והמלכים אשר איתו - מלכי אשור ובבל שהיו המעצמות באותה תקופה. דהיינו, הם שילמו להם מיסים מיבולם. סדום ועמורה, המשופעות במשאבי טבע, שילמו מס לצבאות החזקים ששעבדו וניצלו אותן. ניתן לפרש שהשעבוד היה עונש לאנשי סדום על חטאיהם. הנביא יחזקאל משווה את ירושלים לסדום ואומר: "הֲגַהּ זֶה הֲגַהּ עוֹן סְדֹם אֲחֻותָךְ גְּאוֹן שְׂבָעַת לָחֶם וְשָׁלוֹת הִשְׁקַט הִיָּה לָהּ וְלִבְנוֹתֶיהָ וְיָד עָנִי וְאֶבְיוֹן לֹא הִתְזַיְקָה".¹⁵⁴ אם כן, החטאים היו בעיקר במישור החברתי ובחוסר הנכונות לחלוק מעושרם עם הנזקקים. לפי זה, השעבוד והמס הם מידה כנגד מידה שעה שמלכים חזקים מהם לוקחים את יבולם.

לא ברור אם לוט היה חלק מהשעבוד או שכזר הוא לא היה מחויב במיסים אלו. גם לא ברור אם לוט ראה את השעבוד כמצע מתאים לשאיפותיו הפוליטיות. ייתכן שהשקפתו של לוט על כל הכיכר כחטיבה אחת היוותה את הבסיס הרעיוני לכינונה של ברית חמשת המלכים ולא יחוד הכוחות במרידה מתואמת במעצמות.

כאמור, אחרי שנים עשרה שנות עבדות מרדו מלכי הכיכר במעצמות ופרקו מעליהם את עול המס והשעבוד.¹⁵⁵ בעקבות זאת יצאו כדרלעומר וחבריו למלחמה כדי להגן על שלמות ברית המעצמות ולדכא את כל כיסי המרד:

וּבְאֶרֶב עֶשְׂרֵה שָׁנָה בָּא כְּדָרְלְעוֹמֵר וְהַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיִּכּוּ אֶת רְפָאִים בְּעֶשְׂתֵּרֶת קַרְנַיִם וְאֶת הַזּוֹזִים בָּהֶם וְאֶת הָאֵימִים בְּשׁוֹה קְרִיתָיִם. וְאֶת הַחֲרִי בְּהַרְרָם שִׁעִיר עַד אֵיל פְּאָרְן אֲשֶׁר עַל הַמִּדְבָּר. וַיָּשְׁבוּ וַיָּבֹאוּ אֶל עֵיִן מִשְׁפָּט הוּא קָדֵשׁ וַיִּכּוּ אֶת כָּל שְׂדֵה הָעֲמֻלָּקִי וְגַם אֶת הָאֲמֹרִי הַיֵּשֵׁב בְּחֻצְצָן תָּמַר. וַיֵּצֵא מֶלֶךְ

סֹדֶם וּמְלֶךְ עַמּוֹרָה וּמְלֶךְ אֲדָמָה וּמְלֶךְ צָבוֹיִם וּמְלֶךְ בְּלַע הוּא צֵעַר וַיַּעֲרְכוּ אֹתָם מִלְחָמָה בְּעֵמֶק הַשְּׂדִיִּים. אֵת כְּדָרְלַעֲמֹר מְלֶךְ עֵיִלָם וְתִדְעַל מְלֶךְ גּוֹיִם וְאִמְרָפֶל מְלֶךְ שִׁנְעָר וְאֲרִיֹף מְלֶךְ אֶלְסָר אַרְבְּעָה מְלָכִים אֵת הַחֲמִשָּׁה. וְעֵמֶק הַשְּׂדִיִּים בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת חֲמֹר וַיִּגְסוּ מְלֶךְ סֹדֶם וְעַמּוֹרָה וַיִּפְּלוּ שָׁמָּה וְהַנְּשָׂאָרִים הָרָה נָסוּ. וַיִּקְחוּ אֵת כָּל רֶכֶשׁ סֹדֶם וְעַמּוֹרָה וְאֵת כָּל אֲכָלָם וַיֵּלְכוּ. וַיִּקְחוּ אֵת לוֹט וְאֵת רֶכֶשׁוֹ בֶּן אַחֵי אַבְרָם וַיֵּלְכוּ וְהוּא יָשֵׁב בְּסֹדֶם.¹⁵⁶

הכפילות בפסוקים, שהמלכים לקחו "את רכוש סדום ועמורה וילכו" ואחרי זה ("כאלו" אחרי שהם כבר הלכו) לקחו את לוט ואת רכושו, מבטאת את העובדה שלוט איננו חלק מסדום ומרידתם, אבל בהיותו שוכן באזור גם הוא נתפס עמם.¹⁵⁷ באופן דומה, בסוף המלחמה, שוב מופרד לוט ורכושו מרכוש סדום: "וַיָּשֶׁב אֵת כָּל הָרֶכֶשׁ וְגַם אֵת לוֹט אָחִיו וְרֶכֶשׁוֹ הַשֵּׁיב..." לשם ציון העובדה שלוט ורכושו אינם כלולים בנפש וברכוש שאברהם החזיר למלך סדום.

ההרס שחיילי כדרלעומר השאירו אחריהם היה מן הסתם רב. שתיים עשרה שנה קודם לכן הם כבשו את האזור, זיהו את הפוטנציאל הכלכלי והשאירו את התושבים על מנת ליהנות מפירות עמלם. הפעם, בעקבות המרידה אין אפשרות לסמוך עוד על התושבים ולכן צבא כדרלעומר הגלה את הנשים והעם שנותרו בחיים ולקח כל מה שניתן – הרכוש ואפילו את "כל אכלם" – בטרם נטש את המקום. זו למעשה היתה מהפכת סדום ועמורה הראשונה, ככל הנראה, היות שלא הפנימו את המסרים שה' שלח להם דרך השעבוד.¹⁵⁸ הפוטנציאל הטבעי של האזור הפורה נותר בעינו, אבל למעשה, כל הכלכלה של ערי הכיכר ירדה לטמיון עם אובדן כוח העבודה והרס הכלים והמפעלים השונים שסייעו במימושו.

בחלקו השני של הסיפור מתרחש מהפך:

וַיָּבֵא הַפְּלִיט וַיַּגִּד לְאַבְרָם הָעֶבְרִי וְהוּא שָׁכֵן בְּאֵלְנֵי מִמְרָא הָאֲמֹרִי אָחִי אֲשָׁכַל וְאָחִי עֲנָר וְהֵם בְּעַלֵי בְרִית אַבְרָם. וַיִּשְׁמַע אַבְרָם כִּי נִשְׁבָּה אָחִיו וַיִּרְק אֵת חֲנִיכָיו וְלִידֵי בֵיתוֹ שָׁמָּה עָשָׂר וּשְׁלֹשׁ מאות וַיִּרְדֹּף עַד דָּן. וַיַּחְלַק עֲלֵיהֶם לִילָה הוּא וְעֶבְדָּיו וַיִּכֶם

וַיִּרְדָּפֶם עַד חוּבָה אֲשֶׁר מִשְׁמָאל לְדַמְשֶׁק. וַיֵּשֶׁב אֶת כָּל הָרֶכֶשׁ
 וְגַם אֶת לוֹט אָחִיו וַרְכָּשׁוֹ הַשֵּׁיב וְגַם אֶת הַנְּשִׁים וְאֶת הָעַם.
 וַיֵּצֵא מֶלֶךְ סֹדֶם לְקִרְאָתוֹ אֶחָרִי שׁוּבוּ מִהַכּוֹת אֶת כְּדָרְלֶעֶמֶר
 וְאֶת הַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ אֶל עִמְק שְׁנֵה הוּא עִמְק הַמֶּלֶךְ. וּמֶלְכִי
 צָדֵק מֶלֶךְ שְׁלֹם הוֹצִיא לָחֵם וַיֵּינן וְהוּא כֹהֵן לֵאל־עֲלִיּוֹן. וַיְבָרְכֵהוּ
 וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ אַבְרָם לֵאל־עֲלִיּוֹן קִנְה שָׁמַיִם וְאַרְצָן. וּבְרוּךְ אֶל־
 עֲלִיּוֹן אֲשֶׁר מִגֵּן צָרִיד בְּיַדְךָ וַיִּתֵּן לוֹ מַעֲשֶׂר מִכֹּל. וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ
 סֹדֶם אֶל אַבְרָם תָּן לִי הַנֶּפֶשׁ וְהָרֶכֶשׁ קַח לָךְ. וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֶל
 מֶלֶךְ סֹדֶם הֲרִימֹתַי יָדַי אֶל ה' אֵל־עֲלִיּוֹן קִנְה שָׁמַיִם וְאַרְצָן.
 אִם מֵחוֹט וְעַד שְׂרוּף נָעַל וְאִם אָקַח מִכָּל אֲשֶׁר לָךְ וְלֹא תֹאמַר
 אֲנִי הֶעֱשִׂיתִי אֶת אַבְרָם. בְּלִעְדֵי רַק אֲשֶׁר אָכְלוּ הַנְּעָרִים וְחָלַק
 הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הִלְכוּ אִתִּי עֲנֵר אֲשַׁכַּל וּמִמָּרָא הֵם יִקְחוּ חֶלְקָם.¹⁵⁹

אברהם כמנצח הפך להיות הבעלים של כל ערי הכיכר, כולל האזרחים והרכוש. מלך סדום יצא לקראת אברהם וביקש ממנו "תן לי הנפש והרכוש קח לך",¹⁶⁰ בעוד שארבעת המלכים האחרים בקואליציית ערי הכיכר לא הוזכרו. נראה, שרק מלך סדום שרד את המלחמה¹⁶¹ והוא ניצל את היעדרם של עמיתיו כדי להשתלט על כל האזור. עד כה הוא נוצל בידי כדרלעומר; כעת, מיד עם השתחררותו מהעול, הוא הפך להיות הכדרלעומר המקומי.¹⁶² המשטר האוטוריטרי של מלך סדום התחיל בסיום המלחמה. כאשר סירב אברהם לקחת את רכושם של הנופלים בקרב והחזיר גם את הרכוש למלך סדום, נוצר מצב של מושל אופורטוניסט עם נטיות נצלניות המחזיק בידיו את הכסף והאדמה. כלומר, נוצר מצב כלכלי ופוליטי חדש שבו מלך אחד מחזיק בכל העושר של חמש הערים. באמצעות שליטתו המוחלטת, המלך יכול וצריך ליישב מחדש את האזרחים ששרדו ולהתחיל לבנות מחדש את הערים ואת הכלכלה. לדוגמה, לאחר מלחמת העולם השנייה הפעילה ארצות הברית את 'תכנית מרשל', או בשמה הרשמי 'התכנית להבראת אירופה'. מימוש התכנית נמשך כארבע שנים, במהלכן הושקעו מיליארדים בתמיכה כלכלית ובייעוץ טכני למדינות אירופה.

מלך סדום היה אחראי על חלוקתם מחדש של כל המשאבים שנשארו בערי הכיכר. היות שכוח העבודה אבד במלחמה ומי שנשאר הם רק הנשים ודלת העם, המשאבים היו מוגבלים ומצומצמים ביחס למה שהתרגלו לפני המלחמה.¹⁶³ במצב זה הובלה של הליך שיקום ובניית חברה סולידרית נחוצות והכרחיות להתגברות על טראומת המלחמה.

ג. היום שאחרי

האֵל לא היה שבע רצון ממה שקרה בסדום של אחרי המלחמה: "וַיֹּאמֶר ה' וְעַקַת סֹדֶם וְעַמָּהּ כִּי רַבָּה וְחַטָּאתָם כִּי כְבֹדָה מְאֹד. אֲרִדָה נָא וְאֶרְאֶה הַכְּצַעְקָתָהּ הַבָּאָה אֵלַי עָשׂוּ כָלָה, וְאִם לֹא, אֲדַעָה..."¹⁶⁴ המילים "זעקה" או "צעקה" מצביעות על עם שנאנק ונחנק תחת מנהיגו או משעבדו לדוגמה: "רָאָה רְאִיתִי אֶת עֲנִי עֲמִי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם וְאֶת צַעְקָתָם שְׁמַעְתִּי מִפְּנֵי נִגְשָׁיו כִּי יָדַעְתִּי אֶת מִכְאֲבָיו... וְעַתָּה הִנֵּה צַעְקַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בָּאָה אֵלַי וְגַם רְאִיתִי אֶת הִלְחָץ אֲשֶׁר מִצְרַיִם לְחֻצִּים אִתָּם,"¹⁶⁵ או: "וּמְרִדְכִי יָדַע אֶת כָּל אֲשֶׁר נַעֲשָׂה וַיִּקְרַע מְרִדְכִי אֶת בְּגָדָיו וַיִּלְבֹּשׁ שָׁק וַיֹּאפֵר וַיֵּצֵא בְּתוֹךְ הָעִיר וַיִּזְעַק וְזַעְקָה גְדוֹלָה וּמְרָה."¹⁶⁶ במקביל השורש יד"ע מחזיר אותנו לפסוקים שהובאו בתחילת המאמר מספר משלי על המנהיג שיודע להתמודד עם הסדרת החברה ומניעת חוסר צדק במישור הכלכלי.

הרמב"ן פירש פסוקים אלו:

כוונתם (של אנשי סדום) לכלות את הרגל מביניהם¹⁶⁷ כדברי רבותינו (בבלי סנהדרין קט) כי חשבו שבעבור טובת ארצם שהיא כגן ה' יבאו שם רבים והם היו מואסי הצדקה.¹⁶⁸

לפי הרמב"ן חטאם של סדום ועמורה היה שנאת זרים, והדברים מתאימים לתיאור של ניסיון הלינץ' באורחיו של לוט. עם זאת ההשוואה שעורך הנביא ישעיהו בין סדום ועמורה למתרחש ביהודה, מורה על כיוון אחר הואיל ושנאת הזרים לא עמדה על הפרק. בכתב האישום נגד מלכי יהודה אומר ישעיהו הנביא: "שָׁמְעוּ דְבַר ה' קְצִינֵי סֹדֶם, הֶאֱזִיבוּ תוֹרַת אֵלֹהֵינוּ עִם עַמָּהּ."¹⁶⁹

ראשית, הפסוק פותח בקציני סדום: אלו המנהיגים ולא ההמון. שנית, בהמשך מסתבר שיש הבדל בין סדום לעמורה. "קציני סדום" הם מנהיגי

סדום, ותואר זה מבדיל בינם לבין "עם עמורה". באופן דומה גם ירמיהו הנביא מבדיל בין סדום לעמורה. את מנהיגי ירושלים – "הנביאים" – הוא משווה לסדום, ואילו את העם – לעמורה:

וּבְנֵבְאֵי יְרוּשָׁלַם רְאִיתִי שְׁעָרוֹרָה נְאוּף וְהִלֵּךְ בְּשִׁקָר וַחֲזָקוֹ יְדִי
מֵרָעִים לְבִלְתִּי שָׁבוּ אִישׁ מֵרָעָתוֹ הָיוּ לִי כָּלֵם כְּסֹדִם וַיִּשְׁבְּתָה
כַּעֲמֹרָה.¹⁷⁰

הבדל זה מבליט את ההשתלטות של מלך סדום על כל המרחב. סדום היו הקצינים, ואילו עמורה והערים האחרות היו העם שהלך אחריהם. סדום ושאר ערי הכיכר היו המנוצלות במשך שנים עשרה שנה, כשדים היתה על התחתונה מול כדרלעומר. מסתבר שהם לא רק ציפו להשתחרר מעול המשעבדים אלא חיכו להזדמנות להפוך לבעלי השררה ולנצל את מי שמעמדו נחות מהם – ערים סמוכות או אורחים שאין מי שיתמוך בהם. הניצחון של אברהם במלחמה אפשר לקציני סדום לעשות את זממם בעם עמורה ובכל זר אחר; להפוך ממנוצלים למנוצלים;¹⁷¹ לתת לאתוס האמיתי, רדיפת הבצע והניכור לאחר, שבעטיו נגזר עליהם השעבוד, לעלות חזרה לפני השטח.

למעשה, האתוס העממי של "אנשי סדום רעים וחטאים" עלה מדרגה והפך לשיטה של ההנהגה. חלף תהליך שיקום תוך שימוש מושכל לטובת הכלל במשאבים שנותרו אחרי המלחמה, התרכז מלך סדום במאמץ שלו לשלוט בכל הכיכר. כאמצעי לשליטה פוליטית הוא שיסה את חלקי העם איש באחיו ובזר. מלך סדום השתלט על "עם עמורה" ועל כל שאר נתיני ערי הכיכר וניצל את החלשים בחברה. במקביל, במקום לחלק אמצעי ייצור ולעודד יוזמה, דרדרו המלך והמקורבים את המצב בכך ששאבו אליהם את המעט שיש.¹⁷²

מלך סדום גם היטיב עם לוט, אחיינו של מי שהציל אותו במלחמה, החזיר אותו לשלטון ונתן בידו את הרכוש. לכן, אם בתחילה נאמר על לוט "ויאהל עד סדום", שהרי היה זר והם לא אהבו לקבל זרים, עתה לוט יושב בשער העיר ומהווה חלק משדרת השלטון והמשפט כפי שאנשי סדום עתידים להטיח בו: "וַיֵּאמְרוּ הָאֶחָד בְּאֵלָיו לְגֹרֹ וַיִּשְׁפֹּט שְׁפוֹט".¹⁷³ אפשר שמלך סדום הכיר טובה לאברהם ולכן נישא את כיסאו

של לוט. אך אפשר לטעון גם הפוך, וכך אף מסתבר יותר. מלך סדום השתמש בלוט כהצדקה להשתלטותו. כאשר לוט לצידו כולם זוכרים את המהלך שבו אברהם, דודו של לוט, העניק את כל שלל המלחמה למלך סדום. נוסף על כך, במאמר "העושר – ניסוי וטעייה" הוסבר שלוט מעוניין בצבירת עושר על מנת לבצר את הכוח עוד ועוד. בתקופה שלאחר המלחמה זו בדיוק האג'נדה של מלך סדום. ברמה נוספת – אם לוט, הזר, שגדל בבית של אברהם המפורסם בצדקתו ובמוסריותו, תומך במלך סדום, סימן שהמהלכים של מלך סדום מוצדקים וראויים. בסופו של דבר, בצל המשבר שאחרי המלחמה, מהלכי הפיצול החברתי וריכוז האמצעים בידי אליטה מצומצמת הם לכל הפחות "צו השעה", אם לא שיטת ממשל לדורות. אליטה שכל רודן מטפח באמצעות חתיכה קטנה מהעוגה על מנת לחזק את שלטונו.

בפתח הדברים הובא הפסוק מספר משלי שניבא ששלטון של שרים רבים הדואגים איש איש לכיסו הפרטי, יוביל את ההמון למרד. העם מחקה את הסטנדרט¹⁷⁴ של מנהיגיו, ולכן כשהוא מחליט למרוד, ההמון המשולהב נוקם במנהיגיו, בשופטיו ובכל מוסד שהחוק מסדיר, עד רמת חלונות הראווה של החנויות ברחוב. סופה של חברה שמנהיגיה מנצלים אותה תוך כדי שיסוי איש באחיו על מנת להפריד ולמשול, הוא ניצול הזולת ובהמשך התקוממות נגד המנהיגים ואיש הישר בעיניו יעשה. בהתאם לכך, כאשר הגיעו המלאכים לביתו של לוט לבשר לו על הפיכת סדום,¹⁷⁵ ההמון התקהל וזעם על שבירת אמת המידה הקבועה של סדום שלא לקבל אורחים. לוט, שחרג מהנורמה ועשה דין לעצמו, לחץ על הנקודה הרגישה של הניתוק הקיים בין האליטות לבין העם. לוט עלה על מוקש והקים עליו את ההמון שרצה לשבור כעת לא רק את דלת הבית אלא את המערכת כולה. דלת ביתו של לוט מהווה אנלוגיה לשער העיר – מקום המשפט או המקום שכל העובר דרכו מקבל עליו את חוקי המקום.¹⁷⁶ או כך לפחות אמור להיות...

כאשר האנשים אשר התקהלו מול ביתו של לוט צעקו "הוציאם"¹⁷⁷ אלינו ונדעה אותם", הם רצו ליישם על האורחים את ערכי המקום הידועים והקבועים. אצל אברהם – ה"ידעתי" הוא ערכי צדקה ומשפט, וגם ספר משלי תלה תקוות ב"אדם יודע". אך אצל סדום – אלו ערכי

אונס¹⁷⁸ וניצול. המערכת הפוליטית השחיתה את דרכה ואת נתיניה, והדרך של איפה ואיפה משמידה את עצמה.

ד. פוליטיקלי אינקורקט

האיל סיפר לאברהם על תוכניותיו להשחית את סדום על מנת להנגיד בין ערכי הפוליטיקה של סדום – מקורבים לצלחת שדואגים לעצמם – לבין ערכי אברהם של צדקה ומשפט, הכנסת אורחים וויתור על מנהיגות ורכוש.

אברהם, בשומעו את רוע הגזרה, ניגש אל האיל בבקשה להציל את ערי הכיכר:

וַיִּגַשׁ אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הֲאֵף תִּסְפֶּה צְדִיק עִם רָשָׁע. אוֹלַי יֵשׁ חַמְשִׁים צְדִיקִים בְּתוֹךְ הָעִיר הֲאֵף תִּסְפֶּה וְלֹא תִשָּׂא לְמָקוֹם לְמַעַן חַמְשִׁים הַצְּדִיקִים אֲשֶׁר בְּקִרְבָּהּ. חָלְלָה לְךָ מַעֲשֵׂת בְּדַבַּר הַזֶּה לְהַמִּית צְדִיק עִם רָשָׁע וְהָיָה כְּצְדִיק כְּרָשָׁע חָלְלָה לְךָ הַשֹּׁפֵט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט. וַיֹּאמֶר ה' אִם אֶמְצָא בְּסֹדֶם חַמְשִׁים צְדִיקִים בְּתוֹךְ הָעִיר וְנִשְׂאָתִי לְכָל הַמָּקוֹם בְּעָבוּרָם. וַיַּעַן אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הִנֵּה נָא הוֹאֲלֹתִי לְדַבַּר אֶל אֲדֹנָי וְאֶנְכִי עֹפֵר וְאֹפֵר. אוֹלַי יִחְסְרוּן חַמְשִׁים הַצְּדִיקִים חַמְשֶׁה הַתְּשֻׁחִית בְּחַמְשֶׁה אֶת כָּל הָעִיר וַיֹּאמֶר לֹא אֲשַׁחִית אִם אֶמְצָא שָׁם אַרְבָּעִים וְחַמְשֶׁה. וַיִּסְפֹּף עוֹד לְדַבַּר אֵלָיו וַיֹּאמֶר אוֹלַי יִמְצְאוּן שָׁם אַרְבָּעִים וַיֹּאמֶר לֹא אַעֲשֶׂה בְּעָבוּר הָאַרְבָּעִים. וַיֹּאמֶר אֵל נָא יַחַר לֹא־דָנִי וְאִדְבַּרְהָ אוֹלַי יִמְצְאוּן שָׁם שְׁלֹשִׁים וַיֹּאמֶר לֹא אַעֲשֶׂה אִם אֶמְצָא שָׁם שְׁלֹשִׁים. וַיֹּאמֶר הִנֵּה נָא הוֹאֲלֹתִי לְדַבַּר אֶל אֲדֹנָי אוֹלַי יִמְצְאוּן שָׁם עֶשְׂרִים וַיֹּאמֶר לֹא אֲשַׁחִית בְּעָבוּר הָעֶשְׂרִים. וַיֹּאמֶר אֵל נָא יַחַר לֹא־דָנִי וְאִדְבַּרְהָ אֶךְ הַפַּעַם אוֹלַי יִמְצְאוּן שָׁם עֶשְׂרֶה וַיֹּאמֶר לֹא אֲשַׁחִית בְּעָבוּר הָעֶשְׂרֶה.¹⁷⁹

אברהם אבינו, מנהיג המורשת של צדקה ומשפט, מנסה לפתור בעיה פוליטית ומנהיגותית. אברהם המבקש למצוא חמישים צדיקים בתוך העיר, מתכוון למנהיגים. ייתכן שאלו הם שרי החמישים של סדום המנהיגה כעת את ערי הכיכר כשם שישעיהו כינה את מנהיגי ירושלים

”שר חמישים“ כשהשווה אותה לסדום,¹⁸⁰ או שרי העשרות של כל חמש הערים – שכבת ההנהגה הבכירה בכל אחת מהערים.

אברהם, שהבין שהמנהיגות מושחתת ולא רק העם, ירד מחמישים צדיקים לארבעים וחמישה, אבל בהמשך הוא ממשיך להפחית עשרה צדיקים בכל פעם, ויש לעמוד על שינוי זה. ניתן להציע שבהתחלה ניגש אברהם לראש הפירמידה – חמשת המנהיגים של חמש הערים – וטען שאם המנהיגים הבכירים חוטאים, עדיין יש תקווה אם שכבת הסגנים, השדרה המשנית בהנהגת הערים, איננה מושחתת. אברהם ציפה שהאל יפגע רק בחמשת הקודקודים, ואז הפקידים הבכירים ייקחו פיקוד וידעו להשליט בערים סדר חדש של צדקה ומשפט. כשהאל לא נענה, שינה אברהם כיוון ושאל על ארבעים צדיקים משום שהבין שסדום ומלכה אבודים. סדום הובילה את ציר הרשע. מי שלקח את כל הרכוש וניצל את עם עמורה ושאר ערי הכיכר, אין לו סיכוי. אברהם ויתר על סדום ושריה ולכן הפסוקים שהתחילו במשא ומתן על סדום ו”יאמר ה’ אם אֶמְצָא בְּסֹדֶם חֲמִישִׁים צְדִיקִים” עברו לדבר על האזור באופן כללי: “אולי מְצָאוּן שָׁם אַרְבָּעִים”. אך האל סירב להציל ארבע ערים ולכן ניסה אברהם לבדוק אולי ניתן להציל שלוש ערים אם שלושים צדיקים, שהם שלושה שרי עשרות, שמרו על מנהיגות ראויה במקומותיהם. הוא הבין שהשעשים בחברה, בעמורה, בעלת בריתה הקרובה של סדום שהוזכרה עמה, “זעקת סדום ועמורה כי רבה”, אינם ניתנים לתיקון, ולכן ויתר על עמורה, השנייה לבכורה בערי הכיכר. בהמשך הבין אברהם שכל ערי הכיכר ספגו את ערכי סדום ומלכה. אפילו העיר הרחוקה ביותר, צוער, היושבת בקצה הכיכר בגבול ההר, ספגה את ערכי סדום, וכפי שיחזקאל (טז, מט) ביטא זאת כשקרא לערי הכיכר “סדום ובנותיה”.

ההגמוניה הפוליטית של מלך סדום על כל ערי הכיכר, והשסע בערי הכיכר ובחברה שמלך סדום יצר בעצמו, הובילו לאין מוצא. הפיכת¹⁸¹ הערים שלא תיקנו את דרכן לאחר השעבוד, המלחמה וההליכה בשבי, ואדרבה החמירו את מעשיהן והעלו את השחיתות לרמה הציבורית, היא בלתי נמנעת. לא ניתן להחריש לנוכח הזעקה, והזעקה מלמדת על שבר שכבר לא ניתן לאחות. מנהיג פוליטי המפלג את החברה ומנצל את עושרה להשלטת מרותו, זורע בשתי ידיו את ניצני ההרס. אפשר

להתאושש מתקופה של שעבוד או ממהלך פוליטי מוטעה של מנהיגים חלשים שנסו במלחמה. אולם, חברה המאבדת את הסיפור המשותף, את האחריות ההדדית, את הדאגה לחלש, את הכנסת האורחים ואת יסודות המשפט, איננה ניתנת לשיקום.

ה. מערכה אחרונה

נדמה שסוף הסיפור מוכיח על תחילתו. לוט ביקש מהמלאכים לתת לו לברוח לצוער, עיר קטנה השוכנת בקצה ההר שבגבול הכיכר. העיר מופרדת מהכיכר גם גיאוגרפית, ולכאורה גם בגודלה, אך היא עדיין חלק מהברית. למרות זאת הסכימו המלאכים לבקשתו של לוט ושינו את תכנית ההשמדה המקורית:

וַיְהִי כְּהוֹצִיאָם אֹתָם הַחוּצָה וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶט עַל נַפְשֵׁךָ אֵל תְּבִיט אַחֲרַיִךְ וְאֵל תַּעֲמֹד בְּכָל הַכֶּפֶר הַהָרָה הַמֶּלֶט פֶּן תִּסָּפֵה. וַיֹּאמֶר לוֹט אֲלֵהֶם אֵל נָא אֲדַנִּי. הִנֵּה נָא מֵצָא עֲבָדֶיךָ חֵן בְּעֵינֶיךָ וַתַּגְדֵּל חֲסָדֶךָ אֲשֶׁר עָשִׂיתָ עִמָּדִי לְהַחְיֹת אֶת נַפְשִׁי וְאֶנְכִּי לֹא אוֹכַל לְהַמְלִט הַהָרָה פֶּן תִּדְבְּקֵנִי הָרָעָה וּמָתִי. הִנֵּה נָא הָעִיר הַזֹּאת קִרְבָּה לְנוֹס שָׁמָּה וְהוּא מֵצֵר אֲמַלְטָה נָא שָׁמָּה הֲלֹא מֵצֵר הוּא וַתְּחִי נַפְשִׁי. וַיֹּאמֶר אֲלָיו הִנֵּה נִשְׁאַתִּי פְּנֶיךָ גַם לְדַבֵּר הַזֶּה לְבִלְתִּי הִפְכִּי אֶת הָעִיר אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ. מֵהָר הַמֶּלֶט שָׁמָּה כִּי לֹא אוֹכַל לַעֲשׂוֹת דְּבָר עַד בְּאֵד שָׁמָּה עַל כֵּן קָרָא שֵׁם הָעִיר צוּעֵר.¹⁸²

כאמור, כוונת האל היתה להפוך גם את צוער, אבל הגעתו של לוט מנעה את רוע הגזירה דה־פקטו. בפועל רק ארבע ערים מערי הכיכר הושחתו. לעת עתה.

הפסוקים אינם מתארים את מעשיו של לוט בצוער. לא נאמר אם ניסה להחזיר אנשים בתשובה או לשקם את עסקיו, אם נטמע בעיר או אם אנשי צוער נטרו לו טינה משום שהיה מקורב למלך סדום. ממה שנאמר ניתן להבין שלתחושתו של לוט חייו לא היו בטוחים בצוער:

וַיַּעַל לוֹט מֵצוּעֵר וַיֵּשֶׁב בְּהָר וּשְׁתֵּי בְנֹתָיו עִמּוֹ כִּי יָרָא לְשָׂבַת בְּצוּעֵר וַיֵּשֶׁב בְּמַעְרָה הוּא וּשְׁתֵּי בְנֹתָיו. וַתֹּאמֶר הַבְּכִירָה אֶל

הַצְעִירָה אֶבְיָנוּ זָקֵן וְאִישׁ אֵין בְּאֶרֶץ לְבוֹא עָלֵינוּ כְּדָרְךָ כָּל
הָאֶרֶץ.¹⁸³

בנותיו, שזה עתה עלו מצוער למערה, טוענות ש"איש אין בארץ לבוא עלינו" והדבר זוקק הסבר. נראה, שאחרי עזיבת לוט את צוער, צוער נחרבה. בנותיו הסתכלו מזרחה ומטה וראו שאחרונת ערי הכיכר, צוער, נחרבה אף היא.¹⁸⁴ כנראה אנשי צוער לא קלטו את המסר מהפיכת ארבע הערים האחרות. הם לא הבינו שרק בנס הם ניצלו לשעה, ושחברה הבנויה על ערכי בצע ואלימות לא תתקיים פרק זמן ממושך. בסוף התהליך לא נשאר שריד מהשלטון שנבנה על כוחניות וניצול, ושכבסיסו ערכים של צבירת עושר, אנוכיות ושנאת זרים.

ו. אפילו

אחרי מלחמת השחרור, בשנת 1948, מצאה מדינת ישראל את עצמה עם אמצעים מוגבלים ומעט מטבע חוץ מול גל גואה של עלייה המונית. בן גוריון הנהיג צנע¹⁸⁵ כדי לקבל את האחר – עולים ששפתם, תוארם ומנהגיהם שונים מכל מה שהישוב בארץ דגל והאמין בו. בן גוריון השכיל להבין שבית ראוי בונים באמצעות אחריות הדדית, לא פחות ואפילו יותר מאשר באמצעים פיזיים. נראה שבכך בן גוריון, שהתנ"ך היה נר לרגליו, הגשים את הפסוק: "כִּי יִדְעֲתֶיךָ לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצִיֶה אֶת כְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט".¹⁸⁶

במהלך שנות ה-90 של המאה העשרים החל גל עלייה לישראל מברית המועצות לשעבר. העלייה החלה למעשה עוד בסוף שנות ה-80 עם פתיחת שעריה של ברית המועצות בעידן שלטונו הליברלי יחסית של מיכאיל גורבצ'וב, אולם בהתחלה קצב העלייה לא היה אחיד, ורוב העולים הגיעו בתחילת שנות ה-90. במהלך העלייה עלו מאות אלפים לישראל, עד שבתחילת שנת 2000 הגיעה העולה המיליון. פתאומיות היחסית של גל עלייה זה והיקפו הנרחב הביאו עד מהרה למחסור חמור בדיוור בישראל, במיוחד באזור גוש דן. עודף הביקוש גרם לעלייה דרסטית במחירי הדירות, וזה הוביל למחאה חברתית. במקביל, רבים ראו בכך סכנה גדולה להרמוניה בין המגזרים השונים שגרים בישראל,

היות שרבים מהעולים לא היו יהודים על פי ההלכה. ברוח האחוה והערבות נרתמה מדינת ישראל למשימה, פתחה את שעריה, את כיסה ובעיקר את ליבה למרות כל האתגרים.

תורת המשחקים ותורת העקרונות

עמידה על עקרונות במשא ומתן

א. הקדמה

תורת המשחקים היא ענף של המתמטיקה והכלכלה המנתח מצבי עימות או שיתוף פעולה בין מקבלי החלטות בעלי רצונות שונים. למשל, המצבים המתעוררים במשחקי לוח שונים, אשר בהם כל אחד מהשחקנים רוצה לנצח, ובפעילות כלכלית, שבה כל אחד מהעוסקים שואף להגיע לרווח מקסימלי. מצבים כאלה מכונים משחקים, והמשתתפים בהם - שחקנים. חקירה של משחק מורכב מתאפשרת על ידי הפשטתו לאחד מכמה מודלים כלליים, הניתנים לניתוח מתמטי. המטרה היא "לפתור" את המשחק, כלומר, לזהות בו את דרכי הפעולה הצפויות של השחקנים או להצביע על דרכי פעולה מומלצות לשחקנים בודדים או לקבוצות של שחקנים.¹⁸⁷

עם מות שרה היה אברהם מעוניין ברכישת אחוזת קבר בעבורה, אחוזה שלימים ייקבר בה גם הוא. ניתוח הפסוקים מראה שאברהם ניהל משא ומתן בשלוש מערכות תוך הבנה עמוקה של תורת המשחקים. הבנת דרכו של אברהם בניהול המשא ומתן חושפת את סדר העדיפויות הערכי של אברהם באחיזתו הראשונה באדמת ארץ ישראל.
הסיפור במלואו:

וַיְהִי חַיֵּי שָׂרָה מֵאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעַת שָׁנִים שְׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה. וַתָּמָת שָׂרָה בְּקִרְיַת אַרְבַּע הוּא חֲבֵרוֹן בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵא אַבְרָהָם לְסֹפֵד לְשָׂרָה וּלְבַכְתָּהּ.

וַיָּקָם אַבְרָהָם מֵעַל פְּנֵי מֶתוֹ וַיְדַבֵּר אֶל בְּנֵי חַת לֵאמֹר. גֵּר וְתוֹשָׁב אֲנֹכִי עִמָּכֶם תָּנוּ לִי אַחֲזַת קִבְר עִמָּכֶם וְאֶקְבְּרָה מִתִּי מִלְּפָנַי. וַיַּעֲנוּ בְנֵי חַת אֶת אַבְרָהָם לֵאמֹר לוֹ. שְׁמַעְנוּ אֲדֹנָי נְשִׂיא אֱלֹהִים אַתָּה בְּתוֹכֵנוּ בְּמִכְחַר קִבְרֵינוּ קִבֵּר אֶת מֵתְךָ אִישׁ מִמֶּנּוּ אֶת קִבְרוֹ לֹא יִכְלָה מִמֶּךָ מִקִּבְר מֵתְךָ.

וַיָּקָם אַבְרָהָם וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לְעַם הָאֶרֶץ לְבְנֵי חַת.

וַיְדַבֵּר אֹתָם לֵאמֹר אִם יֵשׁ אֶת נַפְשְׁכֶם לְקַבֵּר אֶת מִתִּי מִלְּפָנַי שְׁמַעְנוּנִי וּפְגַעוּ לִי בְּעַפְרוֹן בֶּן צַחֵר. וַיִּתֵּן לִי אֶת מַעְרַת הַמְּכַפְלָה אֲשֶׁר לוֹ אֲשֶׁר בְּקִצֵּה שְׂדֵהוּ בְּכֶסֶף מְלֵא יִתְּנֶנָּה לִי בְּתוֹכְכֶם לְאַחֲזַת קִבְר.

וְעַפְרוֹן יָשָׁב בְּתוֹךְ בְּנֵי חַת וַיַּעַן עַפְרוֹן הַחִתִּי אֶת אַבְרָהָם בְּאָזְנֵי בְנֵי חַת לְכָל בָּאֵי שַׁעַר עִירוֹ לֵאמֹר. לֹא אֲדֹנָי שְׁמַעְנִי הַשְּׂדֵה נְתַתִּי לָךְ וְהִמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ לָךְ נְתַתִּי לְעֵינֵי בְנֵי עַמִּי נְתַתִּי לָךְ קִבְר מֵתְךָ.

וַיִּשְׁתַּחֲוֶה אַבְרָהָם לְפָנֵי עַם הָאֶרֶץ.

וַיְדַבֵּר אֶל עַפְרוֹן בְּאָזְנֵי עַם הָאֶרֶץ לֵאמֹר אֵךְ אִם אַתָּה לוֹ שְׁמַעְנִי נְתַתִּי כֶּסֶף הַשְּׂדֵה קַח מִמֶּנִּי וְאֶקְבְּרָה אֶת מִתִּי שְׁמָה. וַיַּעַן עַפְרוֹן אֶת אַבְרָהָם לֵאמֹר לוֹ. אֲדֹנָי שְׁמַעְנִי אֶרֶץ אַרְבַּע מֵאֹת שֶׁקֶל כֶּסֶף בֵּינִי וּבֵינְךָ מֵהוּא וְאֶת מֵתְךָ קִבֵּר. וַיִּשְׁמַע אַבְרָהָם אֶל עַפְרוֹן וַיִּשְׁקַל אַבְרָהָם לְעַפְרוֹן אֶת הַכֶּסֶף אֲשֶׁר דָּבַר בְּאָזְנֵי בְנֵי חַת אַרְבַּע מֵאוֹת שֶׁקֶל כֶּסֶף עֵבֶר לְסֹחָר.

וַיִּקַּם שָׂדֵה עֶפְרוֹן אֲשֶׁר בְּמִכְפֶּלֶה אֲשֶׁר לִפְנֵי מֶמְרָא הַשְּׂדֵה
 וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בוּ וְכָל הָעֵץ אֲשֶׁר בַּשְּׂדֵה אֲשֶׁר בְּכָל גְּבֻלוֹ סָבִיב.
 לְאַבְרָהָם לְמִקְנָה לְעֵינֵי בְנֵי חַת בְּכָל בָּאֵי שַׁעַר עִירוֹ. וְאַחֲרֵי כֵן
 קָבַר אַבְרָהָם אֶת שָׂרָה אִשְׁתּוֹ אֶל מְעַרַת שְׂדֵה הַמִּכְפֶּלֶה עַל פְּנֵי
 מֶמְרָא הוּא חֶבְרוֹן בְּאַרְץ כְּנָעַן. וַיִּקַּם הַשְּׂדֵה וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בוּ
 לְאַבְרָהָם לְאַחֲזֹת קָבַר מֵאֵת בְּנֵי חַת.¹⁸⁸

מוטיב ההשתחוויה, החוזר בסיפור פעמיים, מחלק אותנו לשלושה פרקים. מסתבר שהשלבים השונים שהתורה מפרטת הם מהותיים לביורר סדר העדיפויות של אברהם אבינו, ובעצם לחשיפת המסר של הפרשייה כולה. לשם השוואה, כאשר קנה יעקב את השדה בשכם, נמסרה השורה התחתונה בלבד ללא פירוט המשא ומתן: "וַיִּקַּן אֶת חֶלְקַת הַשְּׂדֵה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוּ מִיַּד בְּנֵי חָמוֹר אָבִי שְׁכֶם בְּמֵאָה קֶשֶׁטָה".¹⁸⁹ במקביל, בהטיות שונות חוזרים לאורך הסיפור הביטויים "עמכם ו"בתוכם", ואף זהו ציר שפענחו יכול להוביל למשמעות הפרשייה.¹⁹⁰

ב. אין אונאה לקרקעות¹⁹¹

הרמב"ן¹⁹² תר אחר המשמעות של הפרשייה ומחיר הקרקע: "וטעם ארץ ארבע מאות שקל כסף על דעת אונקלוס שהיא שווה כן. אולי רצה לומר שהיו דמיה קצובים כן במקום ההוא. כי כן המנהג ברוב הארצות להיות מחיר שדה קצוב לפי מידתו..."¹⁹³

הרמב"ן מצטט את דברי תרגום אונקלוס שהמחיר של ארבע מאות שקל כסף הוא מחיר סטנדרטי לשדה המבוקש. אכן, שטרות עתיקים מהמאות ה-13-14 לפנה"ס מציינים שלוש עסקאות גדל"ן שהתבצעו במחיר 400 כסף.¹⁹⁴ לפי נתון זה, ולפי דברי אונקלוס והרמב"ן,¹⁹⁵ מוקד המשא ומתן איננו ערך הקרקע.^{196, 197}

קו פרשני דומה נקט הרמב"ן גם בפירושו "על דרך הפשט": "ארץ ארבע מאות שקל כסף שקנה אותה בכך עפרון או אבותיו הקדמונים". המשמעות היא שאברהם החזיר לעפרון את הכסף המשפחתי שהם שילמו על האחזה. אף לפי פירוש זה המחיר היה ידוע מראש ולא

היווה מוקד המשא ומתן. המחיר שדרש עפרון היה המחיר ההוגן לשלם למשפחת עפרון.

עם זאת, בניתוח המשא ומתן שניהל אברהם מול בני חת בכלל ומול עפרון בפרט, יש להתחשב בנקודת מבטו הסובייקטיבית של אברהם. מבחינת אברהם נראה שהמחיר ששילם היה זול, יחסית לעושרו. ניתן להוכיח שעבור אברהם לא היה המחיר מופרז, מהפסוקים:

וַיֹּאמֶר אַבְרָמָהּ הֲגַה אֲרָצִי לְפָנֶיךָ בְּטוֹב בְּעֵינֶיךָ שֶׁב. וְלִשְׂרָה
אָמַר הֲגַה נִתְּתִי אֵלַיךָ כֶּסֶף לְאַחֶיךָ הֲגַה הוּא לָךְ כְּסוּת עֵינַיִם לְכֹל
אֲשֶׁר אֶתְּךָ וְאֵת כֹּל וְנִכְחַת.¹⁹⁸

אבימלך מלך גרר נתן לאברהם צאן ובקר ועבדים ושפחות, ובנוסף נתן לו אלף כסף, וכל זה התווסף לעושרו המופלג של אברהם. נראה שמבחינת אברהם הוצאת ארבעים אחוזים מנדוניית הכסף שקיבל עבור שרה, על מנת לקנות את אחוזת הקבר שלה,¹⁹⁹ היתה עסקה שבהישג יד בקלות יחסית.²⁰⁰

ג. מקסום או תחכום

המטרה הראשונית של אברהם היתה לקנות אחוזת קבר – "תָּגוּ לִי אֲחֻזָּת קֶבֶר עִמָּכֶם". בהתאם לכך, הואיל ואברהם היה נכון לשלם את התמורה, העסקה לא היתה אמורה להיות מסובכת במיוחד. האריכות בפסוקים ובשלביו המשא ומתן מלמדת שמתחת לפני השטח רחשו אינטרסים שונים.

בשל המגמות המנוגדות של כל אחד מהצדדים בעסקה, נדרשה התנהלות מחושבת. אחת הדרכים לבצח במשא ומתן מורכב בתורת המשחקים היא לתת ליריב להתקדם, וכך לגלות את האסטרטגיה שלו. בהתאם לכך, אברהם שקל את צעדיו ולא חשף את הקלפים מיד (כפי שיוצג להלן).

לבני חת יש שתי מטרות במשא ומתן, ולאברהם – שתי מטרות הפוכות. בני חת רצו לבלוע לתוכם את אברהם, עושרו ומשפחתו²⁰¹ ולגזור קופון שמן ככל הניתן בטווח המידי. העובדה שאברהם, אף שהתמצא בשוק הנדל"ן בחברון וידע לאתר את הנכס המתאים לו, לא

יכול לפנות ישירות לעפרון אלא נדרש לפנות לכל בני חת ולערוך את העסקה בפומבי, מלמדת שהנושא הפוליטי-חברתי של מכירת אדמות לאום לזרים נמצא על השולחן. מבחינתם, "הפתרון הטבעי" לבעיה הוא התבוללות מוחלטת ששני יתרונות בצידה: הזר לא יהיה זר והכלכלה המקומית תיהנה מהרחבה כתוצאה מהמיזוג של נכסי המהגר העשיר לתוכה. לעומתם, לאברהם חשוב לא להיטמע בבני חת והוא מעוניין לשלם מחיר הוגן עבור חלקת הקבר שדרושה לו כעת. כל צד חותר לאופטימיזציה של שתי המטרות שלו במסגרת התוצאה שתתקבל בסופו של הדיון ועם חתימת העסקה.

בסיפור רכישת אחוזת הקבר התוצאה הסופית עשויה לכלול מידת התבוללות רבה או מעטה ומחיר גבוה או נמוך. הניסיון של כל צד להשיג תוצאה טובה ככל שניתן מבחינתו, על שני צירים אלו, מהווה קושי ומכשול עבור הצד האחר:

למעשה, שילוב של הפן הערכי – אברהם מעוניין לא להיטמע ובני חת לא מעוניינים למכור לזר אדמות לאום – מסבך את המשא ומתן הרבה מעבר לדילמות המקובלות בתורת המשחקים. בתורת המשחקים יש הקלאסית הפתרון מתקבל במישור אחד כאשר לכל אחד מהשחקנים יש

שתי אסטרטגיות פעולה. כפי שרמזתי בהקדמה לספר, המשא ומתן של אברהם ובני חת מורכב הרבה יותר:

וַיְהִי חַיֵּי שָׂרָה מֵאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעַת שָׁנִים שָׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה. וַתָּמָת שָׂרָה בְּקִרְיַת אַרְבַּע הוּא חֲבֵרוֹן בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵא אַבְרָהָם לְסֹפֵד לְשָׂרָה וְלִבְכֹתָהּ. וַיָּקָם אַבְרָהָם מֵעַל פְּנֵי מֶתוּ וַיְדַבֵּר אֶל בְּנֵי חַת לֵאמֹר. גֵּר וְתוֹשֵׁב אֲנִי עִמָּכֶם תָּנוּ לִי אַחֲזוֹת קֶבֶר עִמָּכֶם וְאֶקְבְּרָה מֵתִי מִלְפָּנַי.²⁰²

אברהם הסופד והבוכה מבקש לקבור את יקירתו. אם אברהם היה מוכן לשלם במטבע של התערות בבני חת (רמת התבוללות גבוהה), סביר להניח שהוא היה בעל זכות, כמו כל אחד אחר, לאחוזת קבר. אך אברהם, שאיננו מעוניין בהתערות זו, מגדיר את עצמו "גר ותושב"²⁰³ כדי להראות על זרותו ובוחר את מילותיו בקפידה. הימנעותו של אברהם להיחשב בתוך בני חת משתלבת עם הוראתו שלא לקחת אשה ליצחק מבנות כנען, המופיעה בפסוקים מיד אחרי רכישת מערת המכפלה.²⁰⁴ באופן דומה, בדור הבא רבקה תאמר ליצחק: "קִצְצֵתִי בְּחַיֵּי מִפְּנֵי בְנוֹת חַת אִם לִקַּח יַעֲקֹב אִשָּׁה מִבְּנוֹת חַת כְּאֵלֶּה מִבְּנוֹת הָאָרֶץ לָמָּה לִּי חַיִּים."²⁰⁵ לכן, אברהם הדגיש את היותו "גר ותושב" כדי לקבע את מסגרת המשא ומתן ולסמן את החשוב לו ביותר. אחר כך הוא הוסיף "עמכם" משום שאף שאינו מוכן להיטמע עליו להבהיר את הלגיטימיות של הבקשה: 'אני חי לצדכם', 'אני מוכר שאיננו רשמי' ואיני זר כנווד שזה מקרוב בא. בני חת השיבו לאברהם:

וַיַּעֲנוּ בְנֵי חַת אֶת אַבְרָהָם לֵאמֹר לוֹ. שְׁמַעְנוּ אֲדֹנָי נְשִׂיא אֱלֹהִים אַתָּה בְּתוֹכֵנוּ בְּמִבְחָר קֶבֶר אֶת מֵתְךָ אִישׁ מִמֵּנוּ אֶת קֶבְרוֹ לֹא יִקְלָה מִמֶּךָ מִקֶּבֶר מֵתְךָ. וַיָּקָם אַבְרָהָם וַיִּשְׁתַּחוּ לְעַם הָאָרֶץ לְבְנֵי חַת.²⁰⁶

בני חת ענו לו שאף אחד מהם לא ימנע מאברהם את צירוף שרה למקום הקבורה של משפחתו החיתית, בהתאם למנהגי הקבורה שלהם.²⁰⁷ הם כינו את אברהם "נשיא אֱלֹהִים" כי הם יודעים (וגם מודיעים לו ולנו שהם יודעים) על עושרו כנשיא הארץ. הם הכחישו בתוקף את היותו

“גר ותושב” מפני שמטרתם היתה “לבלוע” את אברהם ביניהם במקום שיהיה עמהם, לצידם. בני חת שינו במודע את המילה “עמכם”, שבה השתמש אברהם, למילה “בתוכנו” משום שהיעד שהם חותרים אליו במשא ומתן הוא מיזוג אברהם, משפחתו ורכושו בתוכם. הם מוכנים לתת לאברהם כל אחוזת קבר שירצה בתנאי שיתבולל ויהפוך לחלק ממשפחת בני חת.

אברהם, בהשיגו את מטרתו הראשונית במשא ומתן, שהיא ההסכמה למכור לו אחוזת קבר, השתחוה לבני חת. בכך דאג להשלים את השלב הזה במשא ומתן ולבצר את ניצחונו הראשון. ההשתחויה מסמלת סיום שלב במשא ומתן.

מיד עם השגת ההסכמה למכור לו קבר, עבר אברהם לשלב הבא של המשא ומתן המורכב. אברהם מודע שייתכן שיצטרך לוותר על אחת ממטרותיו, משום שבתורת המשחקים אם נוקטים אסטרטגיה מקסימלית, עלולים לצאת בידיים ריקות. אברהם לא רצה לוותר על הנכונות העקרונית להקצות לו קבר אך לא היה מוכן שקבלת הקבר מידם תגרום לו להיבלע בתוכם, שהרי זה חששו העיקרי ומטרתו העילאית. בהתאם לסדר העדיפויות שלו, היה אברהם מוכן לוותר על הכסף כדי לא להתבולל בתוכם. אדרבה, הוא מעוניין לשלם כסף כדי לא להיות מחויב להם, אבל בהמשך הוא ינהל משא ומתן על שווי העסקה על מנת לנסות להשיג את שתי מטרותיו.

ד. אמפתיה טקטית

אברהם נקט טקטיקת משא ומתן אפקטיבית במיוחד. כריס ווס, שהיה אחראי ב-FBI על ניהול משא ומתן בעת אירועי חטיפה בינלאומיים, מסביר בספרו “Never Split The Difference” שאחת הדרכים האפקטיביות להשיג את מבוקשך היא “אמפתיה טקטית”. אמפתיה טקטית היא גישה של שימוש במילותיו של היריב כדי להראות לו הבנה למצוקתו. יש דברים שלכאורה לא ניתן להגיע להסכמה עליהם במסגרת משא ומתן. עם זאת, ניצול נכון של הרצונות, ובמיוחד מילותיו של היריב, עשוי לסייע בהשגת התוצאה המבוקשת.²⁰⁸

וַיְדַבֵּר אֲתָם לֵאמֹר אִם יֵשׁ אֶת נַפְשְׁכֶם לְקַבֵּר אֶת מְתֵי מְלֶפְנַי
 שְׁמַעוּנִי וּפְגְעוּ לִי בְעַפְרוֹן בֶּן צַחֲרִי. וַיִּתֵּן לִי אֶת מְעַרְת הַמַּכְפֵּלָה
 אֲשֶׁר לוֹ אֲשֶׁר בְּקִצֵּה שְׂדֵהוּ בְּכֶסֶף מְלֵא יִתְּנֶנָּה לִי בְתוֹכְכֶם
 לְאַחֲזֹת קֶבֶר.²⁰⁹

האמפתיה הטקטית מתחילה בחזרה על נכונותם לקבור את שרה אצלם: "אם יש את נפשכם לקבור את מתי מלפניי". יתרה מזאת, אברהם, באמצעות ההעתקה של דבריהם, העביר את האחריות אליהם והפך את בקשתו מהם למושא נפשם הם. נוסף על כך, כאשר ביקש אברהם את הקבר בהתחלה, הוא השתמש פעמיים במילה "עמכם" כדי להצביע על כך שהקבר שהוא מבקש יהיה לצידם אך לא בתוכם. בני חת, לעומתו, אמרו: "נשיא אלוהים אתה בתוכנו" כדי לבלוע את אברהם ועושרו. בשלב זה, אברהם השתמש במילים שלהם כדי להשיג את מבוקשו. השימוש של אברהם במילים הכוללות את השורש "תוך", דהיינו "בתוכםם לאחזת קבר", הוא דרכו של אברהם להביע אמפתיה טקטית לבקשת בני חת שיהיה בתוכם. במשפט השלישי שלו "בכסף מלא" אברהם הניח בגלוי על שולחן המשא ומתן את שאיפתם הכמוסה והגיש להם אותה על "מגש של כסף". בכך יצר אברהם אווירה שקיבל את דבריהם ותנאיהם ושהוא עומד לממש את שאיפותיהם.

עם זאת, לאברהם אין כוונה להיות בתוכם, אלא לצידם, ולכן הוא שם את הכול בקונטקסט של "בקצה שדהו". אברהם סימן והדגיש "בקצה שדהו" כדי לעגן את המשא ומתן. הוא לא רצה להיות בתוך בני חת, אלא בקצוות של אחיזתם בחברון. באמצעות שימוש מתוחכם זה, ניצל אברהם את שהיטיב לתאר ווס מניסיונו העשיר בניהול משא ומתן.

במקביל, בהמשך להצעתם של בני חת: "איש ממנו את קברו לא יקלה ממך מקבר מתך" בחר אברהם את עפרון בן צוחר. אולם, למעשה אברהם לא בחר באדם או בקברה של משפחה מסוימת כדי לקבור שם את שרה, אלא בנכס שאיננו משמש לקבורה. בתורת המשחקים, אחת האסטרטגיות היא להציע ראשון את מה שעומד בראש סדר העדיפויות שלך כדי לעגן את הצד השני בעקרונות החשובים לך. אברהם מוכן

לשלם "כסף מלא" ובכך מסמן לבני חת שמבחינתו מדובר על העברה של נכס ספציפי (גם אם יקר) והוא אינו מוכן למיזוג.

מצד שני, על מנת שלא ליצור אנטגוניזם, הוא לא רצה לנקר את עיניהם ולתת תחושה שהוא בא לקנות אותם החוצה (to buy them out) תוך שימוש מופגן בכספו הרב. לכן הבקשה "שִׁמְעוּנִי וּפְגְעוּ לִי בְּעִפְרוֹן בֶּן צִחֵר" על מנת שעפרון ייתן לו את מערת המכפלה בו בזמן שעפרון יושב שם, מהווה חזרה על הקו העדין של "גר ותושב" – מצד אחד הוא נמצא בשטח, מכיר את הנכסים השונים באזור ואת הבעלות הרשומה שלהם, ומצד שני הוא אינו מכיר אישית את האנשים. הוא דובר היטב את שפתם אבל משתמש בה בהתאם לעקרונותיו.

בתורת המשחקים יש שתי דרכים להגיע לתוצאה רצויה במשחק פשוט עם ארבע תוצאות: האסטרטגיה הבסיסית היא עסקת חבילה שבה בדרך כלל מתפשרים על תוצאה ממוצעת המשרתת חלק מהאינטרסים וגם חוסמת את הצד השני להוביל מהלך שיממש את כל שאיפותיו. לעומת זאת, יש אסטרטגיה לפרק את הגורמים והמשתנים ולנסות לתקוף אותם אחד אחד. בתחילת המשא ומתן אברהם הלך על עסקת חבילה: אשלם הרבה בתנאי שאקבל את אחוזת הקבר שבקצה השדה.

ה. בחינם וביוקר

וְעִפְרוֹן יָשָׁב בְּתוֹךְ בְּנֵי חַת וַיַּעַן עִפְרוֹן הַחַתִּי אֶת אַבְרָהָם בְּאָזְנֵי
בְּנֵי חַת לְכָל בְּאֵי שֵׁעַר עִירוֹ לֵאמֹר. לֹא אֲדַנִּי שְׂמֵעֲנִי הַשָּׂדֶה
נָתַתִּי לָךְ וְהִמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ לָךְ נָתַתִּיהָ לְעֵינַי בְּנֵי עַמִּי נָתַתִּיהָ
לָךְ קִבְרַ מֵתָךְ. וַיִּשְׁתַּחוּ אַבְרָהָם לִפְנֵי עַם הָאֶרֶץ.²¹⁰

התורה מדגישה שעפרון יושב בתוך בני חת. זהו מקומו ולשם ניסו למשוך את אברהם. אברהם הצליח לסנוור את עפרון בהצעה כספית מופרזת ("כסף מלא"), ועפרון הסכים לעיקרון של אברהם לתת לו את המערה בקצה שדהו. אברהם הימר על כל הקופה אולם עפרון מדבר באוזני בני חת וגם אומר במפורש: "לְעֵינַי בְּנֵי עַמִּי נָתַתִּיהָ לָךְ". עפרון רומז שגם אם הוא התרצה, הרי שצריך לקבל את הסכמתם של בני חת. היות שעד כה דובר על רכישת מערה, שהיא 'אחוזת קבר', חשוב לשים

לב שכעת עפרון הוסיף גם את השדה כולו, והכול בחינם. המסר של עפרון באזכור בני חת ובהרחבת הדיבור על השטח כולו (אף שאברהם ביקש רק את המערה) הוא 'אני מעוניין למכור אבל חייב לתת לך בחינם כי רק אם תיקח בחינם תביע נכונות להיטמע בעם החתי שזו אדמת הלאום שלו'.²¹¹

בשלב זה, לאחר שעפרון הסכים (בלי לנקוב בתמורה מדויקת כי הכסף אינו העניין) לתת לו את אחוזת הקבר, אברהם שוב ביצר את הישגיו – המיקום הרצוי לקבר – בהשתחוויה נוספת לבני חת. ההשתחוויה היא לבני חת ולא לעפרון שמולו מתנהג המשא ומתן, היות שעפרון כבר הסכים. ההשתחוויה היא לבני חת משום המשוכה היא העברת העסקה בציבוריות המקומית.

ו. פול האוס

בביטחון שהשיג את המיקום הרצוי, ניגש אברהם למחיר ופעם נוספת השתמש במילותיו של עפרון תוך שמירה על סדר העדיפויות שלו עצמו – לשלם כסף כדי לא להיטמע אך בכל זאת לשלם סכום הוגן:

וַיִּדְבֹר אֶל עֶפְרוֹן בְּאֲזְנֵי עַם הָאֶרֶץ לֵאמֹר אֲךָ אִם אַתָּה לֹא שְׂמָעֲנִי
נִתְּתִי כֶסֶף הַשְּׂדֵה קַח מִמֶּנִּי וְאֶקְבְּרָה אֶת מְתֵי שְׂמָה.²¹²

אברהם, שביקש רק את המערה שבקצה השדה, "קונה בשתי ידיים" את דבריו של עפרון שהתייחס לשדה כולו. אברהם חזר לכאורה על ההצעה לקחת את השדה כולו, אבל בתשלום, כדי לשמור על הקו המתבדל. הוא מציע כעת לקנות את השדה כולו, שכן הסתם יקר יותר מהעסקה המקורית שנסובה על המערה בלבד, אבל כעת הוא לא מדבר על "כסף מלא", אלא על "כסף השדה". "כסף השדה" הוא המחיר ההוגן, מחיר השוק, דהיינו ארבע מאות הכסף הידועים כמחיר סטנדרטי של שדה, המחיר שעפרון מיד מבין שבו מדובר: "וַיַּעַן עֶפְרוֹן אֶת אַבְרָהָם לֵאמֹר לוֹ. אֲדֹנָי שְׂמָעֲנִי אֶרֶץ אַרְבַּע מֵאוֹת שְׁקָל כֶּסֶף בֵּינִי וּבֵינְךָ מֵהוּא וְאֶת מְתָדְךָ קַבֵּר".²¹³

אברהם שם את הכסף על השולחן. "קח ממני" פירושו שאין לו צורך בהקפה או באשראי, ומהווה "ניצחון" לבני חת הרוצים בכספו של אברהם. "נתתי כסף השדה" בלשון עבר מורה שהעסקה כבר נסגרה. הגדלת היקף העסקה אפשרה לעבור את משוכת בני חת. הלאומנים שבהם שוכנעו שההשקעה הגדולה של אברהם בחברון בוודאי תקשור אותו למקום, והחמדנים שבהם ראו סכום גדול ממה שתיארו לעצמם (בהשוואה למכירת המערה בלבד) מוזרם לכלכלה המקומית²¹⁴ ומגדיל את עושרה המצרפי.

מן הסתם שדה עפרון לא היה במרכז העיר חברון. ייתכן, שמחיר שדה רגיל לזריעה הוא ארבע מאות שקל כסף, אך שדה עם מערה בקצהו אמור להיות זול יותר כי יש פחות קרקע לזרוע בה (פחות תפוקה). למרות זאת, אברהם התייחס למחיר הסטנדרטי "כסף השדה" ועפרון דאג להבהיר זאת. כלומר, המחיר סטנדרטי אך לנדל"ן ספציפי זה הוא יקר מעט. עבור אברהם, שיש לו את האמצעים ומטרתו הראשונית היתה לקבור את שרה, ובעיקר לא להיטמע בתוך החיתים, העסקה מצוינת. בהתחשב בכך שהשדה שווה באופן עקרוני את מחירו, מבחינה עסקית הוא קיבל את המערה כמעט חינם, ולכן:

וַיִּשְׁמַע אַבְרָהָם אֶל עֶפְרוֹן וַיִּשְׁקַל אַבְרָהָם לְעֶפְרוֹן אֶת הַכֶּסֶף
אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּאָזְנוֹ בְּנֵי חַת אַרְבַּע מֵאוֹת שֶׁקֶל כֶּסֶף עֶבֶר לְסֹחֵר.²¹⁵

כך נקנתה אחיזת היד הראשונה של עם ישראל בארץ ישראל, במשא ומתן מתוחכם, במחיר סטנדרטי לשדות זריעה ככלל, ובשמירה מדויקת על העקרונות: לחיות ליד אך לא בתוך בני חת, בהוגנות ומתוך כבוד הדדי.

ז. סוף דבר – "ערך מוחלט"

כמו הרמב"ן, תרנו אחרי משמעותו של תיאור המשא ומתן שהובא באריכות ובפירוט. חלק מהעסקאות שאנו עושים הן פשוטות ואיננו נכנסים למשא ומתן. עסקה של קניית מכונית, לדוגמה, יכולה לכלול משא ומתן אבל גם הוא יחסית פשוט – כל צד מגסה למקסם את הערך שהוא מקבל: הקונה מעוניין להוריד מחיר ולקבל יותר, והמוכר להפך.

שניהם מתייחסים לאותה פונקציה הבנויה על ציר של היקף התמורה מול המחיר ובסופו של דבר ייפגשו בנקודת שיווי המשקל. האתגר האמיתי הוא בעסקאות מורכבות הרבה יותר שבהן המחיר עומד מול ערך מוסרי, ערכי, או א־לוהי, או שחקנים אחרים עם אינטרסים מורכבים. במקרים אלו הפונקציה היא פונקציה רבת משתנים עד שקשה מאוד, ולעיתים אף לא ניתן, לגזור ממנה את נקודת האופטימום. לא פעם המחיר מתחרה בערכיות: קניית דירה בזול באזור שהשכנים בו הם דמויות מפוקפקות – דבר שעלול להשפיע לרעה על חינוך הילדים, לחץ להורדת מחיר על מוכר שמצוי בקשיים, שעלול להתגלגל לפגיעה בשכר של עובדים נכים או אנשים חסרי ישע, או בעל חברה שיכול למקסם את העסק באמצעות פיטורי אנשים שלא ימצאו עבודה. בנוגע למקרים המורכבים, קניית מערת המכפלה באה לעזור לנו לנהל משא ומתן ולקבוע מה חשוב יותר, ועל בסיס זה לגשת למשא ומתן ולהתנהל בהתאם.

קניית מערת המכפלה היא המשא ומתן הראשון בתורה. אברהם אבינו מלמד שמצד אחד לערכים אין מחיר, ומצד שני אין שום פסול בניסיון למקסם את התמורה. אין סתירה בין להיות נושא ונותן טוב ומתוחכם לבין להיות נושא ונותן באמונה.²¹⁶ אם היה צריך להתפשר, ברור שאברהם אבינו היה משלם כל מחיר כדי לא להתפשר על ערכיו. אולם גישה זו לא מנעה מאברהם לחתור לעסקה הוגנת לאחר שביצר את ערכיו החשובים. בעולמו של אברהם, הערכים קודמים גם במחיר של כסף מלא. זה סולם העדיפויות. עם זאת, מי שמנתב את דרכו על בסיס ערכיו אינו נדרש להתפשר על כישוריו העסקיים. אדרבה, כישוריו העסקיים יכולים לקדם את ערכיו והערכים את העיסקאות.²¹⁷ בקבורת אשתו־שותפתו שרה בנה אברהם מודל ערכי־עסקי לזרעו.

הבכורה והברכה

עושר של מהגרים ועושר של מתיישבים

א. הקדמה

שני ענקי עולם הפרשנות ר' אברהם אבן עזרא ור' משה בן נחמן חולקים באופן חריף וחזיתי בשאלה מדוע עשו בז לבכורתו והיה מוכן למכור אותה ליעקב.²¹⁸ ראב"ע טוען בתוקף שעשו ביזה וגם ויתר על הבכורה תמורת נזיד עדשים כי לא היה ממון לאביו יצחק. לדעתו, יצחק היה עני, אפילו עני מרוד, למרות ההון הרב שירש מאביו.²¹⁹ לעומתו, הרמב"ן טוען שברכת א-לוהים המלווה את יצחק מכילה בתוכה גם את העושר, וכל האבות, כולל יצחק, היו עשירים. לדעתו, עשו ביזה את הבכורה מפני "אכזריות ליבו".

ראב"ע, שהיה עני מרוד, פירש:

ויבז עשו גם זאת הבכורה - בעבור שראה שאין לאביו עושר. ורבים יתמהו: כי עזב לו אברהם ממון רב, וכאילו לא ראו בימיהם עשיר גדול בנעוריו בא לידי עוני בזקוניו. והעד: שהיה יצחק אוהב את עשו בעבור צרכו (בראשית כה, כח). ואילו היה הלחם רב בבית אביו, והוא נכבד בעיניו לא מכר את בכורתו בעבור נזיד. ואם היה אביו אוכל מטעמים בכל יום, מה טעם הביא לו ציד (בראשית כז, ג-ד). ולמה לא היו ליעקב בגדים חמודות (בראשית כז, טו). ולמה לא נתנה לו אמו כסף וזהב לדרך, שהוא אומר: ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש (בראשית כח, כ). ולמה לא שלחה אליו הון והיא

אוהבת אותו, כי הוצרך לשמר הצאן. והפסוק שאמר: ויגדל האיש (בראשית כו, יג) - קודם זקנתו. ועורי לב יחשבו כי העושר מעלה גדולה לצדיקים, והנה אליה מוכיח (מלכים א יז). ועוד ישאלו: למה חיסר השם ממון יצחק. אולי יודיעונו: למה חסר אור עיניו (בראשית כו, א). ואל ידחוונו בקנה רצון של דרש, כי יש לו סוד. ואין לנו לחפש, כי עמקו מחשבותיו של שם, ואין כח באדם להבינם ולדעת אותם“.

הרמב"ן פירש:

ויבז עשו את הבכורה - בז לדבר יחבל לו (משלי יג, יג) אבל כבר אמר הטעם שבעבורו נאות למכירה מפני שהיה הולך למות בצודו החיות וקרוב הוא שימות בחיי אביו ואין לבכורה שום מעלה רק אחרי האב ומה תועיל לו הבכורה ואמר ויאכל וישת ויקם וילך ויבז כי אחר שאכל ושתה חזר השדה אל צידו וזו סיבת בזוי הבכורה כי אין חפץ בכסילים רק שיאכלו וישתו ויעשו חפצם בעתם ולא יחושו ליום מחר. ורבי אברהם משתבש בכאן מאד שאמר כי בזה הבכורה בעבור שראה שאין ממון לאביו... ואין כח באדם להבינם כל אלו דבריו.

ואני תמה מי עור עיני שכלו בזה כי הנה אברהם הניח לו הון רב ואבד העושר ההוא מיד קודם הענין הזה ומפני זה בזה את הבכורה כי הדבר הזה היה בנעוריהם קודם היות לעשו נשים כאשר יספר הכתוב ואחרי כן חזר והעשיר בארץ פלשתים עד כי גדל מאד ויקנאו בו שרי פלשתים ואחרי כן חזר לעניו והתאזה לציד בנו והמטעמים, ואין אלו רק דברי שחוק. ועוד כי הכתוב אמר (בראשית כה, יא) ויהי אחרי מות אברהם ויברך אֱלֹהִים את יצחק בנו והברכה תוספת בעושר ובנכסים וכבוד ואיה ברכתו שאבד הון אביו והעני, ואחרי כן (בראשית כו, ג) ואהיה עמך ואברכך העשיר והעני אחרי כן, ואם יש צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים בענין

העושר אין זה באותם שנתברכו מפי הקדוש ברוך הוא כי ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסיף עצב עמה (משלי י, כב) אבל היו האבות כלם כמלכים ומלכי גוים באים לפניהם וכורתים עמהם ברית וכתוב (בראשית כו, לא) וישבעו איש לאחיו, ואם היה יצחק רע המזל מאבד נכסי אביו איכה אמרו ראו ראינו כי היה ה' עמך (שם כח) וכבר היה בעוכריו אבל בזוי הבכורה לעשו לאכזריות לבו.

אבחנה בין שני סוגים של עושר בשתי תקופות שונות של חיי יצחק מעלה את האפשרות שראב"ע והרמב"ן צודקים שניהם.

ב. סדר ענייני וסדר כרונולוגי

לשם כך, חובה להקדים תוכנה כרונולוגית באשר למבנה הפרקים וסדר המאורעות בפרקים כה-כו בבראשית:

וַיִּסֶף אַבְרָהָם וַיִּקַּח אִשָּׁה וְשָׁמָּה קְטוֹרֶה... וְאַלֶּה יְמֵי שְׁנַי חַיֵּי אַבְרָהָם אֲשֶׁר חַי מֵאֵת שְׁנָה וְשִׁבְעִים שָׁנָה וְחָמֵשׁ שָׁנִים. וַיָּגוּעַ וַיָּמָת אַבְרָהָם בְּשִׁיבָה טוֹבָה זָקֵן וְשִׁבְעַ וַיֵּאֱסֹף אֶל עַמּוּי. וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וַיִּשְׁמְעָאֵל בְּנָיו אֶל מְעַרַת הַמְּכַפְלָה אֶל שְׂדֵה עֶפְרָן בֶּן צַחֵר הַחֲתִי אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מְמָרָא...
וְאַלֶּה תְּלִדֹת וַיִּשְׁמְעָאֵל בֶּן אַבְרָהָם אֲשֶׁר יָלְדָה הֲגָר הַמִּצְרִית שִׁפְחַת שָׂרָה לְאַבְרָהָם...

וְאַלֶּה תּוֹלְדֹת יִצְחָק בֶּן אַבְרָהָם אַבְרָהָם הוֹלִיד אֶת יִצְחָק. וַיְהִי יִצְחָק בֶּן אַרְבָּעִים שָׁנָה בְּקַחְתּוֹ אֶת רִבְקָה בַּת בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי מִפְּדַן אֲרָם אָחוֹת לְבֵן הָאֲרָמִי לוֹ לְאִשָּׁה. וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לָהּ לָנֶכַח אֲשֶׁתּוֹ כִּי עָקְרָה הוּא וַיַּעֲתֵר לוֹ ה' וַתֵּהָר רִבְקָה אֲשֶׁתּוֹ... וַיִּמְלְאוּ יָמֶיהָ לְלִדְתָהּ וַהֲנִה תוֹמֵם בְּבִטְנָהּ. וַיֵּצֵא הָרֵאשׁוֹן אֲדָמוּנִי כְּלוֹ כְּאֶדְרֵת שֶׁעַר וַיִּקְרָאוּ שְׁמוֹ עֶשָׂו. וְאַחֲרָי כֵּן יָצָא אַחִיו וַיְדוּ אֶחָת בְּעֵקֵב עֶשָׂו וַיִּקְרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב וַיִּצְחָק בֶּן שָׁשִׁים שָׁנָה בְּלִדְתָהּ אֹתָם. וַיִּגְדְּלוּ הַנְּעָרִים וַיְהִי עֶשָׂו אִישׁ יָדַע צִיד אִישׁ שְׂדֵה וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם יָשֵׁב אֹהֲלִים. וַיֵּאָהֵב יִצְחָק אֶת עֶשָׂו כִּי צִיד בְּפִיו וְרִבְקָה אֲהָבָת אֶת יַעֲקֹב. וַיְזַד יַעֲקֹב נָזִיד וַיְבֵא עֶשָׂו מִן הַשְּׂדֵה וְהוּא

עֵיף. וַיֹּאמֶר עֲשׂוּ אֶל יַעֲקֹב הַלְעִיטֵנִי נָא מִן הָאֲדָם הָאֵדָם הַזֶּה כִּי עֵיף אֲנֹכִי עַל כֵּן קָרָא שְׁמוֹ אָדָם. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב מְכָרָה כִּיּוֹם אֶת בְּכֹרְתְךָ לִי. וַיֹּאמֶר עֲשׂוּ הִנֵּה אֲנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוֹת וְלָמָּה זֶה לִי בְכֹרָה. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב הַשְּׂבֻעָה לִי כִּיּוֹם וַיִּשְׂבַּע לוֹ וַיִּמְכֹּר אֶת בְּכֹרְתוֹ לְיַעֲקֹב. וַיַּעֲקֹב נָתַן לְעֲשׂוֹ לֶחֶם וּנְזִיד עֲדָשִׁים וַיֹּאכַל וַיִּשְׂתֵּי וַיִּקָּם וַיֵּלֶךְ וַיִּבְזוּ עֲשׂוֹ אֶת הַבְּכֹרָה...

וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ מִלְכָד הַרְעֵב הָרֵאשׁוֹן אֲשֶׁר הָיָה בִּימֵי אַבְרָהָם וַיֵּלֶךְ יַצְחָק אֶל אַבְיִמֶלֶךְ מֶלֶךְ פְּלִשְׁתִּים גְּרָרָה. וַיֵּרָא אֵלָיו ה' וַיֹּאמֶר אֵל תֵּרַד מִצְרַיִמָּה שָׁכֵן בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהֵיךָ. גֹּוֹר בְּאֶרֶץ הַזֹּאת וְאֶהְיֶה עִמָּךְ וְאֶבְרַכְךָ כִּי לֵךְ וְלִזְרַעְךָ אֶתְּנֶנּוּ אֶת כָּל הָאֲרָצוֹת הָאֵל וְהִקְמַתִי אֶת הַשְּׂבֻעָה אֲשֶׁר נִשְׂבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם אָבִיךָ. וְהָרַבִּיתִי אֶת זַרְעֲךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְנָתַתִּי לִזְרַעְךָ אֶת כָּל הָאֲרָצוֹת הָאֵל וְהִתְבְּרַכּוּ בְזַרְעֲךָ כָּל גֹּוֵי הָאֲרֶץ. עַקֵּב אֲשֶׁר שָׁמַע אַבְרָהָם בְּקִלְי וַיִּשְׁמֹר מִשְׁמֵרָתִי מִצְוֹתַי חֻקֹּתַי וְתוֹרֹתַי. וַיֵּשֶׁב יַצְחָק בְּגָרָר. וַיִּשְׁאַלּוּ אֲנָשֵׁי הַמָּקוֹם לְאִשְׁתּוֹ וַיֹּאמֶר אַחֲתִי הוּא כִּי יָרָא לֵאמֹר אִשְׁתִּי פֶן יְהַרְגֵנִי אֲנָשֵׁי הַמָּקוֹם עַל רַבָּקָה כִּי טוֹבַת מְרָאָה הִיא. וַיְהִי כִּי אָרְכוּ לוֹ שָׁם הַיָּמִים וַיִּשְׁקַף אַבְיִמֶלֶךְ מֶלֶךְ פְּלִשְׁתִּים בְּעַד הַחִלּוֹן וַיֵּרָא וְהִנֵּה יַצְחָק מִצְחָק אֶת רַבָּקָה אִשְׁתּוֹ. וַיִּקְרָא אַבְיִמֶלֶךְ לְיַצְחָק וַיֹּאמֶר אַךְ הִנֵּה אִשְׁתְּךָ הוּא וְאִיךָ אָמַרְתָּ אַחֲתִי הוּא וַיֹּאמֶר אֵלָיו יַצְחָק כִּי אָמַרְתִּי פֶן אָמוֹת עָלִיָּה. וַיֹּאמֶר אַבְיִמֶלֶךְ מַה זֹאת עָשִׂיתְ לָנוּ כִּמְעַט שָׁכַב אַחַד הָעָם אֶת אִשְׁתְּךָ וְהִבַּאתְ עֲלֵינוּ אֲשָׁם. וַיִּצְוּ אַבְיִמֶלֶךְ אֶת כָּל הָעָם לֵאמֹר הַנִּגַּע בְּאִישׁ הַזֶּה וּבְאִשְׁתּוֹ מוֹת יוּמָת. וַיִּזְרַע יַצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְּשָׁנָה הַהוּא מֵאָה שְׁעָרִים וַיִּבְרַכְהוּ ה'. וַיִּגְדַּל הָאִישׁ וַיֵּלֶךְ הַלּוֹךְ וְגָדַל עַד כִּי גָדַל מְאֹד. וַיְהִי לוֹ מִקְנֵה צֹאן וּמִקְנֵה בְקָר וְעַבְדָּה רַבָּה וַיִּקְנְאוּ אֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים. וְכָל הַבְּאֵרֹת אֲשֶׁר חָפְרוּ עַבְדֵי אַבְיִי בִּימֵי אַבְרָהָם אַבְיִי סִתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים וַיִּמְלְאוּם עֶפְרָה. וַיֹּאמֶר אַבְיִמֶלֶךְ אֶל יַצְחָק לֵךְ מֵעַמְנוּ כִּי עֲצַמְתָּ מִמֶּנּוּ מְאֹד.

רצף הפרשיות לפי סדר המסורה הוא: סיכום חייו של אברהם וקבורתו על ידי יצחק וישמעאל, תולדותיו של ישמעאל ומותו, תולדותיו של

יצחק (החל מלידת יעקב ועשיו ועד מכירת הבכורה על ידי עשיו ליעקב תמורת נזיד עדשים) ואחר כך תיאור הרעב בארץ כנען שאילץ את יצחק לשבת בגרר. ככל הנראה, יצחק תכנן לרדת למצרים ובהגיעו לגרר שבארץ פלשתים, מנע ה' בעדו מלהמשיך מצרימה וביקש שישאר בארץ ישראל. יצחק סיפר לאנשי המקום שרבקה אשתו היא אחותו. אולם יום אחד השקיף אבימלך בעד החלון (שככל הנראה היה גבוה משאר בתי התושבים ולכן היתה לו זווית ראייה ייחודית) וראה את "יצחק מצחק את רבקה אשתו". עד כאן תמצית הדברים על פי שטף הקריאה.

עם זאת, לא סביר שניתן היה להסוות את היות רבקה אשתו של יצחק אם היא כבר אמם של יעקב ועשו, ובמיוחד "כי ארכו שם הימים". סביר יותר להניח שפרשה זו התרחשה טרם לידת הבנים, וכך פירש שד"ל:

ויהי רעב בארץ - לדעת ר' וואלף, בעל המעמר, זה היה קודם לידת יעקב ועשו, ואין מוקדם ומאוחר בתורה, כי רחוק הוא כי באורך הימים לא ירגישו אנשי המקום כי הבנים בניו ושרבקה היא אמם.²²⁰

באופן כללי, לא פעם התורה מעדיפה שמירה על רצף ענייני על פני תיאור כרונולוגי. כלומר, יחידות נפתחות ונסגרות על בסיס הקשר רעיוני ולא על פי סדר הזמנים ההיסטורי. ביחידה של המעבר בין אברהם ליצחק מבחינת המבנה, "תולדות יצחק" הוצמדו למותו של אברהם ול"תולדות ישמעאל" (תוך שימוש באותה לשון "ואלה תולדות"). בכך סוגרים הכתובים את היחידה של שושלת אברהם תוך הדגשה שיצחק יכול וראוי להיות המשך השושלת כי יש לו בנים. רק לאחר מכן התורה חוזרת ומפרטת את מאורעותיו ופועלו של יצחק. דוגמה מובהקת לכך היא מותו של תרח בחרן, שאירע שישים שנה לאחר עזיבתו של אברהם את חרן ואף על פי כן נכתב בפסוקים (בראשית יא, לב) לפני הציווי "לך לך" (בראשית יב, א) המתחיל את סיפורו של אברהם והקורות אותו.²²¹ אם כן, מבחינה כרונולוגית סיפור מכירת הבכורה התרחש על רקע מצבו הכלכלי של יצחק המתואר רק לאחר מכן בפסוקים במסגרת היחידה על ישיבתו בגרר. יש לעיין בסיפור ישיבתו של יצחק בגרר

על מנת לעמוד על השינוי שהוא חולל ביחס למנהגו של אברהם אביו, ובהתאם לכך להבין באיזה סוג של עושר בירך ה' את יצחק. באופן דומה, מחלוקתם של ראב"ע והרמב"ן תלבש פנים חדשות לאור הניתוח של סיפור הצלחתו של יצחק בגרר.

אמנם קשה לעכל שהתורה מספרת על יצחק בלי לומר כיצד אברהם, שעדיין חי, התמודד עם הרעב, אולם נראה שכך דרכם של הפסוקים. כך למשל לא נמסרו פרטים היכן יצחק, שהיה בן שלושים ושבע, בסיפור מותה הספדה וקבורתה של שרה אימו האהובה. אברהם בא לספוד לשרה ולבכותה,²²² וסביר מאוד שגם יצחק, אך הפסוקים אינם מזכירים אותו בקבורה או במשא ומתן שהתנהל מול בני חת לרכישת אחוזת קבר. באופן דומה, לא ברור אם אברהם השתתף במסע של יצחק למצרים שנעצר בגרר. יתרה מזאת, הפסוק "וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ מִלְכָּד הָרָעַב הָרִאשׁוֹן אֲשֶׁר הָיָה בְיַמֵּי אַבְרָהָם" משרה תחושה שאברהם איננו עוד בין החיים. כך קורה גם בהמשך הסיפור שעה שעבדי יצחק חופרים את הבארות שחפרו בימי אברהם אביו והפלטתם סתמו אותן בינתיים. התשובה היא שהכתובים בכוונה יוצרים אווירה מעין זו משום שיצחק סולל את דרכו שלו. התשתית היא ברכת ה' לאברהם וכך גם בארות המים שמהן יצחק דולה, אולם בסופו של דבר התורה באה ללמד שמעקב אחר פועלו של יצחק ורכושו יחשוף מגמה חדשה שהוא מפתח. אדרבה, הסיפורים "הלכאורה דומים", כמו הקורות אותם בגרר, נועדו להבליט את השוני דווקא על רקע אותה תפאורה ולאור פעילותם באותו המרחב.²²³

ג. הברון רוטשילד במאה שערים

עושרו של אברהם מתואר בפסוקים בכמה הזדמנויות:

וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שְׂרֵי אִשְׁתּוֹ וְאֵת לוֹט בֶּן אָחִיו וְאֵת כָּל רְכוּשָׁם
אֲשֶׁר רָכְשׁוּ וְאֵת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּחָרֶן וַיֵּצְאוּ לְלֶכֶת אֶרְצָה
כְּנָעַן וַיָּבֹאוּ אֶרְצָה כְּנָעַן.
וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרַיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וְלוֹט עִמּוֹ הַנְּגֻבָה.
וְאַבְרָם כָּבֵד מְאֹד בְּמִקְנֵה בְּכֶסֶף וּבְזָהָב.²²⁴

וַיִּקַּח אַבְיִמֶלֶךְ צֹאן וּבָקָר וְעַבְדִּים וּשְׂפָחוֹת וַיִּתֵּן לְאַבְרָהָם...
 וַיִּלְשָׁרָה אָמַר הֲנֵה נִתְּנִי אֵלָיךְ כֶּסֶף לְאַחֶיךָ הֲנֵה הוּא לְךָ כְּסוּת
 עֵינַיִם לְכָל אֲשֶׁר אֲתֵד וְאֵת כָּל וְנִכְחַת.²²⁵
 וַיּוֹצֵא הָעֶבֶד כְּלֵי כֶסֶף וְכֵלֵי זָהָב וּבְגָדִים וַיִּתֵּן לְרַבְקָה.²²⁶
 וְלִבְנֵי הַפִּילִגְשִׁים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם נָתַן אַבְרָהָם מִתְּנַת וַיִּשְׁלַח־
 מֵעַל יִצְחָק בְּנוֹ בְּעוֹדָנוּ חֵי קִדְמָה אֶל אָרֶץ קְדָם.²²⁷

פסוקים אלו מצביעים על רכוש נייד – כסף, זהב, מקנה, כלים, בגדים ומתנות לדרך. הרכוש הנייד הוא הרכוש שבידי אברהם החל מהציאה מחרן וכלה בהבטחה לאברהם בכרית בין הבתרים שלעתיד לבוא: "וְגַם אֵת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֶנְכִי וְאַחֲרַי כֵּן יֵצְאוּ בְּרִכְשׁ גְּדוֹל",²²⁸ הבטחה שאף היא התממשה לאחר ארבע מאות שנה בדיוק באותו סוג של רכוש:

וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל עָשׂוּ כַדְּבַר מֹשֶׁה וַיִּשְׁאַלּוּ מִמִּצְרַיִם כְּלֵי כֶסֶף וְכֵלֵי
 זָהָב וּשְׂמֹלֶת.²²⁹

עושרו של אברהם היה נייד מפני שזה סוג העושר שהתאים לו כמי שבא מאור כשדים לחרן, ומשם לארץ ישראל שבה ערך מסעות, ירד למצרים וחזר למסעותיו בארץ שבהם הוא קרא בשם ה' ונשא את דגלו. כמו סוחר יהלומים מודרני וכמו מהגר מקדמא דנן, אברהם העדיף עושר שקל לבוע איתו.

בתחילת דרכו של יצחק, גם הוא התמודד עם רעב, וכמו אביו, ביקש לרדת למצרים. אולם ה' נגלה אליו וביקש ממנו להישאר בארץ ישראל ולא לצאת למצרים:

שָׁכֵן בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אָמַר אֵלַיךְ. גֹּיֵר בְּאֶרֶץ הַזֹּאת וְאַהֲיֶה עִמָּךְ
 וְאֶבְרַכְךָ כִּי לֹךְ וְלִזְרַעְךָ אֶתְּנֶן אֵת כָּל הָאֲרֶצֶת הָאֵל וְהִקְמֵתִי
 אֵת הַשְּׂבָעָה אֲשֶׁר נִשְׂבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם אָבִיךָ. וְהָרַבִּיתִי אֵת זֶרְעֶךָ
 כְּכּוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְנִתְּנִי לְזֶרְעֶךָ אֵת כָּל הָאֲרֶצֶת הָאֵל וְהִתְבְּרַכּוּ
 בְּזֶרְעֶךָ כֹּל גּוֹיֵי הָאֲרֶץ.²³⁰

יצחק הבין שה' מצפה ממנו לא להעתיק את מהלכיו של אברהם אביו, שהרי על אברהם לא נאסר לצאת למצרים. יצחק הבין שתמורה כלכלית

והתיישבותית תחול בו על מנת לממש פרק נוסף בהבטחת ה' לאברהם. הואיל וה' ביקש ממנו להישאר בארץ ישראל ולא לרדת למצרים, למרות הרעב שפקד את כל הארץ, יצחק הסיק שיש להתחיל את שלב ההתיישבות. לא גר נייד או נווד, לא רוכל כנעני, אלא מתיישב, תושב קבע בארץ ישראל. הגיעה העת לרכוש שדות, לנטוע מטעים ולהעמיק שורשים. צריך להשקיע בכוח ייצור שיתקיים זמן רב ולא להתכונן למסע או לבריחה. לאור תובנה זו המיר יצחק את עושרו הנייד, את הכסף הנזיל והזהב, לנכסי דלא נידי (נדל"ן) ואמצעי ייצור.²³¹ מטע ומשק חקלאי גדול מחייבים כוח עבודה גדול יחסית, ולכן התורה מתארת את עושרו של יצחק אחרי שהותו אצל אבימלך מלך פלשתים בתקופת הרעב כך:

וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְּשָׂנֵה הַהוּא מְאֹה שְׁעָרִים וַיְבָרְכֵהוּ ה'. וַיִּגְדֵּל הָאִישׁ וַיִּלְךְ הַלֹּחַ וַיִּגְדֵּל עַד כִּי גָדַל מְאֹד. וַיְהִי לוֹ מִקְנֵה צֹאן וּמִקְנֵה בָקָר וְעִבְדָּה רַבָּה וַיִּקְנְאוּ אֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים.²³²

לאברהם היו עבדים ושפחות. ליצחק יש "עבדה רבה" ונפקד מקומם של הכסף והזהב שהיו בימי אברהם. סביר להניח שיצחק המיר את הכסף והזהב בידיים עובדות לטובת העיסוק בחקלאות. לאור התיאור הארוך בפסוקים על אודות חפירת הבארות על ידי יצחק ועבדיו ניתן להעז ולשער שיצחק המציא טכנולוגיה שהקלה על הליך החפירה ועל פיתוחן של בארות מים:

וְכָל הַבְּאֵרֹת אֲשֶׁר חָפְרוּ עֲבָדֵי אָבִיו בְּיַמֵּי אַבְרָהָם אָבִיו סִתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים וַיִּמְלְאוּם עֶפֶר. וַיֹּאמֶר אַבְיִמֶלֶךְ אֶל יִצְחָק לֵךְ מֵעִמָּנוּ כִּי עֲצַמְתָּ מִמָּנוּ מְאֹד. וַיִּלְךְ מִשָּׁם יִצְחָק וַיִּתֵּן בְּנַחַל גְּרָר וַיֵּשֶׁב שָׁם. וַיֵּשֶׁב יִצְחָק וַיַּחְפֹּר אֶת בְּאֵרֹת הַמַּיִם אֲשֶׁר חָפְרוּ בְּיַמֵּי אַבְרָהָם אָבִיו וַיִּסְתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיִּקְרָא לָהֶן שְׁמוֹת כַּשְׁמֹת אֲשֶׁר קָרָא לָהֶן אָבִיו. וַיַּחְפֹּרוּ עֲבָדֵי יִצְחָק בְּנַחַל וַיִּמְצְאוּ שָׁם בְּאֵר מַיִם חַיִּים. וַיְרִיבוּ רְעֵי גְרָר עִם רְעֵי יִצְחָק לֵאמֹר לָנוּ הַמַּיִם וַיִּקְרָא שֵׁם הַבְּאֵר עֶשֶׂק כִּי הִתְעַשְׂקוּ עִמּוֹ. וַיַּחְפֹּרוּ בְּאֵר אַחֲרֵת וַיְרִיבוּ גַם עָלֶיהָ וַיִּקְרָא שְׁמָהּ שְׁטֵנָה. וַיַּעֲתַק מִשָּׁם וַיַּחְפֹּר

בְּאֵר אַחֲרַת וְלֹא רְבוּ עָלֶיהָ וַיִּקְרָא שְׁמָהּ רְחֹבוֹת וַיֹּאמֶר כִּי עֲתָה
הִרְחִיב ה' לְנוּ וּפְרִינוּ בְּאֵרֶץ.²³³

לפי הפסוקים, יצחק חפר בנחל ומצא שם באר. בחפירת בארות בדרך כלל מחפשים מים הבאים מאקוויפרים עמוקים. למעשה, עדיף לחפור בארות כמה עשרות מטרים מנחלים ונהרות היות שמימי הנחלים והנהרות מטונפים בסחף ומלכלכים בזליגתם את מי הבאר.²³⁴ ייתכן שיצחק, שהיה זקוק למים לצרכים חקלאיים, המציא דרך למצוא מים טובים לחקלאות למרות קרבתו לנחל, בעוד שחקלאים אחרים לא יכלו להשקות את שדותיהם בשנות בצורת, כאשר מי הבארות המתמעטים והולכים מוקצים לשתיה והבורות שאוגרים מי גשמים עומדים חרבים.

יצחק הצליח מאוד בגידוליו, יהא ההסבר למילים "מאה שערים"²³⁵ אשר יהא. אולי הוא המציא משהו שיעזור לגידוליו כמו נת, אולי כמות העבדים שהיתה לו הפיקה תוצרת גדולה, אולי קנה קרקע, שתילים ודשן בזול בתקופת הבצורת והשפל ומכר אחר כך ביוקר, ואולי שילוב של כל אלה עם ברכת ה'. בשונה מאברהם אביו שקיבל מאבימלך עבדים ושפחות צאן ובקר ואלף כסף, התורה מספרת שיצחק זורע ומתברך בהצלחות בעסקי החקלאות שלו.

יצחק קנה או חקר שדות והשקיע בחקלאות בתוך המשבר הכלכלי כדבריו המפורסמים של הברון רוטשילד: "קנו נדל"ן כשדם זורם ברחובות", אימרה שהוא קיים כשקנה נכסים רבים אחרי קרב ווטרו. יצחק מינף את צו הא-ל להישאר בארץ לשינוי כלכלי-אסטרטגי שהחזיר את עצמו מאה שערים.

הפרשייה מסתיימת בישיבתו של יצחק בבאר שבע – בארץ פלשתים אבל רחוק מגרר – המקום שאברהם נטע בו אשל בסיומו של מסעו האחרון. המשמעות היא שיצחק, כממשיכו של אברהם, אינו חוזר על מעשיו של אביו, אלא מתחבר לנקודה שבה אביו סיים וממשיך ממנה הלאה, ובגדול.

ד. "ויבז עשו את הבכורה"

יעקב היה "איש תם יושב אוהלים", דהיינו, הוא התיישב, הקים אוהל ורצה לקבוע מקום. צורת החיים של יעקב התאימה לתמורה הכלכלית שעשה יצחק בחייו, ממהגר בעל עושר נייד למתיישב המשקיע בפיתוח גדל"ן ובניית עסק חקלאי. הפסוקים טורחים לציין את סוג האוכל שיעקב הכין – נזיד עדשים – כי סוג המאכל מהותי בסיפור.²³⁶ עדשים הם גידולי קרקע הגדלים בשדות מתורבתים. עדשים אינם צמח שאפשר לשתול ולהמתין שיגדל, אלא יש לטפל בו ואף לבנות לו הדליה כמו לענבים.²³⁷ ההשקעה בהדליה מחזירה את עצמה לאורך כמה עונות, ולכן היא משתלמת כשהיא תומכת בגידולים לאורך זמן ואיננה כדאית עבור עונה אחת. אברהם הגיש למלאכים בקר וחמאה, התואמים את אופי רכושו הנייד.²³⁸ לעומתו, יעקב הגיש נזיד עדשים, תבשיל העשוי מגידולי קרקע הגדלים בשדותיו של אביו.

ראב"ע הסביר שעשו ויתר בקלות ובבוז על הבכורה מפני שאביו היה עני מרוד, ואילו הרמב"ן גרס שיצחק היה עשיר. המהלך שהוצג, שיצחק המיר את רכושו הנייד במפעל חקלאי, מאפשר להסכים עם הרמב"ן שיצחק היה עשיר, ולהסביר בדרכו של ראב"ע שעשו לא רצה בסוג העושר שהיה ליצחק, דהיינו פעילות חקלאית ענפה, גם אם פורה, הכוללת שדות ועבדים רבים. עסק חקלאי מגביל את יכולת התנועה והניידות של בעליו.²³⁹ חקלאי צמוד לקרקע ולגידולים, ועליו לטפל בעובדים (או עבדים), ברווחתם ובצורכיהם השונים. בימים יש לדאוג לחרישה, זריעה, השקיה, דישון ומיגור מזיקים, ובלילות חובה לשמור על הקיים ולמנוע גניבות. עשו שהיה "איש יודע ציד איש שדה", רצה מרחב. הוא אהב להסתובב עם קומץ אנשים, לבוע למרחקים לעיסוקיו ולבסס את מחייתו על הזדמנויות הנקרות בדרכו.²⁴⁰ בתקופת הרעב השקיע יצחק את הונו בחקלאות המחייבת היצמדות לקרקע של ארץ ישראל. השינוי לא התאים לעשו הצייד.²⁴¹ עשו לא היה מוכן להשלים עם חיים של מתיישב באדמתו, ובכואו עייף מן השדה הוא בז לעושרו החדש של אביו²⁴² – קרקעות שייעודן חקלאי.²⁴³

למעשה, ההבנה שפרשיית מכירת הבכורה מאוחרת כרונולוגית לסיפור הצלחתו החקלאית של יצחק בגרר, יוצרת אי-בהירות מכוונת בקריאת הפסוק "וַיָּבֵא עֵשָׂו מִן הַשְּׂדֵה וְהוּא עֵיפִי". מצד אחד נראה שמדובר על שדה הצייד, שהרי נאמר על עשו "אִישׁ יָדַע צֵיד אִישׁ שְׂדֵה", ובהמשך יצחק אמר לעשו: "וְעַתָּה שָׂא נָא כְלִיךָ תְּלִיךָ וְקִשְׁתְּךָ וְצֵא הַשְּׂדֵה וְצוּדָה לִי צֵיד".²⁴⁴ מצד שני, כאשר יצחק לא היה בטוח בזוהרתו של העומד מולו, נאמר: "וַיִּגֶשׁ וַיִּשָּׂק לוֹ וַיִּרַח אֶת רִיחַ בְּגָדָיו וַיִּבְרַכְהוּ וַיֹּאמְרוּ רְאֵה רִיחַ בְּנֵי כְרִית שְׂדֵה אֲשֶׁר בְּרָכוּ ה'",²⁴⁵ ו"שדה אשר בירכו ה'" איננו שדה הצייד אלא שדה החקלאות, שעליו נאמר: "וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְּשָׂנֵה הַהוּא מְאֹה שְׁעָרִים וַיִּבְרַכְהוּ ה'". אכן רש"י פירש על פי המדרש שזהו שדה תפוחים, כלומר השדה החקלאי. עמימות מכוונת זו בין שדה הצייד לשדה החקלאות משקפת את התעתוע של עשו ביצחק אביו ומאפשרת להבין שעשו חוזר מתוסכל ועייף נפשית "עד מוות" מהעבודה בשדה החקלאי. בנקודה זו ויתר עשו על הבכורה בבחינת "לא מדובשך ולא מעוקצך".

כאמור, לעת זקנתו ביקש יצחק מעשו להביא לו מטעמים מהצייד כדי שיברכהו. ניתן לראות בבקשה זו נוסטלגיה לדרך אברהם אביו, שהיה נווד ובעל רכוש נייד כמו עשו. עם זאת, ייתכן שבבקשה: "וַיֹּאמְרוּ הֲנֵה נָא זִקְנָתִי לֹא יָדַעְתִּי יוֹם מוֹתִי. וְעַתָּה שָׂא נָא כְלִיךָ תְּלִיךָ וְקִשְׁתְּךָ וְצֵא הַשְּׂדֵה וְצוּדָה לִי צֵיד. וְעֲשֵׂה לִי מְטַעֲמִים כַּאֲשֶׁר אֶהְבֵּתִי וְהִבִּיאָה לִי וְאֶכְלָה בְּעִבּוֹר תִּבְרַכְךָ בְּפֶשֶׁי בְטָרִם אָמוֹת"²⁴⁶ טמון משהו עקרוני. אברהם נתן את כל רכושו ליצחק אבל יצחק המצב מסובך הרבה יותר. מפעל החיים החקלאי של יצחק זוקק בן ממשיך. אולם, עם המחשבות על מותו ומה שיהיה אחריו יצחק יודע שתהיה עוד גלות כפי שהובטח בכרית בין הבתרים. ההשתרשות בארץ נועדה שיהיה לבני ישראל ארץ אבות לחזור אליה. בירידה למצרים תצטרך משפחת אברהם לנוע עם הרכוש ולכן יצחק רואה את עשו כמתאים יותר, כשגגיע עת הגלות. בברכה השמורה עמו לעשו, יצחק ביקש להנחיל לו מערכיו: "וַיִּתֵּן לָהֶם הָאֱלֹהִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵי הָאֶרֶץ וְרֹב דָּגָן וְתִירֹשׁ".²⁴⁷ יצחק רוצה שעשו יזכור תמיד שהוא חייב אחיזה בארץ, וכעם המיישב את ארצו, החקלאות היא הדרך לעשות זאת.

היות שיעקב הציג עצמו כעשו, חש יצחק שמשוהו איננו כשורה, ואחרי המישוש והחזרה על השאלה "אתה זה בני עשו" הוא מכריע לברך על פי מבחן הריח. לפי מבחן זה, אם עשו מדיף ריח של עובד אדמה, הרי שראויה לו ברכת "רַב דָּגָן וְתִירֵשׁ". אלא, שהריח היה ריחו של יעקב, שהוא היה זה שהתחבר למפעלו החקלאי של אביו. אמנם נאמר שיצחק הריח את ריח בגדיו, אבל הבגדים שלקח יעקב מעשו היו בגדי החמודות שרבקה שמרה עבור עשו בבית, ושעימם הוא לא יצא לצוד. אם כן, ריח השדה כנראה נדף מבגדיו של יעקב ולא דווקא מהבגדים של עשו שהיו שמורים בבית ושיעקב הוסיף על עצמו.²⁴⁸

ה. דור שני

ה' נגלה אל יצחק וביקש ממנו, בשונה מאברהם אביו, לא לרדת מצרימה. יצחק הבין שהשלב הבא של החזון הגדול שהתחיל בציווי 'לך לך' הגיע. יצחק, כבנו של אביו, ויתר גם הוא על הרכוש המוכר והבטוח שהמשפחה צברה עד כה, ולאור צו האל החליף את העושר הנייד שבידיו בהשקעה בחקלאות המכה שורשים באדמת ארץ ישראל. המהלך שהוביל יצחק באומץ משקף מסר חשוב: האתגרים והנסיבות משתנים ועימם צריכים להשתנות סוגי העסקים. דווקא עשו, שבעיני רבים מהמפרשים היה מי שניתק את המסורת כשלקח נשים חיתיות מיושבי הארץ, הוא ששמר על אופי הרכוש של סבו אברהם ובסופו של דבר עזב את בית אביו ומולדתו ונדד עם כל אשר לו לאדום.²⁴⁹ חוסר הבנתו בתמורות הזמן ובשינוי הייעוד היה בעוכריו. גדולתו של יעקב היא בכך שהבין את עליית המדרגה הנדרשת בקיום הייעוד האלוהי וכיצד היא משתקפת ברובד העסקי לטובת מימושה במציאות. בזכות גמישות מחשבתית זו ובזכות היותו קשוב למציאות ולמסר האלוהי שהיא משדרת, יעקב היה מסוגל לשנות את עיסוקו כשהיה צריך לברוח לחרן. בהתאם לכך, עם שובו לארץ שוב שינה יעקב את המוקד של עסקיו.

הזמנים משתנים ואיתם סוגי הפרנסה הנדרשים – מרעיית צאן לחקלאות וגם למסחר, ממסחר לפיננסים ונדל"ן. והתורה מתווה עבור כל אחד מהמקצועות והעסקים כללים ואמות מידה להתנהגות של

יושרה, אמת וצדק. בילדותי בארה"ב כל אמא יהודייה רצתה שבנה יהיה עורך דין, רופא או רואה חשבון. בדור שלנו, בישראל, פיתוח היי-טק תפס את הבכורה. הזמנים משתנים והצרכים הלאומיים משתנים. האתגר הוא לחבק את היכולת להשתנות ואת השינוי. לשנות, הן את עולמך העסקי הן את העולם העסקי עצמו, תוך חתירה לכך שגם בתעשייה חדשה, תחום חדש או מקצוע חדש ישמרו ויבואו לידי ביטוי ערכי הנצח – אמת, יושר וצדק.

מידה כנגד מידה

אמון בין-אישי

א"ר אילעאי: בשלושה דברים אדם ניכר – בכוסו ובכיסו
ובכסו. ואמרי ליה: אף בשחקו. (תלמוד בבלי, עירובין סה
ע"א)

א. מן הוון להוון

בתפר שבין סיפור הצלחתו של יצחק בגרר לסיפור גניבת הברכות,
התורה מתייחסת באור שלילי לעשו שלקח נשים חיתיות:

וַיְהִי עֲשׂוֹ בֶן אַרְבָּעִים שָׁנָה וַיִּקַּח אִשָּׁה אֶת יְהוּדִית בַּת בְּאָרִי
הַחִתִּי וְאֶת בְּשֵׂמֶת בַּת אֵילָן הַחִתִּי. וַתְּהִיֶּינּוּ מֵרַת רוּחַ לְיִצְחָק
וּלְרִבְקָה.²⁵⁰

בהמשך לכך, לאחר גניבת הברכות והמתח שבין עשו ליעקב, הסלידה
מהנשים הכנעניות משמשת עילה לשלוח את יעקב לחרן:

וַיֹּאמֶר עֲשׂוֹ בְּלִבּוֹ יִקְרְבוּ יָמֵי אָבִי וְאַהֲרָגָה אֶת יַעֲקֹב אָחִי.
וַיִּגְדַּל לְרִבְקָה אֶת דְּבָרָי עֲשׂוֹ בְּנֵה הַגָּדֹל וַתִּשְׁלַח וַתִּקְרָא לְיַעֲקֹב
בְּנֵה הַקָּטָן וַתֹּאמֶר אֵלָיו הִנֵּה עֲשׂוֹ אָחִיךָ מִתְנַחֵם לָךְ לְהַרְגֶּךָ.
וְעַתָּה בְּנֵי שָׁמֶע בְּקִלִּי וְקוּם בָּרוּחַ לָךְ אֶל לְבָן אָחִי חֲרָגָה. וַיִּשְׁבֹּת
עִמּוֹ יָמִים אֲחָדִים עַד אֲשֶׁר תָּשׁוּב חֵמַת אָחִיךָ. עַד שׁוּב אָף
אָחִיךָ מִמֶּךָ וְשָׂכַח אֶת אֲשֶׁר עָשִׂיתָ לוֹ וְשָׁלַחְתִּי וּלְקַחְתִּיךָ מִשָּׁם
לָמָּה אֲשַׁכַּל גַּם שְׁנֵיכֶם יוֹם אֶחָד. וַתֹּאמֶר רִבְקָה אֶל יִצְחָק קַצְתִּי
בְּחַיִּי מִפְּנֵי בְנוֹת חַת אִם לִקַּח יַעֲקֹב אִשָּׁה מִבְּנוֹת חַת כְּאֵלֶּה

מבנות הארץ למה לי חיים. ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אתו ויצוהו ויאמר לו לא תקח אשה מבנות כנען. קום לך פדנה ארם ביתה בתואל אבי אמך וקח לך משם אשה מבנות לבן אחי אמך. ואיל שדי יברך אתך ויברך ויברך והיית לקהל עמים. ויתן לך את ברפת אברהם לך ולזרעה אתך לרשתה את ארץ מגרד אשר נתן אלהים לאברהם. וישלח יצחק את יעקב וילך פדנה ארם אל לבן בן בתואל הארמי אחי רבקה אם יעקב ועשו. וירא עשו כי ברך יצחק את יעקב ושלח אתו פדנה ארם לקחת לו משם אשה בכרכו אתו ויצו עליו לאמר לא תקח אשה מבנות כנען. וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך פדנה ארם. וירא עשו כי רעות בנות כנען בעיני יצחק אביו. וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל בן אברהם אחות נביות על נשיו לו לאשה.²⁵¹

בהמשך הסיפור, יעקב, ששמע בקול הוריו והלך לקחת אשה מבנות לבן, נאלץ להתחתן עם אשה שלא רצה בה אחרי שלבן חותנו רימה אותו. באשר לשכרו, הוא סבל מרמאויות חוזרות ונשנות מצד לבן, שהפר פעם אחר פעם את ההסכם ביניהם, ובסופו של דבר חש יעקב היטב את הקנאה והשנאה מצד בני לבן.

לנוכח תיאורים אלו השאלה היא כיצד מלכתחילה נוצרה הציפייה שבנות לבן תהיינה טובות מבנות כנען. כלומר, בית לבן התנהל סביב עבודה זרה, ניחוש וגורל, והוא אינו מוצג כמופת לערכים, לטוהר המידות ולמוסריות. לכן, נראה שהסיכוי למצוא בסביבה כזאת נשים ראויות וטובות השונות באופן מהותי מבנות כנען, אפסי כדבריו של התלמוד הבבלי שדקל רע גדל בין אילנות סרק וכדבריו של בן סירא: "כל עוף למינו ישכון ובני אדם לדומה לו".²⁵²

דווקא קולה של רבקה, "למה אשפל גם שניכם יום אחד", שחששה ממלחמת אחים וביקשה מיעקב לברוח לחרן לתקופה קצרה, תוך הבטחה שתקרא לו בחזרה, נשמע הגיוני הרבה יותר. אולם יצחק, בעידודה של רבקה, הטיל על יעקב משימה משונה לבנות את ביתו ומשפחתו

באקלים קשה ורחוק ללא כל אפשרות לתמיכה שלהם ערכית, מוסרית ומשפחתית.

לנוכח שאלה זו אבי מורי אחז את השור בקרניו וטען שיעקב התם, התמים, היה צריך לעבור חיטול אצל דודו לבן, שיכין אותו לקראת החיים האמיתיים. עשרים השנים שעשה יעקב בביתו של לבן היו בבחינת "מה שלא מחסל אותך מחשל אותך", ובלשונו של אבא: "Toughen him up".

ברשות אבי מורי ברצוני להציע כיוון שונה. ניתוח הפסוקים המתארים את השתלשלות האירועים מכאן והלאה, יראה שמטרת התורה ללמד על חשיבות האמון הבין-אישי, תרומתו הפוטנציאלית כשהוא קיים, ובעיקר הנזק שנגרם כשהאמון בין בני אדם נסדק.

ב. מנגנוני הגנה

יעקב עזב את בית אביו והלך לפדן ארם. שם הוא פגש את רחל, בת דודו על שפת הבאר. מרוב התרגשות קיבל יעקב השראה או פרץ אדרנלין ובכוחות-על הסיר את האבן מעל פי הבאר. כך הסבירו פרשנים את הפסוקים הבאים:²⁵³

וַיֵּשֶׁא יַעֲקֹב וַיְגַלֵּיו וַיִּלְךְ אַרְצָה כְּנִי קָדִם. וַיֵּרָא וַהֲנֵה בָּאָר בְּשֹׁדֶה וַהֲנֵה שָׁם שְׁלֹשָׁה עֲדָרֵי צֹאן רֹבְצִים עָלֶיהָ כִּי מִן הַבָּאָר הָיָה יִשְׁקוּ הָעֲדָרִים וְהָאֶבֶן גְּדֹלָה עַל פִּי הַבָּאָר. וַנֶּאֱסַפוּ שָׁמָּה כָּל הָעֲדָרִים וַיְגַלְלוּ אֶת הָאֶבֶן מֵעַל פִּי הַבָּאָר וַהֲשִׁקוּ אֶת הַצֹּאן וַהֲשִׁיבוּ אֶת הָאֶבֶן עַל פִּי הַבָּאָר לְמַקְמָתָהּ. וַיֹּאמֶר לָהֶם יַעֲקֹב אֲחֵי מַאֲיֵן אַתֶּם וַיֹּאמְרוּ מִחֶרֶן אֲנַחְנוּ. וַיֹּאמֶר לָהֶם הֲיִדְעִיתֶם אֶת לִבְנֵי בֶן נַחֲוֹר וַיֹּאמְרוּ יָדַעְנוּ. וַיֹּאמֶר לָהֶם הַשְּׁלוֹם לוֹ וַיֹּאמְרוּ שְׁלוֹם וַהֲנֵה רַחֵל בָּתּוֹ בָּאָה עִם הַצֹּאן. וַיֹּאמֶר הֵן עוֹד הַיּוֹם גְּדוֹל לֹא עַתָּה הֵאֱסַף הַמִּקְנֵה הַשְּׁקוֹ הַצֹּאן וּלְכוּ רְעוּ. וַיֹּאמְרוּ לֹא נוּכַל עַד אֲשֶׁר יֵאָסְפוּ כָּל הָעֲדָרִים וַיְגַלְלוּ אֶת הָאֶבֶן מֵעַל פִּי הַבָּאָר וַהֲשִׁיבוּ הַצֹּאן. עוֹדְנָנוּ מְדַבֵּר עִמָּם וְרַחֵל בָּאָה עִם הַצֹּאן אֲשֶׁר לְאִבְיָהָ כִּי רָעָה הוּא. וַיְהִי כַּאֲשֶׁר רָאָה יַעֲקֹב אֶת רַחֵל בַּת לִבְנֵי

אָחִי אָמוּ וְאֵת צֵאן לָבֶן אָחִי אָמוּ וַיִּגֶשׁ יַעֲקֹב וַיִּגַּל אֶת הָאָבֶן מֵעַל
פִּי הַבָּאָר וַיִּשְׂקֶן אֶת צֵאן לָבֶן אָחִי אָמוּ.²⁵⁴

בפסוקים נאמר שיש "אבן גדולה על פי הבאר" ויש לחכות לכל העדרים כדי לגלול את האבן מעל הבאר, אולם לא כתוב מה מנע מהרועים להסיר את האבן. בפסוקים לא נאמר שכוחם היה דל ולא נאמר שיעקב, שהיה "איש תם יושב אוהלים", היה חזק יותר משלושת רועי העדרים. אכן ר' אברהם בן הרמב"ם מסביר את השתהות הרועים בדרך אחרת:

ויאמרו לא נוכל - לא מפני חולשת כחותיהם מלהרים אותה
לפי שאילו היה הדבר כן לא היה זה נעלם מיעקב אלא לפי
שלא היו יכולים לעבור על ההסכמה אשר ביניהם.²⁵⁵

לפי ר' אברהם בן הרמב"ם נראה שהיתה בעיית אמון בין הרועים.²⁵⁶ ללא אבן על פי הבאר וללא פיקוח הדדי יש חשש שרועה אחד ייקח את כל המים לעצמו. אנשי חרן לא סמכו זה על זה ולכן כיסו את הבאר והתנו שצריך לחכות לכולם לפני ששואבים. הפתרון של הרועים, "ההסכמה" כפי שר' אברהם קורא לה, הוא פתרון קלאסי של שיתוף פעולה כדי לפתור את 'דילמת האסיר'.

כפי שהצגתי בהקדמה לספר, דילמת האסיר (Prisoner's dilemma) היא בעיה פרדוקסלית בתורת המשחקים שפורסמה בשנת 1950 על ידי מריל פלאד ומלווין דרשר מ"תאגיד ראנד" בארצות הברית. הדילמה מדגימה מצב שבו התנהגות רציונלית לחלוטין, מנקודת מבטו של הפרט המעוניין למקסם את הצלחתו האישית, תוביל לתוצאה שאינה אופטימלית מבחינת התועלת המצרפית של כלל השחקנים במשחק. הפרדוקסליות שבדילמה נובעת מכך שדרך הפעולה המשתלמת יותר לכל שחקן לבדו היא תמיד לא לשתף פעולה עם האחרים. אולם, על מנת להגיע לתוצאה הטובה ביותר עבור כלל השחקנים עליהם דווקא לשתף פעולה זה עם זה.

אחד הגורמים העשויים להשפיע על השחקנים לשתף פעולה זה עם זה זה הוא 'משחק איטרטיבי' (Repeated Prisoner's Dilemma). 'משחק איטרטיבי' הוא משחק המתקיים וחוזר על עצמו מספר רב של פעמים.

במשחק המתנהל בתנאים של 'משחק איטרטיבי', להחלטה אם לפעול לפי האינטרס האישי הצר או לפעול בשיתוף פעולה עם שאר השחקנים, מתווסף שיקול קריטי של 'המשחק הבא'. כלומר, מי שיבגוד במשחק הראשון עלול לגלות שהאחרים בגדו בו במשחק השני וחוזר חלילה.

הרועים בחרן ניצבו מול דילמת האסיר האיטרטיבית – כל אחד יכול לקחת את כל המים לעצמו אבל לגלות מחר או מחרתיים שהפעם מישו אחר הקדים אותו והוא ועדרו עומדים מול שוקת שבורה. לנוכח החשש מ'האיש הרע' (או האנוכי), שמערער את היציבות והביטחון הכלכלי ועלול לדרדר את כל המערכת לסחרור והפסדים, הם הציבו מנגנון הגנה על מנת לשמור על האינטרסים של כל אחד מבני המקום. מנגנון ההגנה כלל שלוש שכבות הגנה – "טכנולוגית", חוקית וחברתית. האבן היא שכבת ההגנה הבסיסית-טכנולוגית. הרמה הנוספת היא ההקפדה על הכללים המעניקה ביטחון לכולם שלא ייווצר מצב שהאחד נוגס בחלקם של האחרים. הרמה השלישית היא שמי שיפר את הכללים מסתכן בהלשנה מצד שאר הרועים, ולכן גם שלושה עדרים לא יעזו לפעול כקרטל אלא יחכו לכל השאר.

באמצעות מנגנוני ההגנה היציבות נשמרת אלא אם כן קיים שחקן שאינו משחק את המשחק לאורך זמן ולכן איננו חושש מבגידה נגדית ביום שאחרי (או עד שמישהו מחליט לשבור את כללי המשחק מסיבה אחרת). בגשתו לגלול את האבן עשה יעקב אבינו את מה שכל שחקן שאינו משחק את המשחק בקביעות היה עושה – ממקסם את רווחיו על חשבון שאר השחקנים, הרועים. יעקב, שלא היה מחויב ל"תנאי" שלהם, לא חשש מבגידתם כי לא היה לו עדר לשאוב לו למחרת, לכן, בשונה מהרועים, הוא לא חיכה. בראותו את רחל וצאנה היו לו מה שנקרא בלשון הכלכלנים "ידיים לא יציבות" והוא "מקסם" את רווחיו באופן מיידי מתוך ראייה קצרת טווח.

הביקורת של יעקב על בזבוז המשאבים, שעה שהם מחכים לפתיחה המשותפת של הבאר ואינם מנצלים כראוי את הזמן לרעיית הצאן, היא המחיר הקלאסי שמשלמת חברה שאין בה אמון בין-אישי. כלומר לכל מנגנון הגנה, גם אם הוא נדרש והכרחי, יש עלות, כדבריו של פרנסיס פוקויאמה:

אנשים שאינם סומכים זה על זה ישתפו פעולה רק במסגרת מערכת של חוקים ותקנות קפדניים, שהחלתם דורשת דיונים, הסכמות ומערכת אכיפה הכוללת אמצעי ענישה חריפים. המנגנון המשפטי על זרועותיו, המשמש תחליף לאמון, כרוך במה שמכונה בפי הכלכלנים "עלויות עסקה". כלומר, אווירה של אי-אמון בחברה מטילה מעין מס על כל הפעילות הכלכלית לענפיה, עלויות שחברות הנהנות מאמון בין-אישי וחברתי גבוה, אינן נושאות בהן.²⁵⁷

ג. לחץ מים

הבנת הרקע המקרו כלכלי והמיקרו כלכלי חשובה להבנת התנהגותן של דמויות במקרא ושל אנשים בהווה. למשל, ילדי המשבר הכלכלי של שנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת הושפעו מהמשבר ולאורך חייהם חסכו הרבה יותר מאנשים שנולדו לשפע של השנים של אחרי מלחמת העולם השנייה. מחקרים מראים שילדי המיתון הגלובאלי של 2008 נושאים על עצמם צלקות כלכליות כשהם נכנסים עכשיו לגילאי האחריות ולשוק העבודה.²⁵⁸

בהתאם לתפיסה זו ניתן לפענח מהו הגורם לחוסר האמון בין הרועים אם רק נשווה לאירוע דומה שהתרחש כמה עשרות שנים קודם לכן באותו אזור, שעה שעבד אברהם חיפש אשה ליצחק וניסה למצוא את הכלה המיועדת, הראויה והטובה עבורו:

הִנֵּה אָנֹכִי נֹצֵב עַל עֵינַי הַמַּיִם וּבָנוֹת אַנְשֵׁי הָעִיר יֵצְאוּ לְשֹׂאב מַיִם. וְהָיָה הַנֶּעֱרָ אֲשֶׁר אָמַר אֵלֶיהָ הֲטִי נָא כַדָּף וְאֶשְׁתֶּה וְאָמְרָה שְׂתֵה וְגַם גַּמְלִיף אֶשְׁקֶה אֹתָהּ לְעִבְדְּךָ לְיִצְחָק וּבָה אֲדַע כִּי עֲשִׂיתָ חֶסֶד עִם אֲדֹנָי. וַיְהִי הוּא טָרַם כֶּלֶה לְדַבֵּר וְהִנֵּה רִבְקָה יֵצְאת אֲשֶׁר יָלְדָה לְבְתוּאֵל בֶּן מִלְכָּה אִשְׁתּוֹ נְחוּר אַחֵי אַבְרָהָם וּכְדָה עַל שְׂכָמָה. וְהַנֶּעֱרָ טָבַת מִרְאֶה מְאֹד בְּתוּלָה וְאִישׁ לֹא יָדָעָה וַתֵּרֶד הָעֵינָה וַתְּמַלֵּא כְדָה וַתַּעַל. וַיִּרְץ הָעֶבֶד לְקַרְאָתָהּ וַיֹּאמֶר הֲגַמְיָאֲנִי נָא מֵעַט מַיִם מִכַּדָּךְ. וַתֹּאמֶר שְׂתֵה אֲדֹנָי וַתִּמְהַר וַתֵּרֶד כְּדָה עַל יָדָה וַתִּשְׁקֶהוּ. וַתְּכַל לְהִשְׁקֹתוֹ וַתֹּאמֶר

גַּם לְגַמְלִיךָ אֲשָׂאב עַד אִם כָּלוּ לְשִׁתָּת. וְתַמְהָר וְתַעַר כִּדְהָ אֶל
הַשְּׁקֵת וְתַרְץ עוֹד אֶל הַבָּאָר לְשָׂאב וְתַשָּׂאב לְכָל גַּמְלִיו.²⁵⁹

רבקה ניגשת לשאוב מים ואינה מחכה שיגללו אבן מעל פי הבאר. היא פשוט מורידה את כדה ושואבת. המעייני נובע ופתוח לכול. רבקה אמרה לעבד אברהם: "גַּם תִּבְנֶן גַּם מְסֻפּוֹא רַב עֲמָנוּ" – היה שפע. המים זרמו ולכן היה מספיק אוכל אפילו לשיירת גמלים שגמאו דרך ארוכה. במצב של פריחה כלכלית יש יותר נכונות לשתף אנשים בעושר ואין לחץ להגן על המשאבים. לבן ובתואל אביו לא חששו להכניס זר לביתם, היו נדיבים לעבד אברהם, וכך גם רבקה. רבקה גדלה בביתו רחב הלב של בתואל כמסורת אברהם, וכל זה על בסיס אמון שנבנה במקביל לכלכלה החזקה והחברה הבריאה.

בשנים שבין ביקורו של עבד אברהם בחרן לבין הגעתו של יעקב לשם, התמודד יצחק עם רעב כבד בארץ, ולפי ראב"ע הרעב אף כילה את כל הוננו והוא סיים את חייו כעני מרוד.²⁶⁰

בתקופה זו, ביקום המקביל בחרן, הפכו המים להיות מצרך נדיר והאוכל מצומצם. חל שינוי דרמטי במצב הכלכלי בחרן עקב הרעב. בית לבן כבר לא נהנה משפע ועושר ויכולותיו צומצמו. "הבית" שעבד אברהם הגיע אליו לפני שנות דור, לא מוצג עתה כמשופע בתבן ומספוא ומקום ללון וגם לא יושבים בו לאכול לחם. בית לבן הוא סתם בית. ההשוואה מעבירה את התחושה שמשחו התרוקן.

למעשה, ההבדל שבין מעייני לבאר מלמד שהחברה בחרן נלחמת על כל טיפת מים ולכן הם מפתחים בארות על מנת להגיע למי התהום (בדיוק כמו שעשה יצחק באותן השנים בנגב). האבולוציה של שיתוף הפעולה, כפי שקורא לה רוברט אקסלרוד,²⁶¹ מושפעת מהמחסור. במחסור יצאו ה"רוחות הבהמיות" של הרועים והסוחרים, כפי שמגדירים זאת הכלכלנים שילר ואקרלוף.²⁶² אנג'ל גוריה, מזכיר ה-OECD, מסביר ש"אמון הוא עמוד השדרה של הכלכלה",²⁶³ במקביל למחקרים רבים המראים שברעב ומחסור האמון נשחק. כאשר האמון נשחק, החברה המעוניינת להמשיך ולשרוד עוברת להסדרה ומפתחת מנגנונים במרחב הציבורי (הבאר והאבן שעל הבאר) כדי להגן על עצמה מהאנוכיות,

שבדרך כלל משתלטת על חברות במחסור ובלשונה של התורה: "הָאִישׁ הָרָךְ כִּדְ וְהַעֲנֵג מְאֹד תִּרְעַ עֵינָיו בְּאֲחִיו וּבְאִשְׁתּוֹ חִיקוּ וּבְיִתְרָם בְּנֵי אִשְׁרָיִךָ יוֹתִיר. מִתַּת לְאַחַד מֵהֶם מִבְּשָׂר בְּנֵי אִשְׁרָיִךָ יֹאכַל מִכְּלֵי הַשָּׂאִיר לוֹ כֹּל בְּמִצּוֹר וּבְמִצּוֹק אִשְׁרָיִךָ יֵצִיק לְךָ אֵיבֶךָ בְּכֹל שְׁעָרֶיךָ".²⁶⁴

רבקה לא הכירה את התמורה הערכית שחלה באזור חרן ובבית לבן. משפחת יצחק שמרה על ערכיה, אך בית לבן יישר קו עם הרוחות המנשבות בחרן. רוחות אלו מתגברות עם תחושת הרעב שפקדה את כל החברה, והן מלכות את "דאגת המחר", את יצרי ההישרדות ואת "חשיפת השיניים" לעבר הזולת – המתחרה על מעט המשאבים. לכן, יש פער בין הציפיה שיעקב ימצא אשה טובה בבית לבן לבין החברה והבית שיעקב פגש בחרן. לאה ורחל הצליחו לשמור על "הרוח של פעם" וערכיה רק בנס, או בזכות צדקותן היתרה או שחשו על בשרן את הבעייתיות של עולם הערכים של החברה בחרן. הן ראו את אביהן מנצל את מצוקתו של בן משפחה לעבודה חינם, ואפילו אותן,²⁶⁵ שהרי בכל מקרה היה צריך להשיא אותן ולתת נדוניה, וסלדו מהתנהגות זו: "וַיִּתְעַן רַחֵל וַיֹּאמֶר וַיִּלְאֶה וַתֹּאמְרָה לֹא: הַעוֹד לָנוּ חֶלֶק וַנִּחְלָה בְּבֵית אָבִינוּ. הֲלוֹא נִכְרִיּוֹת נִחְשָׁבְנוּ לוֹ כִּי מִכְרָנוּ וַיֹּאכַל גַּם אָכּוֹל אֶת כֶּסֶפְנוּ".²⁶⁶ רחל ולאה כמהות לעולם הישן שנהג בעין טובה וביושר ללא כל צורך במנגנוני הגנה. הופעתו של יעקב ש"נחת" מבית שונה לחלוטין עוררה בליבותיהן תחושות כמוסות אלו.

ד. דילמת האסיר

השוני והמתח שבין כלכלת האמון שיעקב מביא מהבית לבין כלכלת חוסר האמון של לבן וחרן עשויים להסביר בדרך נוספת את שהתרחש במפגש על הבאר ואת המשך הכרוניקה בשנים שיעקב עשה בבית לבן. יעקב ניגש לאבן משום שכך נוהגים בחברה שיש בה אמון הדדי. בעולם הערכי שלו, יעקב לא העלה בדעתו לקחת יותר מים מהדרוש לו או לא להתחשב בזולת. הנוגדנים זורמים בעורקיו באופן טבעי והוא לא מוכן לשלם את המס שחברה תככנית חייבת לשלם על מנת לשמור על קיומה. רחל זיהתה משהו אחר, השונה בתכלית מכל הזאבים הרוקדים סביבה, והלבבות של שניהם פעמו חזק ובאותו המקצב. ניתן לשער

שבחודש הראשון ליווה יעקב את רחל כשהיא רועה את הצאן, כשבעיניו הוא כבר בן משפחה, "אחד משלנו". לבן, שבגלל השפעת המחסור אמון בין-אישי הוא ממנו והלאה, חושף את השקפתו ברמז עבה:

וַיְהִי כַשְׁמַע לְבֵן אֶת שְׁמַע יַעֲקֹב בֶּן אַחֲתוֹ וַיִּרְץ לְקָרְאָתוֹ וַיִּחְבֵּק
לוֹ וַיִּנְשֹׂק לוֹ וַיְבִיֵּאֵהוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיִּסְפֹּר לְלֵבָן אֶת כָּל הַדְּבָרִים
הָאֵלֶּה. וַיֹּאמֶר לוֹ לְבָן אַךְ עֲצָמֵי וּבְשָׂרֵי אֶתָּה וַיֵּשֶׁב עִמּוֹ חֲדָשׁ
יָמִים. וַיֹּאמֶר לְבָן לְיַעֲקֹב הֲכִי אָחִי אֶתָּה וְעַבְדְּתָנִי חֲנָם הַגִּידָה
לִי מַה מְשַׁכַּרְתָּדָּ.

יעקב נקט מהלך בונה אמון כשלא השיב ללבן באותו מטבע:

וַיֹּאֲהֵב יַעֲקֹב אֶת רַחֵל וַיֹּאמֶר אֶעֱבֹדָךְ שִׁבְעַ שָׁנִים בְּרַחֵל בְּתָדָּ
הַקְּטָנָה. וַיֹּאמֶר לְבָן טוֹב תַּתִּי אֶתָּה לָךְ מִתַּתִּי אֶתָּה לְאִישׁ אַחֵר
שָׁבָה עִמָּדִי.²⁶⁷

כלומר, יעקב לא ביסס את מערכת היחסים על תמורה עסקית אלא על קרבה. התגובה של לבן, ששמה את יעקב בשורה אחת עם כל אחד אחר, משקפת פעם נוספת את תפיסתו של לבן שאין יחסי אחווה ורעות אלא זו עסקה לכל דבר – בדיוק כפי שהיה עושה עם כל אחד אחר.

מסתבר, שבדיוק כפי שלבן היה עושה עם כל אחד אחר, הוא רימה את יעקב והחליף את רחל בלאה. הניצול הציני של החוק או הנוהג המקומי "לא יעשה כן במקומנו לתת הצעירה לפני הבכירה"²⁶⁸ מול ההלך הזר שאיבו מכיר את החוק ואיבו יכול להתגונן או לתבוע, מדגיש את אוזלת ידו של יעקב, שנאלץ להסכים מיד לעסקה חדשה: "מלא שבע זאת ונתנה לך גם את זאת בעבדה אשר תעבד עמדי עוד שבע שנים אחרות."²⁶⁹ כרוניקה זו, שבה לבן בוגד בהסכם שלו עם יעקב ויעקב נאלץ להסכים היות שמעמדו הוא בין פליט לאסיר בחרן, חוזרת על עצמה כמה וכמה פעמים במשך עשרים השנים שבהן בנה יעקב את משפחתו בחרן:

וַאֲתָנָה יְדַעְתָּן כִּי בְּכָל כַּחֲצֵי עַבְדְּתִי אֶת אֲבִיכֶן. וְאֲבִיכֶן הִתָּל בִּי
וַהֲחִלָּף אֶת מִשְׁכַּרְתִּי עֲשָׂרַת מָנִים וְלֹא נָתַנּוּ אֲלֵהֶם לְהָרַע

עמדי... כי ראיתי את כל אשר לבן עשה לך... ותען רחל ולא
 ותאמרנה לו העוד לנו חלק ונחלה בבית אבינו. הלוא נכריות
 נחשבנו לו כי מכרנו ויאכל גם אכול את כספנו. כי כל העשר
 אשר הציל אלהים מאבינו לנו הוא ולבנינו ועתה כל אשר
 אמר אלהים אליך עשה.²⁷⁰

וגם:

זה לי עשרים שנה בביתך עבדתך ארבע עשרה שנה בשתי
 בנותי ושש שנים בצאנך ותחלף את משכרתי עשרת מנים.
 לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי כי עתה
 ריקם שלחתיני...

מכך שרחל ולאה הצדיקו את יעקב והתנכרו לחלוטין לאביהן, וגם לבן
 לא סתר את טענתו, נראה שהיחסים בין יעקב ומשפחתו ללבן ובניו
 התנהלו ללא כל אמון בין-אישי ועל בסיס אסטרטגיה של בגידה וניצול
 מצד לבן. כאמור, יעקב היה שבוי כמעט ללא כל יכולת לנהל אסטרטגיה
 שאיננה "שיתוף פעולה קבוע".

אלא שיש שתי נקודות שבהן יעקב יכול לגמול ללבן על התנהגותו
 הכוחנית. במהלך הסיפור התורה מספרת שבמסגרת ההסכם של יעקב
 עם לבן נאמר שבתמורה לעבודתו של יעקב הוא יקבל את כל הוולדות
 שיש עליהם נקודות או כתמים. היות שההסכם היה על פי מבחן התוצאה,
 ניצל יעקב פרצה בהסכם ובאמצעות מקלות עם כתמים שהוא שם לצאן
 ברהטים הוא גרם לכך שהוולדות יישאו נקודות וכתמים, ויהיו שלו. זו
 "מכה קטנה בכנף", כפי שממתנת התורה:

והפֹּשְׁבִים הִפְרִיד יַעֲקֹב וַיִּתֵּן פָּנֵי הַצֹּאן אֶל עֵקֶד וְכָל חוּם בְּצֹאן
 לָבָן וַיִּשֶׁת לוֹ עֲדָרִים לְבָדוֹ וְלֹא שָׂתָם עַל צֹאן לָבָן. וְהָיָה בְּכָל
 יַחַם הַצֹּאן הַמְקֻשְׂרוֹת וְשֵׁם יַעֲקֹב אֶת הַמְקֻלוֹת לְעֵינֵי הַצֹּאן
 בְּרֵהִטִים לְיַחְמָנָה בַּמְקֻלוֹת. וּבַהֲעֲטִיף הַצֹּאן לֹא יִשִּׂים וְהָיָה
 הֲעֲטָפִים לְלָבָן וְהַקְּשָׁרִים לְיַעֲקֹב.²⁷¹

המכה הגדולה שבה גמל יעקב ללבן היא קביעת המועד של ה'משחק האחרון'. כאמור לעיל, ההתנהלות של השחקנים במשחק נתון מושפעת מהחשש שלהם מנקמה ובגידה במשחק הבא. חשש זה תורם לרצון לשתף פעולה לטובת הרווחים של הטווח הארוך אף שבטווח המיידי עדיף למקסם את הרווח באמצעות בגידה. למעשה, הראייה לטווח הארוך בונה יציבות ושגרה, מוניטין וצפי, של התנהלות בעלת דפוס קבוע. הדפוס הקבוע וההיצמדות לאותם הכללים מעניקים ביטחון ומאפשרים/מכתיבים לנקוט שוב ושוב את אותה האסטרטגיה. לעומת זאת, במשחק האחרון לכל אחד מהשחקנים יש אינטרס לבגוד שהרי הוא לא יראה את מי שמולו ב'סיכוב נוסף'. לדוגמה, בשל האינטרס המובנה לבגוד במשחק האחרון, בתחרויות שנערכו בין אסטרטגיות שונות להתנהגות במסגרת 'דילמת האסיר האיטרטיבית', מספר המשחקים לא נקבע מראש על מנת למנוע הטיה של בגידה במשחק האחרון.²⁷²

בריחתו של יעקב מחרן בשעה שלבן לא היה מוכן לכך, מתוארת בפסוקים:

וַיִּקָּם יַעֲקֹב וַיִּשְׂא אֶת בְּנָיו וְאֶת נָשָׁיו עַל הַגְּמָלִים. וַיְנַהֵג אֶת כָּל מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל רֶכְשׁוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ מִקְנֵה קַנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ כְּפָדֵן אֲרָם לְבוֹא אֶל יַצְחָק אָבִיו אֲרֻצָּה כְּעֵצוֹ. וְלִבְנֵי הָלֶלֶךְ לְגִזּוֹ אֶת צֹאנוֹ וְתַגְּבֵי רְחֵל אֶת הַתְּרָפִים אֲשֶׁר לְאֵבִיהָ. וַיְנַגְּב יַעֲקֹב אֶת לֵב לְבָן הָאֲרָמִי עַל בְּלֵי הַגִּיד לוֹ כִּי בָרַח הוּא.²⁷³

רחל, שבעצמה סבלה מהרמאות של אביה,²⁷⁴ הבינה שכבר לא תראה אותו. גניבת התרפים, העבודה זרה של אביה, היא "שבירת כלים" אחרונה בנתק מול משפחתה וארץ מולדתה.

עם זאת, למרות חשיבותם של התרפים, נדמה שהתורה מדגישה שיותר מלקיחת הנשים והילדים, הגמלים המקנה והרכוש, ואפילו יותר מגניבת התרפים, העובדה שיעקב לא אמר ללבן שהוא בורח היא המכה הקשה מכול עבור לבן – "וַיְנַגְּב יַעֲקֹב אֶת לֵב לְבָן הָאֲרָמִי עַל בְּלֵי הַגִּיד לוֹ כִּי בָרַח הוּא". יעקב השתמש באסטרטגיה של לבן עצמו וגמל לו מידה כנגד מידה. בסופו של דבר, לבן, שבמשך עשרים שנה לא בנה

יחסי אמן, ואדרבה רק הפר אותו, שילם את המחיר הגבוה מכולם – יעקב, ואפילו בנותיו, בגדו בו.

היחידה של סיפור יציאתו של יעקב לחרן, מאורעותיו שם והחזרה הביתה, מוקדשת כולה לחשיבות קיומו של אמן בין-אישי, לגורמים שעלולים להביא להפרתו ולמחירים שמשלמים בהיעדרו. בהתאם לכך, המסגרת של היחידה בנויה מסיפורים מקבילים. היחידה פותחת בסיפור הגעתו של יעקב לחרן ומתמקדת בפעולתו של יעקב שגולל את האבן מעל פי הבאר ומשקה את הצאן. יעקב הוא תייר ולכן הוא "מחוך למשחק" כיון שאין לו צאן ואין לו מה להפסיד מבגידה נגדית או אפילו מהרס המערכת על מנגנוני ההגנה שבה. היחידה מסתיימת בעזיבתו את חרן עשרים שנה מאוחר יותר, פעולה שלוקחת אותו "אל מחוך למשחק", שעה שעל מנת להגן על צאנו ועל העתיד הפיננסי של ילדיו הוא חייב לשלם סוף לרצף המפסיד שבו נאמנותו הכפויה נוצלה ונבגדה פעם אחר פעם.

ממעוף הציפור, ומחוך לגבולותיו של מאמר זה, ניתן לומר באופן כללי יותר, שחלק ממשפטי התורה (כמו חוקים מודרניים) נועדו לתמוך באמן הבין-אישי ולתקף אותו בכל מצב כלכלי כי האמן הבין-אישי מהווה את עמוד השדרה של החברה.

ה. סוף המשחק

עם היוודע דבר בריחתו של יעקב יצא לבן למרדף בניסיון להחזיר את כספו:

וַיֵּגַד לְלֶבֶן בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי כִּי בָרַח יַעֲקֹב. וַיִּקַּח אֶת אָחִיו עֲמֹ
וַיְרִדְהוּ אַחֲרָיו דֶּרֶךְ שִׁבְעַת יָמִים וַיִּדְבֹּק אֹתוֹ בְּהַר הַגְּלָעַד. וַיָּבֵא
אֶל-הָאֵלִים אֶל לֶבֶן הָאֲרָמִי בְּחַלְם הַלַּיְלָה וַיֹּאמֶר לוֹ הַשְׁמֵר לָךְ פֶּן
תִּדְבַר עִם יַעֲקֹב מְטוֹב עַד רָע. וַיִּשַׁג לֶבֶן אֶת יַעֲקֹב וַיַּעֲקֹב תִּקַּע
אֶת אָהָלוֹ בְּהַר וּלְבָן תִּקַּע אֶת אָחִיו בְּהַר הַגְּלָעַד. וַיֹּאמֶר לֶבֶן
לְיַעֲקֹב מָה עָשִׂיתָ וַתִּגְנֹב אֶת לְבָבִי וַתִּנְהַג אֶת בְּנֹתַי כְּשָׂבוֹת
חֶרֶב. לָמָּה נַחֲבֵאתָ לְבָרַח וַתִּגְנֹב אֹתִי וְלֹא הִגַּדְתָּ לִּי וְאַשְׁלַחְךָ
בְּשִׂמְחָה וּבְשָׂרִים בְּתַף וּבְכַנּוּר. וְלֹא נִטְשָׁתָנִי לְנַשֵּׁק לְבָנֵי

וְלִבְנֹתַי עֲתָה הִסְכַּלְתָּ עֲשׂוֹ. יֵשׁ לְאֵל יָדַי לַעֲשׂוֹת עִמָּכֶם רַע וְאֵ-
 לֵהי אֲבִיכֶם אֲמַשׁ אָמַר אֵלַי לְאִמּוֹר הַשְּׁמֶר לָךְ מִדְּבַר עִם יַעֲקֹב
 מִטּוֹב עַד רַע. וְעֲתָה הִלֵּךְ הִלְכָתָ כִּי נִכְסְיָךְ נִכְסְפָתָה לְבֵית אֲבִיךָ
 לְמָה גִנְבָתָ אֶת אֱלֹהֵי.²⁷⁵

נראה, שלבן, ששפתו היא שפת הכוח, המשיך בקו זה ובכוונתו היה לפגוע ביעקב אם לא ישוב לחרון, ולכן האֵל נדרש לאיים עליו. המילים שבחר לבן להטיח ביעקב: "וַתִּנְהַג אֶת בְּנֹתַי כְּשִׁבּוֹת חֲרָב", מעידות על הלוך רוחו וקו המחשבה שלו עצמו ומפרשות את המשך דבריו: "יֵשׁ לְאֵל יָדַי לַעֲשׂוֹת עִמָּכֶם רַע". כמו כן, אמירתו "וְאֵ-לֵהי אֲבִיכֶם אֲמַשׁ אָמַר אֵלַי לְאִמּוֹר הַשְּׁמֶר לָךְ מִדְּבַר עִם יַעֲקֹב מִטּוֹב עַד רַע", נועדה להעביר את המסר שהוא לא מפחד מהאיום של האֵל, שהרי חרף דבר האֵל הוא ניגש "לדבר" עם יעקב.

לאור קריאת הפסוקים צריך להבין מה שינה את תכניתו של לבן, שבסופו של דבר חזר כלעומת שבא והניח ליעקב ומשפחתו, על כל רכושם, להמשיך במסע לארץ ישראל. לפי ההמשך נראה שאפילו לבן הבין ברמה מסוימת את המסר על אודות חשיבות קיומם של יחסי אמן ואת עוצמת הנזק שהוא עצמו גרם בהתנהגותו לאורך השנים. יעקב השיב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ובסופו של דבר הטיח בלבן את האמת. ככל הנראה אמירה נועזת זו, שבין ייאוש מוחלט לשאר רוח וגבורה, חוללה את המפנה:

וַיַּעַן יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר לְלִבָּן כִּי יִרְאֵתִי כִּי אֲמַרְתִּי פֶן תִּגְזַל אֶת
 בְּנוֹתַי מֵעַמִּי. עִם אֲשֶׁר תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֶיךָ לֹא יִחְיֶה נֶגֶד אַחֲיָנוּ
 הַפֶּר לָךְ מָה עֲמַדִּי וְקַח לָךְ וְלֹא יִדַע יַעֲקֹב כִּי רָחַל גִּנְבָתָם. וַיָּבֵא
 לְבָן בָּאֵהָל יַעֲקֹב וּבָאֵהָל לְאָה וּבָאֵהָל שְׁתֵּי הָאֵמֶהֶת וְלֹא מִצָּא
 וַיֵּצֵא מֵאֵהָל לְאָה וַיָּבֵא בָּאֵהָל רָחֵל. וְרָחֵל לָקְחָה אֶת הַתְּרָפִים
 וַתִּשְׂמֶם בְּכַר הַגָּמֶל וַתֵּשֶׁב עֲלֵיהֶם וַיִּמְשֹׁשׁ לְבָן אֶת כָּל הָאֵהָל
 וְלֹא מִצָּא. וַתֹּאמֶר אֶל אֲבִיהָ אֵל יִחַר בְּעֵינַי אֲדֹנָי כִּי לֹא אוּכַל
 לְקוֹם מִפְּנֵיךָ כִּי דָרְךָ נְשִׁים לִי וַיִּחַפֵּשׁ וְלֹא מִצָּא אֶת הַתְּרָפִים.
 וַיִּחַר לְיַעֲקֹב וַיִּרְבַּ בְּלִבָּן וַיַּעַן יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר לְלִבָּן מִה פִּשְׁעִי מִה
 חֲטָאתִי כִּי דָלְקָתָ אַחֲרָי. כִּי מִשְׁשָׁתָ אֶת כָּל פְּלִי מִה מִצָּאתָ מִכָּל

כְּלִי בֵיתְךָ שִׁים כֹּה נִגַד אֲחִי וְאֶחָיִךָ וַיִּוְכַיְחוּ בֵּין שְׁנֵינוּ. זֶה עֲשָׂרִים
שָׁנָה אָנֹכִי עִמָּךְ רַחֲלִיךָ וְעִזִּיךָ לֹא שִׁכְלוּ וְאֵילֵי צֹאנֶךָ לֹא אֶכְלָתִי.
טֶרְפָּה לֹא הִבֵּאתִי אֵלֶיךָ אָנֹכִי אַחְטָנָה מִיָּדִי תִּבְקֶשְׁנָה גִּבְתִּי יוֹם
וּגְבִבְתִּי לְלִילָה. הֵייתִי בַיּוֹם אֶכְלָנִי חֶרֶב וְקֶרַח בְּלִילָה וַתִּדַּד שְׁנָתִי
מֵעֵינַי. זֶה לִי עֲשָׂרִים שָׁנָה בְּבֵיתְךָ עֲבַדְתִּיךָ אַרְבַּע עֶשְׂרֵה שָׁנָה
בְּשֵׁתִי בְנֵתִיךָ וְשֵׁשׁ שָׁנִים בְּצֹאנֶךָ וַתַּחֲלֶף אֶת מִשְׁכְּרָתִי עֲשֶׂרֶת
מַגִּים. לֹוֹלִי אֱ־לֹהִי אָבִי אֱ־לֹהִי אֲבָרְתָם וּפְחַד יִצְחָק הִיָּה לִי כִּי
עָתָה רִיקָם שְׁלַחְתָּנִי אֶת עֲנָנִי וְאֶת יָגִיעַ כִּפִּי רָאָה אֱ־לֹהִים וַיִּוְכַח
אֲמַשׁ.²⁷⁶

לעומת תשובתו הראשונה של יעקב "כִּי יֵרֵאתִי כִּי אֲמַרְתִּי פֶן תִּגְזַל אֶת
בְּנוֹתֶיךָ מֵעֵמִי", המשקפת את מערכת היחסים עם לבן לאורך הדרך,
בהמשך אזור יעקב אומץ לריב לראשונה עם לבן. בסערת הדברים
התברר ללבן שהוא מתח את החבל מעבר לקצה והחבל נקרע – יעקב
אינו מוכן להמשיך בדפוס היחסים הנצלניים שהכתיב לבן. בנקודה זו
הבין לבן שכבר לא יוכל להחזיר את הגלגל אחורנית, ולכן לא השיב
על טענותיו הקשות של יעקב אלא שינה אסטרטגיה למשהו שבין אמן
כללי לבין מאזן אימה זהיר:

וַיַּעַן לְבָן וַיֹּאמֶר אֶל יַעֲקֹב הַבְּנוֹת בְּנֹתַי וְהַבָּנִים בְּנֵי וְהִצָּאן צֹאנֵי
וְכָל אֲשֶׁר אֶתָּה רָאָה לִי הוּא וְלִבְנֹתַי מֶה אֶעֱשֶׂה לְאַלֶּה הַיּוֹם או
לְבָנֶיךָ אֲשֶׁר יִלְדוּ.
וְעַתָּה לָכֵה נִכְרְתָה בְרִית אֲנִי וְאֶתָּה וְהָיָה לְעַד בֵּינִי וּבֵינֶךָ. וַיִּקַּח
יַעֲקֹב אֶבֶן וַיְרִימָהּ מִצִּבְיָה. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב לְאֶחָיו לְקַטּוּ אֶבְנֵים
וַיִּקְחוּ אֶבְנִים וַיַּעֲשׂוּ גֵל וַיֹּאכְלוּ שָׁם עַל הַגָּל. וַיִּקְרָא לוֹ לְבָן יָגֵר
שֶׁהָדוּתָא וַיַּעֲקֹב קָרָא לוֹ גֵלְעָד. וַיֹּאמֶר לְבָן הֲגַל הַזֶּה עַד בֵּינִי
וּבֵינֶךָ הַיּוֹם עַל כֵּן קָרָא שְׁמוֹ גֵלְעָד. וְהַמְצָפָה אֲשֶׁר אָמַר יִצְחָק ה'
בֵּינִי וּבֵינֶךָ כִּי נִסְתַּר אִישׁ מֵרְעֵהוּ. אִם תַּעֲנֶה אֶת בְּנֹתַי וְאִם תִּקַּח
נָשִׁים עַל בְּנֹתַי אִין אִישׁ עִמָּנוּ רָאָה אֱ־לֹהִים עַד בֵּינִי וּבֵינֶךָ.
וַיֹּאמֶר לְבָן לְיַעֲקֹב הִנֵּה הַגָּל הַזֶּה וְהִנֵּה הַמְצָבָה אֲשֶׁר גִּרְיתִי בֵּינִי
וּבֵינֶךָ. עַד הַגָּל הַזֶּה וְעַד הַמְצָבָה אִם אֲנִי לֹא אֶעְבֵּר אֵלֶיךָ אֶת
הַגָּל הַזֶּה וְאִם אֶתָּה לֹא תַעְבֹּר אֵלַי אֶת הַגָּל הַזֶּה וְאֶת הַמְצָבָה

הַזֹּאת לְרָעָה. אֵלֵהִי אֲבֹרְהֶם וְאֵלֵהִי נַחֲוֹר יִשְׁפְּטוּ בִּינֵינוּ אֱלֹהֵי
 אֲבֵיהֶם וַיִּשְׁבַּע יַעֲקֹב בְּפֶחַד אָבִיו יִצְחָק.²⁷⁷

לבן ניסה להציל את המצב דרך התמקדות בעתיד. באמצעות המשך היחסים המשפחתיים הוא רצה להסדיר שיתוף פעולה על מנת לייצר מחדש דינמיקה של משחק איטרטיבי. בהתבסס על היחסים המשפחתיים הוא היה מעוניין לחייב את יעקב כי הבין שזה מה שהחזיק את יעקב נאמן לו עשרים שנה בסביבה כה עוינת לאמון בין-אישי וחברתי.

בכך, הישורת האחרונה בסיפור מהווה סיכום תמציתי של המהלך כולו. לבן פנה לדרכו בנשיקה לשלום: "וַיִּשְׁכַּם לָבֵן בְּבֹקֶר וַיִּנְשֶׁק לְבָנָיו וּלְבָנוֹתָיו וַיְבָרֶךְ אֹתָהֶם; וַיֵּלֶךְ וַיָּשָׁב לָבֵן לְמִקְמוֹ"²⁷⁸, והמדרש אומר: "אבל הם לא נשקוהו"²⁷⁹.

בין אהבה לפחד

אמון עסקי

א. מהלך אימים

עולה השאלה: האם עדיף להיות אהוב או להטיל אימים? יש לשאוף לשניהם, אבל מכיוון שקשה להתייחס לאותו אדם בשתי דרכים, הרבה יותר בטוח להיות מאיים.

הנסיך שביסס את מעמדו על אמון העם בו ולא נקט אמצעי זהירות אחרים, הוא אבוד; בריתות שנבנות על בסיס אינטרסים, ולא בעקבות יראת הרוממות או הכרה באצילות הנפש, אכן ניתן לרכוש, אבל הן אינן מוחלטות. בשעת הצורך לא ניתן להסתמך עליהן. בני אדם רגישים פחות לפגיעה במי שהם אוהבים מאשר במי שהם יראים ממנו, משום שאהבה משתמרת בזכות המחויבות, ומשום שהיא כפופה לשפלות יצריהם של בני אדם, היא נבגדת בכל פעם שהאינטרסים גוברים; בשונה מהפחד שמגן עליך משום שאימת העונש לעולם אינה דועכת. (ניקולו מקיאבלי)²⁸⁰

”אמר רב חסדא לעולם אל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו שהרי פילגש בגבעה הטיל עליה בעלה אימה יתירה והפילה כמה רבבות מישראל. אמר רב יהודה אמר רב כל המטיל אימה יתירה בתוך ביתו סוף הוא בא לידי שלש עבירות גילוי עריות ושפיכות דמים וחילול שבת... א”ר אבהו לעולם אל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו שהרי אדם גדול הטיל

אימה יתירה בתוך ביתו והאכילוהו דבר גדול... ומאי ניהו
אבר מן החי" (בבלי גיטין ז ע"א-ע"ב).

אחרי עשרים שנה בבית לבן, עשה יעקב את דרכו חזרה אל בית אביו בארץ מולדתו. בדרך דרומה, אחרי המפגש המתוח עם לבן בהרי הגלעד, נודע לו שעשו אחיו הולך לקראתו. יעקב חשש אף יותר מהמפגש עם עשו, שהרי עשרים שנה קודם לכן רצה עשו להרוג אותו משום שלקח את ברכתו. נראה, שעל מנת לרכך את המפגש שלח יעקב לעשו מתנות רבות מעושרו:

וַיֵּלֶן שָׁם בְּלִילָהּ הֲהוּא וַיִּקַּח מִן הַבָּא בְיָדוֹ מִנְחָה לְעֵשָׂו אָחִיו. עֲזִים מְאֹתִים וַתְּיָשִׁים עֲשָׂרִים רְחֵלִים מְאֹתִים וְאִילִים עֲשָׂרִים. גְּמָלִים מִיְּבִיקוֹת וּבְנֵיהֶם שְׁלֹשִׁים פָּרוֹת אַרְבָּעִים וּפָרִים עֲשָׂרָה אֲתַנֵּת עֲשָׂרִים וְעִיִּרִם עֲשָׂרָה. וַיִּתֵּן בְּיַד עֲבָדָיו עֶדֶר עֶדֶר לְבָדוֹ וַיֹּאמֶר אֶל עֲבָדָיו עֲבְרוּ לִפְנֵי וְרוּחַ תְּשִׁימוּ בֵּין עֶדֶר וּבֵין עֶדֶר. וַיִּצְוּ אֶת הָרֵאשׁוֹן לֵאמֹר כִּי יִפְגְּשֶׁךָ עֵשָׂו אָחִי וּשְׂאֵלָה לֵאמֹר לְמִי אַתָּה וְאַנְּה תֵלֶךְ וּלְמִי אֵלֶּה לְפָנֶיךָ. וְאָמַרְתָּ לְעֲבָדֶיךָ לְיַעֲקֹב מִנְחָה הוּא שְׁלוּחָה לְאֲדֹנָי לְעֵשָׂו וְהִנֵּה גַם הוּא אֲחֵרִינוּ. וַיִּצְוּ גַם אֶת הַשֵּׁנִי גַם אֶת הַשְּׁלִישִׁי גַם אֶת כָּל הַהֹלְכִים אַחֲרָי הָעֹדְרִים לֵאמֹר כַּדְּבַר הַזֶּה תְּדַבְּרוּן אֶל עֵשָׂו בְּמִצְאָכֶם אֹתוֹ. וְאָמַרְתֶּם גַם הִנֵּה עֲבָדֶיךָ יַעֲקֹב אֲחֵרִינוּ כִּי אָמַר אֲכַפְּרָה פָּנָיו בְּמִנְחָה הַהִלְכֵת לִפְנֵי וְאַחֲרָי כִּן אָרְאָה פָּנָיו אוֹלֵי יִשָּׂא פָּנָי. וַתַּעֲבֵר הַמִּנְחָה עַל פָּנָיו וְהוּא לֵן בְּלִילָהּ הֲהוּא בְּמַחְנָה... וְהוּא עָבַר לְפָנֵיהֶם וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה שְׁבַע פְּעָמִים עַד גִּשְׁתּוֹ עַד אָחִיו. וַיִּרְץ עֵשָׂו לְקָרְאֵתוֹ וַיִּתְּבַקְּהוּ וַיִּפֹּל עַל צְוָאָרוֹ וַיִּשְׁקָהוּ וַיִּכְבּוּ... וַיִּשָּׁב בַּיּוֹם הַהוּא עֵשָׂו לְדֶרֶכּוֹ שְׁעֵרָה.²⁸¹

כמתואר בפסוקים, אחרי חציית נחל יבוק מצפון לדרום נפגשו יעקב ועשו, התחבקו ונפרדו לדרכם. יעקב שלח את המפגש המצמרר עם עשו שהמשיך דרומה. לכאורה, יעקב אמר היה להמשיך לעבר היעד ולחצות את הירדן מערבה – מעבר הירדן המזרחי לכיוון מערב, לתוך ארץ ישראל.

אך בשלב זה לא נכנס יעקב לארץ אלא התעכב בסוכות בעבר הירדן המזרחי, בנה סוכות למקנהו ובית לעצמו:

וַיַּעֲקֹב נֶסֶע סֻכֹּתָהּ וַיִּבֶן לֹו בַּיִת וּלְמִקְנֵהוּ עָשָׂה סֻכֹּת עַל כֵּן קָרָא שֵׁם הַמָּקוֹם סֻכֹּת. וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם עִיר שָׁכֵם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בָּבֹאוּ מִפְּדַן אֲרָם וַיִּחַן אֶת פְּנֵי הָעִיר. וַיִּקְּן אֶת הַחֶלְקֶת הַשְּׂדֵה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֹהֶלוֹ מִיַּד בְּנֵי חַמּוֹר אָבִי שָׁכֵם בְּמֵאָה קֶשֶׁטָה. וַיַּצֵּב שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לֹו אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל.²⁸²

פסוקים אלו, הנטועים בין מפגש יעקב ועשו והיפרדותם למקומות שונים לבין סיפור אונס דינה בת לאה בשכם, מקפלים בתוכם את תמצית גישתו המנהיגותית-כלכלית של יעקב לעומת זו של מקיאבלי המהלך אימים על הקורא ועל הנתנים.

ב. אחרי עשרים שנה

מדוע יעקב, שגלה לעשרים שנה מביתו וצווה על ידי האל לחזור לארץ, התעכב זמן ממושך²⁸³ בסוכות בעבר הירדן המזרחי? האם לא היה עליו להיכנס לארץ ישראל מיד? דווקא אחרי שעבר את כל המשוכות והוא נמצא על סיפה של הארץ, הציפייה היא שהוא ירצה סוף סוף להגשים את החלום.

על אזור סוכות אנחנו יודעים מעט מהמקרא. מהמקורות שבידינו נראה שאזור סוכות היה מקום עשיר במרעה ומתאים לגידול מקנה. ערב הכניסה לארץ ישראל ואחרי ארבעים שנה במדבר פנו בני גד ובני ראובן אל משה²⁸⁴ וביקשו להישאר בעבר הירדן המזרחי היות שיש להם "מקנה רב" וארץ סיחון היא ארץ מקנה:

וּמִקְנֵה רַב הָיָה לְבְנֵי רְאוּבֵן וּלְבְנֵי גָד עֲצוּם מְאֹד וַיֵּרְאוּ אֶת אֶרֶץ יַעֲזֹר וְאֶת אֶרֶץ גַּלְעָד וְהִנֵּה הַמָּקוֹם מְקוֹם מִקְנֵה. וַיָּבֹאוּ בְנֵי גָד וּבְנֵי רְאוּבֵן וַיֹּאמְרוּ אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֱלֹעֲזָר הַכֹּהֵן וְאֶל נְשִׂאֵי הָעֵדָה לֵאמֹר. עֲטֹרוֹת וְדִיבֵן וַיַּעֲזֹר וְנִמְרָה וְחִשְׁבוֹן וְאֶלְעֵלָה וּשְׁכֵם וְנָבוֹ וַיַּעֲזֹר. הָאֶרֶץ אֲשֶׁר הִכָּה ה' לְפָנֵי עַדְתּוֹ יִשְׂרָאֵל אֶרֶץ מִקְנֵה הוּא וְלַעֲבָדֶיךָ מִקְנֵה.²⁸⁵

משה התרצה לבקשתם והם אכן התנחלו בעבר הירדן המזרחי. על שבת גד נאמר: "וַיִּבְנוּ בְנֵי גֹד אֶת דִּיבֵן וְאֶת עֶטְרֹת וְאֶת עֶרְעֹר. וְאֶת עֶטְרֹת שׁוֹפָן וְאֶת יַעְזֹר וַיִּגְבְּהֵהוּ. וְאֶת בֵּית נִמְרָה וְאֶת בֵּית הָרֶן עָרֵי מִבְּצָר וַגְּדֹרֹת צֶאֱן".²⁸⁶ הואיל ובספר יהושע נאמר: "וַיִּבְעֶמְקוּ בֵּית הָרֶם וּבֵית נִמְרָה וְסִפְבוֹת וְצִפּוֹן",²⁸⁷ נראה ברור שסוכות הוא שטח מרעה בעבר הירדן המזרחי, באזור בית נמרה ובית הרן (הרם) שבנחלת גד.²⁸⁸

אם כן, יעקב עצר בארץ המרעה שבסוכות והדבר מתחבר לפגישתו עם עשו המתוארת למעלה, שבמסגרתה שלח יעקב לעשו יותר מחמש מאות בהמות לרצותו. אין אפשרות לדעת כמה צאן היה ליעקב בסך הכול כשעזב את בית לבן, אולם היפרדות מכמות מכובדת של עדרים, כולל זכרים המיועדים להרבעה וכולל מניקות ובניהן המהווים את "הדור הבא", בוודאי מיעטה את עושרו בצורה ניכרת.²⁸⁹ באופן כללי נראה שיעקב נפרד מהעושר שהרוויח אצל לבן והעביר אותו לעשו. כשיעקב הפציר בעשו לקחת את עושרו יעקב פתח את דבריו במילה "מנחה" (שהופיעה גם קודם לכן בפסוקים) וסיים במילה "ברכה": "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל נָא אִם נָא מְצֹאֲתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְלִקְחֶתָּ מִנְחָתִי מִיָּדִי כִּי עַל כֵּן רָאִיתִי פְּנֵיךָ כִּרְאֹת פְּנֵי אֱלֹהִים וַתִּרְצַנֵּי. קַח נָא אֶת בְּרִכְתִּי אֲשֶׁר הִבָּאת לָךְ כִּי חֲנַנִּי אֱלֹהִים וְכִי יֵשׁ לִי כָל וַיִּפְצֹר בּוֹ וַיִּקְחֵהוּ. המעבר מ"מנחה" ל"ברכה" מזכיר את שאירע עשרים שנה קודם לכן שעה שיעקב התחזה לעשו ולקח את ברכתיו. כעת, יעקב לא נפרד רק מהעושר שהשיג בהתאם לכללי היושר הרופפים של חרן, אלא הוא נפרד גם מהברכה שהשיג בתחבולה. לפני כניסתו לארץ לא רצה יעקב להחזיק בעושר שהרוויח בטקטיקה המתאימה לכללי המשחק של חרן, שאינם מבוססים על יחסי אמון אלא על כוחנות ומייצגים תרבות של חשדנות. באמצעות ויתור משמעותי על עמלו הוא משך את ידיו באופן סופי ומוחלט מעולם התככים.

לכן, יעקב החליט להישאר בעבר הירדן ולצבור שוב עושר ללא הזדקקות למאבקי שליטה, פחד²⁹⁰ או תחרות דורסנית וקנאית.²⁹¹ הוא בנה סוכות משום שהאזור היה ארץ מרעה שאיננה מיושבת וללא תשתיות, חזר לעסוק ברעיית צאן, אשר השתלם והצליח בה מאוד בבית לבן, וחזר לעוצמתו הכלכלית. הוא התעשר שוב – אך הפעם בעמל

כפיים ללא מקלות ברהטים ושקתות המים,²⁹² אשר היוו פרצה בהסכם שלו עם לבן (מהלך שיעקב נאלץ לעשות לאחר שלבן מצידו הפר את ההסכם כמה פעמים). יעקב לא היה מעוניין בעושר שהושג בטקטיקה של חוסר אמון.²⁹³

יעקב אפוא הגיע "שלם" לעיר שכם. חלק מהמפרשים הסבירו את המילה "שלם" כמתארת את מצבו של יעקב (רש"י על פי בבלי שבת לג ע"ב, וראב"ע), רשב"ם הסביר ש"שלם" הוא שם של מקום באזור שכם, ואילו רלב"ג ראה במילה "שלם" כמתארת את גישתו, דהיינו בדברי שלום. נראה להציע שהתורה משתמשת במכוון במילה אמורפית הסובלת פירושים שונים היות שהפירושים השונים כולם נכונים. יעקב הגיע עם עושרו החדש, הנקי, בגישה של שלום ושיתוף פעולה לאזור העיר שכם בפרט ולארץ ישראל בכלל. הוא בא נקי כפיים לארץ ישראל, מתוך כוונה ללכת בדרכי סבו אברהם, שהיה נשיא א־לוהים בארץ החתי, ובדרכי אביו יצחק, שהיה בעל בריתו של אבימלך מלך פלשתים.

ג. אמון חוצה גבולות

אנשים הזוכים לאמון מלא יגמלו באותו מטבע. (אברהם לינקולן)²⁹⁴

כמו נשיא ארה"ב אברהם לינקולן, האבות דגלו ביחסי שכנות טובים בארץ ישראל. הם הבינו שהצלחת המפעל של בניית עם וארצו המושתתים על חברת מופת, תושג רק באמון, בדרכי יושר ובאמצעות שיתופי פעולה. משפחת אברהם כרתה בריתות עם ענר, אשכול וממרא הכנענים, עם מלכי צדק מלך שלם ועם אבימלך (אחרי שהתעשת והסכים לקבל את תוכחתם). על רקע זה יעקב הגיע שלם בממונו לשכם וקנה חלקת אדמה בגבולות העיר במחיר של מאה קשיטה:

וַיָּבֹא יַעֲקֹב שָׁלֵם עִיר שְׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן כְּבָאוּ מִפְּדַן אָרָם וַיִּחַן אֶת פְּנֵי הָעִיר. וַיִּקֶּן אֶת חֶלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְיֶה מִיַּד בְּנֵי חַמּוֹר אָבִי שְׁכֶם בְּמֵאָה קְשִׁיטָה. וַיִּצָּב שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לוֹ אֶל-אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל.²⁹⁵

המפרשים הציעו שני פירושים למילה "קשיטה". רש"י, רשב"ם ועוד הסבירו ש"קשיטה" היא סוג של כסף, ²⁹⁶ ואילו אונקלוס (על פי ספר איוב) ורס"ג הסבירו ש"קשיטה" פירושה בהמות. ²⁹⁷ פירושם של אונקלוס ורס"ג משתלב טוב יותר במרקם של הסיפור: יעקב, שזה עתה התעשר שוב בסוכות בעסקי הצאן, המיר את העושר שלו, שעשה בעצמו בסוכות, בחלקת אדמה בפאתי שכם. ²⁹⁸ ההחלפה של בסיס ההון ממקנה לנדל"ן מסמלת את קביעותו בארץ ישראל.

המסר של יעקב הוא שאם רוצים להיאחז בארץ – צריך לקנות נדל"ן, ואם רוצים לבנות חברת מופת – צריך להתבסס על עושר שהושג ביושר, מתוך אמות מידה קפדניות וברמה הגבוהה ביותר של שקיפות ואמון. בהתאם לכך, קניית הנדל"ן מבני חמור אבי שכם היא עשיית עסקים למען שכנות טובה ובניית אמון. בסוכות יעקב התנחל, גידל את מקנהו ובנה בית זמני. בארץ ישראל, המקום שהובטח לו, הוא דווקא קנה קרקע. ²⁹⁹ מעשים אלו בונים יחסי שכנות תקינים ואמינים. וכך מגדיר הרלב"ג:

התועלת השני הוא במידות, והוא שראוי לאדם כשיבוא לגור במקום־מה, שיהיה משאו ומתנו עם הנכבדים שבמקום ההוא, כדי שתתקרב דעתם לו, ויהיה בזה יותר בטוח מהיזקי העם. ולזה תמצא שקנה יעקב חלקת השדה מיד נשיא העיר, וכן לזאת הסיבה קנה אברהם שדה עפרון שהיה מושל בארץ ההיא. ³⁰⁰

פרופסור רוזבת מוס קנטור מהרווארד, מהפרופסורים הגדולים בתחום המנהיגות ומנהל עסקים, מגדירה חמש תכונות של מנהיגים שמצליחים: ³⁰¹

Showing up – פשוט להגיע ולהופיע –

Speaking up – לדבר בקול ברור וצלול –

Teaming up – לעשות שיתופי פעולה –

Looking up – כוח הערכים מעל העסקים –

לא לוותר – Not Giving up

במסגרת החתירה ל"שיתופי פעולה" קנטור קובעת שאנשים ומנהיגים מצליחים יותר כאשר יוצרים אווירה של יחסי גומלין נדיבים ותקינים. בניית מעגל קסמים שבו מי שנותן מקבל יותר ממה שנתן, מחזקת את האמון בין השחקנים ומעניקה ביטחון עצמי להובלת מהלכים מועילים. יעקב, בכניסתו לארץ, הופיע ודיבר בפני אנשי העיר בקול ברור ועשה עסקים משמעותיים, שתמורתם בצידם, תוך בניית שיתופי פעולה ויחסי גומלין. בחנייתו ליד שכם, שמנהיגיה היו כנראה נשיאים של אזור רחב ידיים בארץ ישראל,³⁰² הוא מיצב את עצמו כמי שנכון לעשות עסקים ביושר ובשקיפות במקום החשוב, המרכזי ובעל ההשפעה הגדולה ביותר בארץ כנען דאז.

חשוב להדגיש שמבחינת יעקב מדובר בתפיסת חיים ולא רק בטקטיקה, כפי שהגדיר זאת הסופר הרוסי אנטון צ'כוב:

חייבים לסמוך על אנשים ולתת בהם אמון, אחרת החיים יהיו בלתי אפשריים.³⁰³

זו הגישה שיעקב סיגל לעצמו לאחר שלמד על בשרו עד כמה קשה, עד בלתי נסבל, לחיות בתרבות השקרים המלחיצה של חרן או תחת משטר הפחד שמנהיג עשו החי על חרבו.

כאמור, יעקב קנה את השדה מיד בני חמור (אבי שכם) – דהיינו כל הנסיכים, כל בני משפחת הנשיאות השתתפו בעסקה. השאלה היא האם זו עסקה כלכלית לבניית אמון עסקי-שכנותי או מהלך שנועד להיטמעות והתחברות עד כדי השתלטות בהמשך הדרך. מהשתלשלות העניינים נראה שהמבוגרים, יעקב וחמור, התכוונו לעסקים טובים ובריאים, ברוחה של רוזבת קנטור, הנשיא לינקולן וצ'כוב. הדור הצעיר, לעומת זאת, לא הבין את העמדה המורכבת של הדדיות, הכוללת הגדרה עצמית מובחנת לצד כבוד לאחר. המקייאבלי שבתוכם פרץ החוצה והשתלט על השיח.

שכם בן חמור, שהרשה לעצמו לאנוס את דינה בדרך ללקיחתה לאישה, וגם דינה, שיצאה לראות בבנות הארץ, הבינו שמדובר על

היטמעות. בניו של יעקב חשבו אפילו מעבר לכך – קניית השדה היא ראש גשר להשתלטות. מבחינתם, אחרי שהסתיימו האירועים המפחידים ואחרי שהמאבקים עם לבן ועשו מאחוריהם, הכניסה לארץ היא הגעה למנוחה ולנחלה. לא עוד זרים בגולת חרן אלא מתיישיבי קבע בארץ אבות שצריכים להתנהג כאדוני הארץ.

ד. ברית דמים

בהתאם לתפיסות עולמם השונות בנוגע לאירועים שהתרחשו מול עיניהם, בקצו ועלו שלושה קולות בשיח שהתנהל בשכם ביום שאחרי האונס:

וַיְדַבֵּר חֲמוֹר אֲתֶם לְאֹמֵר שְׁכֶם בְּנֵי חֲשָׁקָה נִפְשׁוּ בְּכַתְּכֶם תָּנוּ נָא
אֵתָהּ לוֹ לְאַשָׁה. וְהִתְחַתְּנוּ אִתְּנוּ בְּנֵיתֶיכֶם תִּתְּנוּ לָנוּ וְאֵת בְּנֵיתֵינוּ
תִּקְחוּ לָכֶם. וְאִתְּנוּ תִשְׁבוּ וְהָאָרֶץ תִּהְיֶה לְפָנֵיכֶם שְׁבוּ וּסְחָרוּהָ
וְהָאֶחָזוּ בָּהּ.³⁰⁴

חמור הציע להמשיך בקו של האמון והעסקים הטובים. קשרי המשפחה שיירקמו יהיו את הערובה הטובה ביותר להמשך קיומו של האמון העסקי הבנוי על שיתוף פעולה מתוך הכרה הדדית.

קולו של יעקב נדם. צל כבוד הוטל על המהלך שרקם. מצד אחד מדובר במעשה של אדם בודד, ומצד שני מדובר בבנו של מנהיג האזור, שעליו נאמר: "וְהוּא נִכְבָּד מִכָּל בֵּית אָבִיו"³⁰⁵ וגם העיר קרויה על שמו בבחינת 'המדינה זה אני'. יעקב שאף להיות מגדלור, להיות מכובד המכבד את הבריות ומנהגייהם, ולהנהיג מתוך הכרה ואמון, והנה נפרץ הסכר.

אך מכיוון שאין ואקום, בניו, אחי דינה, תפסו את הבמה ורימו את חמור ושכם בנו. מתוך דבריהם ניתן להבין כיצד הם תפסו את ההשתקעות באזור שכם מלכתחילה:

וַיַּעֲנוּ בְנֵי יַעֲקֹב אֶת שְׁכֶם וְאֵת חֲמוֹר אָבִיו בְּמִרְמָה וַיְדַבְּרוּ אֲשֶׁר
טָמְא אֵת דִּינָה אֲחֹתָם. וַיֹּאמְרוּ אֲלֵיהֶם לֹא נוּכַל לַעֲשׂוֹת הַדָּבָר
הַזֶּה לְתַת אֶת אֲחֹתְנוּ לְאִישׁ אֲשֶׁר לוֹ עַרְלָה כִּי חֲרָפָה הוּא לָנוּ.
אֲךְ בְּזָאת נֹאוֹת לָכֶם אִם תִּהְיוּ כְּמֵנוּ לְהַמְלִל לָכֶם כָּל זָכָר. וְנִתְּנוּ
אֶת בְּנֵיתֵינוּ לָכֶם וְאֵת בְּנֵיתֶיכֶם נִקַּח לָנוּ וַיִּשְׁכְּנוּ אִתְּכֶם וְהִיָּינוּ

לְעַם אֶחָד. וְאִם לֹא תִשְׁמָעוּ אֵלַינִי לְהַמּוֹל וְלִקְחֶנּוּ אֶת בְּתוּלֵי
וְהִלְכְנוּ.³⁰⁶

המילים "אם תהיו כמנו", ובייחוד כאשר הסכימו להצעתו של חמור לשבת איתם אך הוסיפו דבר שהוא לא אמר: "הִיָּינוּ לְעַם אֶחָד", מראה שבני יעקב מלכתחילה הבינו שמדובר בכיבוש שכם והשתלטות על העם היושב בה. הם החסירו בכוונה את שיתוף הפעולה הכלכלי שעליו דיבר חמור. כאמור, חמור התכוון לשיתוף פעולה כלכלי כדי לבנות אמון ויחסי גומלין. בעולמם של בני יעקב חוסר האמון התבטא בכך שלא דיברו כלל על סחר ועסקים. מכאן הדרך קצרה למימוש תכניתם להרוג את כולם.³⁰⁷ באופן דומה הסיומת המאיימת מעידה על ההתחלה: "וְלִקְחֶנּוּ אֶת בְּתוּלֵי וְהִלְכְנוּ", ובאנגלית – "our way or the highway". בניו של יעקב נולדו לתוך הסביבה העסקית הדוקרנית של חרן וגדלו בה. שפתם והלך החשיבה שלהם מובנים בתחבולות ובנצחונות, לכן הם התחילו במרמה וסיימו באיום. הם לא הבינו את השינוי הדרמטי שחולל אביהם כשמסר חלק נכבד מרכושו לעשו והתעכב בסוכות על מנת לאתחל את הונו על בסיס ערכי חדש ושונה. בקריאתו של יעקב בשכם בשם ה' הם שמעו תרועת מלחמה ולא הזמנה לקרבת א־לוהים. כתמונת ראי לאמירתם הלוחמנית של בני יעקב שדרשו שבני שכם ימירו את לאומיותם, כאשר הציגו חמור ושכם את תמונת המצב לאנשי שכם הם שידרו שניתן לבלוע את משפחת יעקב על הונה באמצעות סוג של תכסיס שלפיו הם יתיישבו על מנת לסחור את הארץ אבל "העם אחד" שבפי בני יעקב יהיה בסופו של דבר העם החיווי.

וַיָּבֹא חָמוֹר וּשְׁכָם בְּנוֹ אֶל שַׁעַר עִירָם וַיְדַבְּרוּ אֶל אַנְשֵׁי עִירָם
לֵאמֹר. הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה שְׁלָמִים הֵם אֲתָנוּ וַיֵּשְׁבוּ בְּאֶרֶץ יִסְחָרוּ
אֹתָהּ וְהָאֶרֶץ הַנְּהַ רְחֹבַת יָדַיִם לִפְנֵיהֶם אֶת בְּנֹתָם נָקַח לָנוּ
לְנָשִׁים וְאֶת בְּנֵינֵינוּ נָתַן לָהֶם. אַךְ בְּזֹאת יָאֲתוּ לָנוּ הָאֲנָשִׁים
לְשֹׁבֵת אֲתָנוּ לְהִיּוֹת לְעַם אֶחָד בְּהַמּוֹל לָנוּ כֹּל זָכָר כְּאֲשֶׁר הֵם
נְמַלִּים. מִקְנֵיהֶם וּקְנִינָם וְכָל בְּהֵמָתָם הֲלוֹא לָנוּ הֵם אַךְ נְאוֹתָהּ
לָהֶם וַיֵּשְׁבוּ אֲתָנוּ.

התרבות האלימה והכוחנית של מנהיגות שכם באה לידי ביטוי לא רק באונס דינה על ידי בן הנשיא אלא גם בדיבור שלהם עם בני עירם שכל הרכוש של משפחת יעקב יישאב לטובת אנשי העיר. בסופו של דבר, היות שבני יעקב רימו לטווח הקצר ובני שכם תכננו רמאות לטווח הארוך, בני יעקב הקדימו. בני יעקב ניצלו את חולשתם של בני שכם שמלו את עצמם, הרגו אותם ובזזו את העיר. מבלי לעסוק בשאלה אם בני יעקב צדקו או לא,³⁰⁸ ליעקב חרה על פעולתם עד יום מותו. על ערש דווי בחר יעקב אבינו במילים קשות:

שָׁמְעוּן וְלוֹי אָחִים כָּלֵי חֲמָס מְכַרְתִּיהֶם. בְּסֹדֶם אֶל תָּבֵא נַפְשִׁי
 בְּקֶהְלֶם אֶל תִּחַד כְּבֹדִי כִּי בְּאֶפֶס הָרְגוּ אִישׁ וּבְרַצָּנָם עָקְרוּ שׁוֹר.
 אָרוּר אֶפֶס כִּי עָז וְעִבְרָתָם כִּי קִשְׁתָּהּ אֶחְלָקֶם בְּיַעֲקֹב וְאֶפִּיצֶם
 בְּיִשְׂרָאֵל.³⁰⁹

נפשו שאפה לשקיפות ושיתוף פעולה בעוד שהם הלכו בסוד והסתרה על מנת להשתלט, ולכן הוא לא רצה שהם ייצגו אותו. לנוכח חוסר הבנתם את המהלך ומול הגישה האלימה של שכם, הגיבו שמעון ולוי באלימות ובכך הרסו את כל מה שיעקב עמל לבנותו:

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל שְׁמַעוֹן וְאֶל לֵוִי עֲכַרְתֶּם אֹתִי לְהַבְאִישׁנִי בְיִשָּׁב
 הָאָרֶץ בְּכַנְעָנִי וּבְפָרְזִי וְאֲנִי מְתִי מִסֶּפֶר וְנֶאֱסַפּוּ עָלַי וְהַכּוּנִי
 וְנִשְׁמַדְתִּי אָנֹכִי וּבֵיתִי.³¹⁰

בהתאם לכך הסיפור מסתיים ב: "וַיִּסְעוּ וַיְהִי חַתַּת אֱלֹהִים עַל הָעָרִים אֲשֶׁר סְבִיבוֹתֵיהֶם וְלֹא רָדְפוּ אַחֲרָי בְּנֵי יַעֲקֹב".³¹¹ יעקב שוב בורח והפחד שוב שולט.

יעקב אבינו, שדגל ביושר ובשיתוף פעולה כלכלי בכניסתו לארץ, הרגיש שבניו הפכו את הקערה על פיה. אמנם יעקב שבר את אמונו מול לבן בבריחתו מחרן באישון לילה, אבל, ואפילו בשל כך, יעקב החליט לאתחל את עושרו ערב הכניסה לארץ. בני יעקב לא היו נכונים לשיתוף פעולה, ומיד עם התקלה הראשונה הם "שברו את הכלים" כשרימו ופגמו באמון מול מנהיגי שכם. עם הריסת העיר ובזיזתה הם קנו לעצמם אות

קין של נוודים פורעי חוק וסדר. למעשה הם נשאר רועי צאן שאינם מתיישבים במקום קבע עד ירידתם למצרים שנים רבות מאוחר יותר. פעולה זו היתה מכת מוות למפעלו של יעקב לכוונן חברת מופת המושתתת על אמון עסקי פורה ומפרה. יעקב חלם על יחסי מסחר שמחברים בין אנשים ומכבדים את השוני התרבותי בין העמים המתהווים. למרות אכזריות המעשה של שכם בן חמור בדינה, יעקב הבין שכוח הזרוע אינו הדרך לבנות חברה בריאה בארץ ישראל. כוח ויכולת עמידה הם תנאי הכרחי אך לא מספיק. צריך אמון, צריך שיתופי פעולה כלכליים וצריך יושר. אלו יסודות החברה ואל לתת לזולת (או אפילו ליריב) להכתיב (או להכתים) את הנורמות שהחברה מתבססת עליהן. ההיסוס היחיד שלו היה השאלה אם במקום כמו שכם ניתן לבנות אמון לנוכח פעולתו האלימה של יורש העצר. בסופו של דבר נאלץ יעקב לברוח משכם לבית אל, ומכאן והלאה אין אינטרקציה בינו לבין יושבי הארץ. המהלך של יעקב ליישם את ניסיון החיים המר שלו ולהתחיל בניית עם בארצו וחברה בריאה על בסיס אמון כלכלי-חברתי חזק למען הצלחת כולם, נגדע בידי בניו.

עתודת קרקע

עסק משפחתי על פרשת דרכים

וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען. אלה תלדות יעקב יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן והוא נער את בני בלחה ואת בני זלפה נשי אביו ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם. וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקנים הוא לו ועשה לו כתנת פסים. ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו אתו ולא זכרו דברו לשלם. ויחלם יוסף חלום ויגד לאחיו ויוספו עוד שנא אתו. ויאמר אליהם שמעו נא החלום הזה אשר חלמתי. והנה אנחנו מאלמים אלמים בתוך השדה והנה קמה אלמתי וגם נצבכה והנה תסבינה אלמתיכם ותשתחווין לאלמתי. ויאמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו ויוספו עוד שנא אתו על חלמתי ועל דבריו. ויחלם עוד חלום אחר ויספר אתו לאחיו ויאמר הנה חלמתי חלום עוד והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי. ויספר אל אביו ואל אחיו ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת הבוא נבוא אני ואמך ואחידך להשתחות לך ארצה. ויקנאו בו אחיו ואביו שמר את הדבר. וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם בשכם. ויאמר ישראל אל יוסף הלוא אחידך רעים בשכם לכה ואשלחך אליהם ויאמר לו הנני. ויאמר לו לך נא ראה את שלום אחידך ואת שלום הצאן והשבני דבר וישלחהו מעמק חברון ויבא שכם³¹².

א. הכשל הבין-דורי

בית הספר למנהל עסקים בהרווארד השקיע רבות בהבנת עסקים משפחתיים,³¹³ הדינמיקה הפנימית שלהם והפרמטרים העשויים להשפיע על מידת הצלחתם בטווח הקצר ובטווח הארוך. במאמר שפורסם בשנת 2012, ג'ורג' סטאלק, שותף בחברת הייעוץ BCG, מונה שלושה גורמים עיקריים העומדים מאחורי הממצאים אשר לפיהם עסקים משפחתיים נכשלים בשיעור גבוה במעבר הדורות כשלפי מחקרים רבים, רק 30% מהעסקים המשפחתיים מצליחים בדור ההמשך:

העסק המשפחתי נותן מקום לכל בני המשפחה לעבוד בו ולא למי שבאמת מוכשר לנהל, לפתח את העסק ולראות תמורות והזדמנויות עתידיות.

המשפחה גדלה בקצב מהיר יותר מהצמיחה של העסק המשפחתי, ובשלב כלשהו העסק המשפחתי אינו מסוגל לתמוך בכל מי שצריך להתפרנס ממנו.

חברי משפחה מורחבת מבדלים את עצמם לפי bloodline – דהיינו בני משפחה קרובים מאוד ומאותם הורים – וכך ההצבעות אינן נערכות על בסיס שיקולים עסקיים גרידא וההחלטות אינן מתקבלות על טהרת הכלכלה.

למעשה, ניתן לזהות את שלושת הגורמים שמנה ג'ורג' סטאלק בפסוקים שהובאו לעיל, פסוקים המתארים עסק משפחתי שהתחיל להידרדר במעבר לדור השני. הרקע לפסוקים אלו הוא הצלחתו של יעקב בעסקי רעיית הצאן בחרן ובסוכות, שלאחריה הוא התמקם באזור שכם. בעזבו את אזור שכם, אחרי אונס דינה ואחרי ששמעון ולוי הרגו את אנשי שכם ובזזו את העיר, יעקב נאלץ לעזוב את אזור שכם והוא ירד דרומה לארץ מגורי אביו, אזורי רמת הנגב וחברון. יעקב התיישב בארץ המתאימה פחות לרעיית צאן³¹⁴ אבל המשיך להישען על נכסי הצאן שנותרו בידו (אחרי שמאה בהמות מהונו הושקעו בקניית השדה בשכם). בנוי, שגדלו בינתיים, השתתפו בנשיאת עול הפרנסה ולמעשה

התחילו "לתפוס פיקוד" על עסקי אביהם. במסגרת זו הפסוקים מחלקים את בני המשפחה לשלוש קבוצות:

יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן והוא נער
את בני בלקה ואת בני זלפה נשי אביו ויבא יוסף את דבתם
רעה אל אביהם.

יוסף, אחיו ובני בלהה וזלפה – אלו שלוש קבוצות המתחלקות על בסיס קשר דם וגנטיקה, בדיוק כפי שאפיין סטאלק.

הביטוי שמתאר את יוסף "היה רועה את אחיו בצאן"³¹⁵ הולם היטב את המצב, שהרי יש לו ביקורת על אחיו ולכן הוא "רועה את" ולא "רועה עם". כלומר, יוסף, בנה של רחל, רועה את הצאן וממלא את תפקידו במקביל לאחיו.³¹⁶ בפסוק זה האחים עצמם מחולקים לשתי קבוצות – בני השפחות ו"האחים" שהם בני לאה. באופן טבעי, מעמדם של בני לאה הוא החזק ביותר, שהרי הם שישה מאותה האם לעומת יוסף שהוא רק אחד ולעומת בני השפחות שהם ארבעה אבל מעמדם נחות. באופן טבעי, מתגבשת יחדיו האופוזיציה לבני לאה – היא מורכבת מיוסף ובני השפחות: הוא מכיר בהם כבני מעמד שווה, והם מגבים אותו שלא יהיה יחיד מול רבים. נראה שהכף נטתה לטובת בני לאה, אלא שיעקב, אבי המשפחה והבעלים-המייסד של העסק, איזן לטובת יוסף ובני השפחות כשהביע תמיכה בלתי מסויגת ביוסף:

וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקנים הוא לו ועשה לו
כתנת פסים. ויבאו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו
אתו ולא יכלו דברו לשלם.

מפרשים רבים הסבירו שהעדפתו של יעקב את יוסף היא שגרמה למתח עם האחים. העדפה זו יכלה לנבוע מהיותו בנה של רחל אשתו האהובה, או משום שיעקב זיהה את יכולותיו של יוסף בנייתוח כלכלי וראה בו את מי שימשיך את העסק המשפחתי ויפתח אותו טוב מכולם. כאמור, היתה זו העדפה מתקנת שנועדה לאזן את יחסי הכוחות בין הקבוצות ולהכניס גם את יוסף ובני השפחות לאחריות ועשייה במסגרת העסק המשפחתי, להרוויח את כוחם ותבונתם ולצנן את עוצמת הביקורת.

הבעיה היא שבעקבות החרפת המחלוקת בין הקבוצות, יוסף לא יכול להמשיך בתפקידו בעסק המשפחתי והוא נשאר עם יעקב כשהאחים החליטו ללכת לרעות את הצאן באזור שכם.

ההעתקה לאזור שכם המרוחק, אזור שבעבר האיר פניו למשפחה בהקשר של רעיית צאן, מלמדת שהעסק המשפחתי הצליח פחות בדור השני. בהתחלה התאמצו האחים לפתח את רעיית הצאן במושבם החדש בחברון אך האזור מתאים פחות לכך, או אופן הניהול המוצלח פחות, ואולי צירופם של שני הגורמים יחד, במקביל להתרחבות המשפחה, יצר לחץ להציל את העסק על ידי מעבר למקום אחר. לאור מעשיהם של שמעון ולוי בשכם והסכנה האורבת לאחים שם מנקמה, הבחירה באזור שכם מעידה על רמת הלחץ שהאחים היו נתונים בו. האחים הרגישו שאין ברירה והלכו לשכם עם צאן אביהם כדי להחיות מחדש את העסק המשפחתי שהתחיל להידרדר ושיוסף העיר על כישלוננו לאביו – וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת דְּבָתָם רָעָה אֶל אָבִיהֶם.”

בהמשך הסיפור הציע יהודה לאחיו: “מֵה בָּצַע כִּי נִהְרַג אֶת אָחִינוּ וְכַסִּינוּ אֶת דָּמוֹ. לָכוּ וּנְמַכְרֵנוּ לַיִּשְׁמָעֵאלִים וַיָּדְנוּ אֶל תְּהִי בּוֹ כִּי אָחִינוּ בְּשָׂרְנוּ הוּא וַיִּשְׁמְעוּ אָחָיו. וַיַּעֲבְרוּ אַנְשִׁים מְדִינִים סְתָרִים וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת יוֹסֵף מִן הַבּוֹר וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף לַיִּשְׁמָעֵאלִים בְּעֶשְׂרִים כֶּסֶף...”³¹⁷. המחשבה להרוויח מהעלמתו של יוסף מעידה גם היא שהם היו עסוקים ראשם ורובם בניסיונות לנצל כל משאב שרק ניתן.

ב. פתרון החלום

בתווך שבין המאבקים בין הקבוצות והביקורת של יוסף לבין הליכתם של האחים לשכם במטרה להציל את העסק ולהביא פרנסה ראויה, הפסוקים מספרים על חלומותיו של יוסף. ניתוח החלומות והבנת מיקומם בתוך המסגרת כפי שהוצגה מגלים שליוסף היה פתרון אחר ושובה לחלוטין לא רק לחלומות אלא גם למציאות המתנפצת.

כאמור, יוסף עמל “ליד” בני לאה ברעיית הצאן, בני השפחות לא זכו לחלק שווה בעסק המשפחתי ויוסף ניסה לבנות קואליציה עם ה“אאוטסיידרים”. לאט לאט הפך יוסף בעצמו לאאוטסיידר, צופה מבחוץ על עסקי המשפחה הנתונים לקשיים, והבין שמשוה צריך

להשתנות. "ויבא יוסף את דיבתם רעה אל אביהם" הוא תיאור של מחלוקת בין יוסף לאחים בנוגע לעסקי רעיית הצאן. בני השפחות אינם שבעי רצון מהרחקתם מן העסק המשפחתי, והביקורת שלהם על העסק נופלת על אוזניו הקשובות של יוסף, שהתחיל להבין שאחיו בני לאה, הדור השני לעסק המשפחתי, אינם מובילים ואינם מנהלים אותו כראוי. האמירה "והוא נער את בני בלָהָה וְאֶת בְּנֵי זֶלְפָּה נְשֵׁי אֲבִיו", בדגש על "נשי אביו", מלמדת שאם היו מכניסים את בני השפחות כשוויים לכל דבר בעסק ולא לפי bloodline, אולי הביקורת החריפה לא היתה צפה. בני השפחות הם בני "נשי אביו", אך בני לאה התייחסו אליהם כבני פילגשים, בני שפחות. ממילא, כל קושי כלכלי, רפואי או חקלאי הפוקד את העדר, שלא לדבר על כישלון, הופך להתמרמרות ולדיכוי מצד יוסף ובני השפחות החושבים ש"אפשר היה אחרת". ברקע מהדהד הוויכוח שמעולם לא הוכרע על מעשיהם של שמעון ולוי בשכם, מעשים שבעקבותיהם הם נאלצו לברוח מהאזור ולא היו יכולים להנות מפירות ההשקעה המשמעותית של קניית השדה במאה קשיטה. על כל צעד ושעל סימני השאלה צצים ובוקעים מאליהם בכל הנוגע לכושר השיפוט של בני לאה.³¹⁸ ספקות מכרסמים מתחת לפני השטח ואולי אפילו סביב שולחן ארוחת הערב באשר לקבלת החלטות שגויה ומנהיגות מפוקפקת. יוסף, שמחד גיסא קיבל את ההכרה מאביו, ומאידך גיסא השקיף מבחוץ על ניהול העסק המשפחתי ויכולתו לפרנס את המשפחה המתרחבת, חלם חלומות על עתיד ורוד יותר ורקם תכנית עסקית הכוללת מהפך בבסיס העסק – מרעיית צאן לחקלאות. הרב סולובייצ'יק בספרו "חמש דרשות" עמד על נקודה זו והסביר שהאחים היו שמרנים. יוסף היה יזם, פורץ דרך, חדשן, צופה פני עתיד ומוכן לשינויים בכלכלה, בחברה ובמשפחה. יוסף רצה ליצור שינוי אסטרטגי ולמנף אותו.³¹⁹

יוסף חלם:

וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מְאֻלָּמִים אֲלֻמִּים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה.

האחים עובדים בשדה ורואים ברכה בעמלם. כולם עובדים בעסק משפחתי עתידי, לא רק בני לאה, שהם הבנים המבוגרים יותר ויש להם רוב. הדרמה כפולה: (א) כולם בתוך העסק; (ב) הם עובדים בחקלאות.³²⁰

החלום אינו על הזריעה ואפילו לא על הקצירה אלא על השלב שבו מכינים את התבואה להפצה.³²¹ יוסף מאמין במינוף עסקי הנוצר באמצעות ייצור והפצה. החלום של יוסף הוא לעבור לחקלאות ומערך הפצה.³²² מעבר לכך, כפי שכבר העירו הרב סולובייציק ואחרים, יוסף הבין שמצבם הדמוגרפי והגידול העתידי ממשפחה לעם מצריכים מעבר לחקלאות,³²³ שהיא הרבה יותר סקיילבילית מרעיית צאן.

ואז:

וְהָיָה קָמָה אֶלְמָתִי וְגַם נִצְבָּה וְהָיָה תְּסַבֵּינָה אֶלְמָתִיכֶם
וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֶלְמָתִי.

האלומה של יוסף קמה לבד, מעצמה, והתבדלה מאליה. בתגובה, האלומות של האחים סבבו את אלומתו של יוסף והשתחוו לה. בניגוד לרעיית צאן שבה אין מבנה היררכי, מערכות הפצה ולוגיסטיקה מצריכות היררכיה. התוצאה האוטומטית של מעבר להפצת תוצרת חקלאית היא שיש מי שעומד בראש הפירמידה. אם רוצים שהעסק יצליח, השאר צריכים להכיר בכך, ולכן האלומות משתחוות. האלומות משתחוות ולא האחים כי הגורם הוא שינוי מבני-כלכלי נטו ולא שליטה או מלוכה. בקניית מערת המכפלה השתחווה אברהם לבני חת במהלך המשא ומתן כאות לכך שקיבל את דבריהם והודה להם שהסכימו לקבל את בקשתו. לאור זאת, אפשר לפרש את ההשתחוויה של האלומות לאלומתו של יוסף כהסכמתן לקו העסקי שיוסף מוביל ולא כהתנשאות ושליטה שלו.³²⁴ כאמור בפסוקים, האחים לא פירשו זאת כך.

מבחינתם של בני לאה, יוסף, חלומותיו ודבריו איימו על המשכיות העסק המשפחתי וערערו את מעמדם עוד לפני שכל האלומות השתחוו לאלומתו של יוסף. כל עוד מדובר ברעיית צאן, האחים המשיכו את עיסוקו של אביהם בשלושת העשורים האחרונים, אבל אם מפתחים עסק אחר בתחום חדש, ההיררכיה המשפחתית וההמשכיות הטבעית מכורסמות מאליהן. בני לאה שנאו אותו על החלום שבו האלומות שלהן משתחוות לאלומה שלו, כלומר הוא ינהיג, באמצעות שליטתו על הפרנסה, וגם על "דבריו" – דרישתו לחולל שינוי כלכלי-עסקי. למעשה,

עקב הפרשנות של האחים איבד יוסף את אמונם של בני השפחות, חבריו לאופוזיציה, שהרגישו שיוסף הוא עוד 'בן של גבירה' הרוצה להתנשא על כולם חרף הבנת הפוטנציאל שלהם לעמוד כשווים לחלוטין בנקודת ההזנק של העסק החדש שמתפתח.

ג. סיכון מחושב

יוסף חלם חלום נוסף. הרב סולובייצ'יק רואה בצבאות השמים המופיעים בחלום השני הפנמה של יוסף שצריך למנף את הקוסמוס והטכנולוגיה החדשה לטובת התמודדות עם אתגרים בארץ נכר³²⁵ ובזמנים משתנים. לעומת זאת, אם החלום השני מופיע על רקע החלום הראשון וממשיך אותו, נראה שיוסף רצה למנף את הקוסמוס ואת הטכנולוגיה לטובת הקמתו של עסק חדש. הצפייה בכוכבים ומזלות מסמלת את הצורך לקדם את פני העתיד ולא להתקבע בקונספציות של האתמול או לשקוע בטרדות היום-יום.

בפסוקים מתואר שיוסף סיפר את חלומו השני פעמיים. בפעם הראשונה הוא סיפר רק לאחים והם לא הגיבו, ובפעם השנייה הוא סיפר לאביו ולאחים יחד ואביו גער בו:

וַיְחַלֵּם עוֹד חֲלוֹם אַחֵר וַיִּסְפֹּר אֹתוֹ לְאָחָיו וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלֹמְתִי
חֲלוֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשָּׁמַשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד כּוֹכְבֵים מְשַׁתְּחִים לִי.
וַיִּסְפֹּר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחָיו וַיִּגְעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר לּוּ מָה חֲחֹלֵם
הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלֹמְתָּ הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאִמְךָ וְאִחֶיךָ לְהַשְׁתַּחֲוֹת לְךָ
אֶרְצָה. וַיִּקְנָאוּ בּוֹ אָחָיו וְאָבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר.³²⁶

אפשר לפרש שהאחים כבר הגיבו לחלום הראשון, והיות שמבחינתם אין פה חידוש, הם לא הגיבו, או שמסיבה זו הפסוקים אינם מזכירים את תגובתם. אך פירוש זה לא יסביר מדוע יוסף, שלא סיפר את החלום הראשון לאביו, בחר לספר לו את החלום השני.

לכן נראה שיש הבדל בין החלומות ובפשרו של כל אחד מהם. השמש, הירח והכוכבים מסמלים את עונות השנה (ולא כמו שיעקב פירש אותו בסופו של דבר מסיבותיו הוא, כפי שיוסבר להלן). במילים אחרות,

החלום נועד להביע שליטה על מהלך הטבע הקלנדרי. החקלאות חשופה מאוד לעונות השנה ולאיתני הטבע, ולכן, כאשר יוסף הציע מעבר לחקלאות דחו אותו בטענה שהסיכון גבוה מדי. יוסף ניסה "לשכנע" באמצעות החלום הראשון שהתשואה תהיה גבוהה במיוחד, אבל, כאמור, האחים פירשו את החלום כמציג את שאיפתו של יוסף להשתלט. באמצעות החלום השני הסביר יוסף לאחים שבהבנתו החקלאית ואולי הטכנולוגית, הוא יודע לרקום תכנית פיתוח עסקית שלא תהיה תלויה בכוחות הטבע ובעונות השנה. יוסף האמין שיוכל לספק אלומות חיטה גם שלא בעונתו.³²⁷

בחלום הראשון, האלומות של האחים השתחוו לאלומה של יוסף ולא ליוסף, וכאמור, תיאור זה מבטא שינוי כלכלי ומבני היות ששיווק והפצה מצריכים היררכיה. בחלום השני, צבירת הבר לכל עונות השנה היא פיתוח טכנולוגי או רעיון של יוסף עצמו ולכן גרמי השמים משתחווים לו. בסופו של דבר, החלום עתיד להתממש בקנה מידה גדול ממה שיוסף עצמו ציפה בשנות השובע והרעב במצרים, שעה שהוא שמר את האוכל עבור כל מצרים במחסנים, ניצח את הרעב והתגבר על הרצף הגרוע ביותר של בצורת שהאזור חווה.

חזונו של יוסף כלל פריצת דרך כלכלית-טכנולוגית, אבל האחים, השקועים ברעיית הצאן – העסק של האתמול וטרדותיו – לא הבינו כלל במה מדובר, ולכן לא הגיבו.

כיון שהאחים לא הבינו ולא הגיבו, חיפש יוסף אוזן קשבת אצל אביו ולכן סיפר פעם נוספת את החלום שאמור לתת גושפנקא למהלך העסקי שלו. בשונה מהאחים, יעקב הבין את הפוטנציאל, שהרי הוא עצמו הצליח להנדס גנטית את המלטות הצאן בבית לבן לאחר שחלם על כך.³²⁸ כבר בתחילת הסיפור, בשמעו מיוסף על הידרדרות העסק המשפחתי, הבין יעקב שליוסף יש עין עסקית-כלכלית חדה ולכן תמך בו באמצעות כתונת פסים ייחודית. באופן דומה, כעת, בשורה התחוננה של המערכה, נאמר: "וַאֲבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר". עם זאת, יעקב, אבי המשפחה והמבוגר האחראי, לא רצה להעמיק את הקרע ובחר להעביר את השיחה לפסים של שלום משפחתי: "הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאִמִּי וְאֶחָיִךְ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֲרָצָה?" בכך הוא הפעיל את כובד משקלו על מנת לשמור על היררכיית הכבוד

והשוויון במשפחה חרף הגילויים המרעישים של יוסף. הוא גער ביוסף בחרדה למבנה המשפחה, אך הבין את המשמעות הכלכלית-לאומית של חדשנותו של יוסף.

התורה אומרת שהאחים קינאו ביוסף אחרי החלום השני ואחרי גזרתו של יעקב בו. בתחילת הסיפור נאמר כמה פעמים שהאחים שנאו את יוסף אבל לא נאמר שקינאו בו. אפילו אחרי שיעקב עשה ליוסף כתונת פסים, התורה משתמשת בשנאה ולא בקנאה. הציפייה היא שהחלום השני יגביר את השנאה, ולכאורה אין סיבה שדווקא התערבותו של יעקב לטובת האחים ונגד יוסף תעורר קנאה.

הגישה הפסיכולוגית של גרוטה גורסת שרוב בני האדם מחפשים מודל לחיקוי. חוסר התאמה של המודל לאלו שממדלים את עצמם באמצעותו, גורמת לקנאה. כלומר, קנאה נוצרת כשמישהו, או קבוצה, רוצה למדל את עצמו על פי מישהו אחר. כך קורה בהרבה עסקים משפחתיים.³²⁹

החלום הראשון, על האלומות בשדה, הוביל לשנאה הואיל וחקלאות זרה לאחים. הם שנאו את יוסף על כך שהוא התיימר לשנות את המוקד העסקי של המשפחה וחלם לעמוד בראש הפירמידה. למרות מצבם הקשה בענף המרעה הם לא רצו או לא ידעו להיות עובדי אדמה,³³⁰ ולכן חיצו הביקורת של יוסף פגעו בנקודות רגישות וכואבות שליבו את השנאה. אולי שטחי המרעה בחברון היו בעייתיים, אולי הם לא הכירו את האזור ואולי חשבו שמזג האוויר גרם להם בעיות. כאשר סיפר יוסף להם את החלום השני, הם, בשונה מאביהם, פירשו את החלום כנסוב על התגברות על הקשיים שהטבע ועונות השנה מערימים על החקלאים. בתוך תוכם ידעו האחים שיש ביוסף זיק של יזמות ויכולת ראיית עתיד, אבל, כמו אנשים רבים הנכשלים בעסק, היה להם קשה להודות שמישהו אחר צדק. לא נותר להם אלא לקנא בביטחונם של יוסף ביכולתו להתמודד היטב עם האתגרים הגיאוגרפיים, לחדש ולהתחדש, ליזום ולפרוץ את המסגרות הישנות. הרצון להיכנס לנעליו של יוסף ולהעתיק את יכולותיו של אחיהם הצעיר, יצר קנאה.

הפתרון של האחים היה ללכת לשכם – אזור טוב לגידול מקנה שגם מוכר להם היטב. יעקב הבין שמהו "לא טוב" קורה בעסק

והודאג מהליכתם לשכם. יעקב חשש מנקמתם של אנשי האזור, שהרי הוא ומשפחתו ברחו משם אחרי ששמעון ולוי הרגו את אנשי שכם. אך במקביל, יעקב היה מעוניין לקבל מידע מהשטח – האם המאמץ והסיכון משתלמים. בכל הנוגע לעסק המשפחתי סמך יעקב על יוסף, שמלכתחילה העיר לו על הידרדרות העסק, ולכן שלח אותו לראות אם המצב השתפר, כפי שציפו האחים כשהלכו לשם במטרה לאתר מקום מרעה מוצלח.

וַיֵּלְכוּ אָחִיו לְרְעוֹת אֵת צֹאן אֲבֵיהֶם בְּשָׁכֶם. וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הֲלוֹא אָחִיךָ רְעִים בְּשָׁכֶם לָכֵה וְאַשְׁלַחְךָ אֵלֵיהֶם וַיֹּאמֶר לוֹ הַגִּבִּי. וַיֹּאמֶר לוֹ לָךְ נָא רְאֵה אֵת שְׁלוֹם אָחִיךָ וְאֵת שְׁלוֹם הַצֹּאן וְהַשְּׂבִי דָבָר וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֶמֶק חֲבֹרֹן וַיָּבֹאוּ שָׁכְמָה. וַיִּמְצְאוּהוּ אִישׁ וְהִנֵּה תֹעָה בְּשֹׂדֵה וַיִּשְׁאַלְהוּ הָאִישׁ לֵאמֹר מַה תְּבַקֵּשׁ. וַיֹּאמֶר אֵת אָחִי אָנֹכִי מִבְּקֵשׁ הַגִּידָה נָא לִי אֵיפֹה הֵם רְעִים. וַיֹּאמֶר הָאִישׁ נִסְעוּ מִזֶּה כִּי שָׁמַעְתִּי אִמְרִים גְּלֹכָה דַּתְיָנָה וַיֵּלֶךְ יוֹסֵף אַחַר אָחִיו וַיִּמְצָאם בְּדָתָן.³³¹

יוסף אינו מתואר כמי שתועה בדרך אלא כמי שתועה בשדה. ניתן לשער שיוסף ציפה למצוא את אחיו בשכם, כפי שיעקב אמר לו, ואם הם בשכם – סביר שיעקבצו את מושבם בשדה שבבעלות המשפחה – השדה שיעקב קנה במאה קשיטה. השדה הזו עשוי להיות בסיס מצוין להתחלת המפעל החקלאי שיוסף חלם על הגשמתו, והוא היה מעוניין לבדוק אם ניתן "להפשיר" את הקרקע. במבט רחב יותר, כשביקש יעקב מיוסף ללכת לשכם, יוסף נענה כי רצה לנסות ללמד את שיטותיו ורעיונותיו הלאה לאחים. הוא רצה להציל את העסק המשפחתי בשביל אביו, ואולי גם בשביל אחיו. הוא לא היה תמים אך היה נחוש להביא את הבשורה.³³² עם זאת, ללא מתווך חיצוני, אובייקטיבי ובעל משקל, כמו אביו, זה היה אבוד. גרוטה מסביר שהיכולת להוריד את רף הקנאה ולשפר את היחסים תלויה משמעותית בהבאת גורם שלישי (עדיף בלתי תלוי). יעקב מילא תפקיד זה והצליח להשאיר את המתח מתחת לפני השטח.

אולם כשיוסף מצא את עצמו לבד עם אחיו, כל הסיכויים לאיחוי הקרעים נעלמו כלא היו.

ד. פני המחר

מי שצופה את פני העתיד של השינויים העסקיים והתמורות הכלכליות, ידו על העליונה. הדבר נכון לאנשים, נכון למשפחות ונכון למדינות. השמרנות העסקית מעניקה ביטחון בקיים והמוכר, בעוד שההצלחה של יוסף במצרים מלמדת שאסור להתבצר ויש להביט בכל יום אל עבר אופק חדש. הבסיס האיתן בוודאי חשוב, אבל יש להקצות, לפחות חלק מהמשאבים, לטובת פיתוחים חדשים. לפעמים "הקיים, הבטוח והמוכר" מטעה באיתנותו היות שאינו נותן מענה כשהעולם משתנה.

פיתוחים עתידיים ועתידיניים מכילים נעלמים רבים, גלום בהם לא מעט סיכון (כשברור שחלקם עתיד לנחול כישלון חרוץ) ואסור לעצום את העיניים. עם זאת, בראייה ארוכת טווח, הפתיחות לחידושים וההשקעה בהם היא אסטרטגיה שדווקא מפזרת סיכונים ומגדילה כלכלות. הדבר נכון הן ברמה המשפחתית והן ברמה המדינית, ולכן הובלת חזית הקידמה הטכנולוגית והעסקית היא המפתח לעתיד טוב יותר. העתיד החדש והמשוכלל יוצר הרחבה כלכלית המשפרת את היכולת של העם לשרוד משברים ואתגרים ומאפשרת לו להמשיך ולשאת את מורשתו הדתית והתרבותית.

עכבר העיר

המהפכה העירונית

א. הקדמה

משנתו הכלכלית של יוסף שהופקד לתכנון, ובהמשך לנהל, את כלכלת מצרים בשעתה הקשה, מגלמת בתוכה רעיון מבריק לשינוי מבני על מנת לגבור על הרעב הצפוי וגם על משברים נוספים העלולים להתרחש בעתיד. בדומה למקרים אחרים, התמורה הכלכלית התאפשרה באמצעות המצאה טכנולוגית שליוותה את המהלך הכלכלי. כפי שיוצג להלן, התלהבותו של פרעה גבעה מכך שיוסף שרטט תכנית שלא רק תציל את המצב אלא תהפוך את המשבר הצפוי למנוף אדיר, שבאמצעותו תתחזק מצרים ותהפוך למעצמה אזורית. מאמר זה יעסוק בתכנית הכלכלית המבריקה של יוסף. בחינת תפקודו של יוסף "בזמן אמת" יידון להלן במאמר "תמרור המרמור".

פרעה ראה בחלומותיו שיבולים ופרות רזות ושמןות ויוסף פתר לו שמדובר בשבע שנים של שובע שלאחריהן תגענה שבע שנים של רעב.

עם פתרון החלומות, פנה יוסף אל פרעה ב"עצה"³³³:

וַיִּדְבֹר פֶּרְעָה אֶל יוֹסֵף בְּחִלְמֵי הַנְּנִי עֲמֵד עַל שְׂפַת הַיָּאֵר. וְהִנֵּה מִן הַיָּאֵר עֹלֹת שְׁבַע פְּרוֹת בְּרִיאֹת בְּשָׂר וַיִּפֹּת תֹּאֵר וַתִּרְעֶינָה בְּאֲחוּי. וְהִנֵּה שְׁבַע פְּרוֹת אֲחֵרוֹת עֹלוֹת אֲחֵרֵיהֶן דְּלוֹת וְרַעוֹת תֹּאֵר מְאֹד וְרַקוֹת בְּשָׂר לֹא רָאִיתִי כִּהְנֵה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם לְרַע. וַתֹּאכְלֶנָּה הַפְּרוֹת הָרַקוֹת וְהָרַעוֹת אֶת שְׁבַע הַפְּרוֹת הָרֵאשֹׁנוֹת הַבְּרִיאֹת. וַתִּבְאֲנֶה אֶל קַרְבָּנָה וְלֹא נֹדַע כִּי בָאוּ אֶל קַרְבָּנָה וּמְרִיאֵיהֶן רַע כְּאֲשֶׁר בַּתְּחִלָּה וַאֲיָקֶץ. וְאַרְאָ בְּחִלְמֵי וְהִנֵּה שְׁבַע

שִׁבְלִים עֵלַת בְּקִנָּה אֶחָד מִלֵּאֵת וְטֹבוֹת. וְהִנֵּה שִׁבְעַ שְׁבָלִים
צְנֻמֹּת דְּקוֹת שְׁדָפוֹת קָדִים צְמָחוֹת אַחֲרֵיהֶם. וּתְבַלְעֵן הַשְּׁבָלִים
הַדְּקוֹת אֵת שִׁבְעַ הַשְּׁבָלִים הַטֹּבוֹת וְאָמַר אֶל הַחֲרָטְמִים וְאִין
מִגִּיד לִי. וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל פְּרֹעֶה חֲלוֹם פְּרֹעֶה אֶחָד הוּא אֵת אֲשֶׁר
הֶאֱלִהִים עֲשֵׂה הַגִּיד לְפְרֹעֶה. שִׁבְעַ פָּרֹת הַטֹּבֹת שִׁבְעַ שָׁנִים
הִנֵּה וְשִׁבְעַ הַשְּׁבָלִים הַטֹּבֹת שִׁבְעַ שָׁנִים הִנֵּה חֲלוֹם אֶחָד הוּא.
וְשִׁבְעַ הַפָּרוֹת הָרְקוֹת וְהָרַעַת הָעֵלַת אַחֲרֵיהֶן שִׁבְעַ שָׁנִים הִנֵּה
וְשִׁבְעַ הַשְּׁבָלִים הָרְקוֹת שְׁדָפוֹת הַקָּדִים יִהְיוּ שִׁבְעַ שָׁנֵי רָעַב.
הוּא הַדְּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי אֶל פְּרֹעֶה אֲשֶׁר הֶאֱלִהִים עֲשֵׂה הָרָאָה
אֵת פְּרֹעֶה. הִנֵּה שִׁבְעַ שָׁנִים בָּאוֹת שִׁבְעַ גְּדוֹל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם.
וְקָמוּ שִׁבְעַ שָׁנֵי רָעַב אַחֲרֵיהֶן וְנִשְׁכַּח כָּל הַשִּׁבְעַ בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם
וְכֹלָה הָרָעַב אֵת הָאֶרֶץ. וְלֹא יוֹדַע הַשִּׁבְעַ בְּאֶרֶץ מִפְּנֵי הָרָעַב
הַהוּא אַחֲרַי כִּן כִּי כָבֵד הוּא מְאֹד. וְעַל הַשָּׁנֹת הַחֲלוֹם אֶל פְּרֹעֶה
פְּעָמִים כִּי נִכּוֹן הַדְּבָר מֵעַם הֶאֱלִהִים וּמִמֶּהָר הֶאֱלִהִים לַעֲשֹׂתוֹ.
וְעַתָּה יֵרָא פְּרֹעֶה אִישׁ נְבוֹן וְחָכֵם וַיִּשִׁיתֵהוּ עַל אֶרֶץ מִצְרָיִם.
יַעֲשֶׂה פְּרֹעֶה וַיִּפְקֹד פְּקָדִים עַל הָאֶרֶץ וַחֲמַשׁ אֵת אֶרֶץ מִצְרָיִם
בְּשִׁבְעַ שָׁנֵי הַשִּׁבְעַ. וַיִּקְבְּצוּ אֵת כָּל אֲכָל הַשָּׁנִים הַטֹּבֹת הַבָּאֹת
הָאֵלֶּה וַיִּצְבְּרוּ בָרַ תַּחַת יַד פְּרֹעֶה אֲכָל בְּעָרִים וְשִׁמְרוּ. וְהָיָה
הָאֲכָל לְפִקְדוֹן לְאֶרֶץ לְשִׁבְעַ שָׁנֵי הָרָעַב אֲשֶׁר תִּהְיֶינָה בְּאֶרֶץ
מִצְרָיִם וְלֹא תִכָּרֵת הָאֶרֶץ בְּרָעַב.³³⁴

ב. תכנית מגירה

תכניתו של יוסף כוללת כמה מרכיבים:

למנות שר נבון ובעל יוזמה לענייני הכלכלה.

לאסוף ולאגור את אוכל³³⁵ שנות השובע על מנת "לחמש" את מצרים.
הפועל "חמש" סובל כמה פירושים. לפי הנצי"ב, יוסף חילק את מצרים
לחמישה מחוזות. לפי אחרים, הכוונה לתכנית המיסוי של יוסף שלקח
חמישית מן התבואה למימון שלטונו של פרעה. עם זאת, וכפי שיוצג
בהמשך, נראה שיש להעדיף את פירושו של רש"י שהכוונה לביצור

חוסנה הצבאי של מצרים ושיפור יכולותיה להדוף אויבים בהסתמך על כלכלה חזקה.

למקם את מאגרי המזון בערים בפיקוח ממשלתית.

האוכל ישמש כ"פיקדון" לשנות הרעב. מתוך הנחה שיוסף לא חזר פעם נוספת על הנקודות הקודמות של חימוש מצרים, קיבוץ האוכל וצבירת הבר, נראה שכוונתו למשהו שונה לחלוטין. "פיקדון" הוא דבר ששומרים לצורך משהו אחר. הוא אינו דבר שמשתמשים בו, סוחרים בו, או מכלים אותו.³³⁶ בהמשך המאמר תוסבר מהות ה"פיקדון", כיצד "הרוויח" יוסף משמירת הפיקדון וכיצד ניצל אותו לטובת ביסוס כלכלת מצרים והפיכת המשבר לנקודת שיא.

יוסף הצליח במקום שהחרטומים נכשלו משום שהיתה לו "תכנית מגירה". חלומותיו של יוסף עצמו עשו את ההבדל. יוסף, שעוד בהיותו בבית אביו צפה את פני העתיד והבין שמבנה הכלכלה עתיד להשתנות, כפי שהוצג לעיל במאמר "עתודת קרקע", חש שסוף סוף הגיעה העת לממש את תכניותיו. למעשה, יוסף הגשים עבור פרעה ועבור כלכלת מצרים את התכנית הכלכלית שרקם שנים רבות קודם לכן. האחים סברו שבמכירתם לעבדות הם יוכלו לסכל את תכניותיו, אולם, בסופו של דבר יוסף הגשים את חלומותיו בקנה מידה בין-לאומי.

בחלומותיו ראה יוסף מנהל חזק העומד בראש הפירמידה ומנצח ביד רמה על איסוף היבול, שמירתו והפצתו (מכירתו) בתזמון הנכון. בהתאם לכך קבע שהנקודה הראשונה שיש לפעול לגביה היא מינוי מנהל מסוג זה.

עם זאת, יש לגשר על הפער שבין חלומו של פרעה על שיבולים, המתאים לשנות רעב, שבהן חוטפים ואוכלים את המעט שיש, לבין חלומו של יוסף על איסוף אלומות – כמות גדולה של שיבולים הנאספות יחד. יוסף עושה זאת באמצעות חלומו השני שבו השמש והירח משתחווים לו, חלום המבטא את הקונספט של רתימת הקוסמוס והטכנולוגיה לשמירת התוצרת והפצתה בתזמון המתאים, במטרה להתגבר על העונתיות. הבדל נוסף שעמו היה על יוסף להתמודד הוא שבתנאי אקלים רגילים

שמירת התבואה אמורה להיות לטווח של מחזור חקלאי אחד. לאור העובדה שהצפי הוא לרעב של שבע שנים, נדרש יוסף לפיתוחה של טכנולוגיה חדשה לאחסון תבואה לטווח זמן ארוך.

יוסף, המתבונן בחלומותיו במטרה לתכנן גם את הטכנולוגיה החדשה וגם את המודל העסקי והעירוני החדש, הרכיב את חלקי החלומות והפתרונות האפשריים למתווה כלכלי-טכנולוגי. יוסף זכר היטב שיעקב אביו פתר את החלום שבו השמש והירח משתחווים ליוסף, בכיוון שונה לחלוטין: "הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאִמִּי וְאֶחָיִךְ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֶרְצָה", מתוך כוונה לומר שהוא ייל ורחל מתה³³⁷ החלום הוא אבסורד. פתרון זה ניקר כל השנים במוחו של יוסף. כעת, בעומדו לפני פרעה, הוא הבין סוף סוף את הרמז שבדבריו של אביו.³³⁸ דמות אמו המתה, החיה בחלומותיו (ובעיקר בגעגועים שלו ושל אביו), היא רמז לטכנולוגיה של החניטה שעליה אמונים פרעה וחרטומיו. מחניטת הגופות במטרה לשמר אותן לאלפי שנים ניתן לגזור אפליקציה נוספת לתחום החקלאי, שהרי החניטה נועדה להגן על אורגניזם מפני פירוק של חיידקים. טכנולוגיה חדשנית מעין זו, השמורה היטב במרתפי השלטון המרכזי ומשמשת רק את מלכי הפרעונים, מערערת את המודלים הכלכליים הקיימים המבוססים על חיי המדף הקצרים של התבואה. אפליקציה חדשה מאפשרת לשנות את המבנה הכלכלי של מצרים ומאפשרת גם את המשך קיומו של המשטר. אחסון לטווח של שנים מאפשר מודל עסקי-כלכלי חדש של הפצה שאינה תלויה במחיר השוק והביקוש העכשווי.

לחילופין, ייתכן שהאפשרות לשמירת מאגרי חירום איננה מבוססת על טכנולוגיה חדשה בתחום הכימיה אלא על המבנה שאוגרים בו את המזון. יוסף הציע לאסוף את כל אוכל שנות השובע ואז הוסיף "אוכל בערים ושמרו" כנקודה העומדת בפני עצמה. כלומר, המזווה הביתי, או אפילו המחסנים הרגילים שבשדות ובכפרים שלאורך הנילוס, אינם מתאימים,³³⁹ אולם מבנים גדולים, סגורים הרמטית ומבודדי קור וחום ברמה טובה, עשויים לעמוד במשימה. הקמת מאגרים מסוג זה דורשת בהחלט את התערבותו של השלטון המרכזי בתכנון ובהקמה של תשתיות אלו ואת היכולת לגיזם כללי לטובת יצירת הגנות מתאימות על המאגרים בדמות ערי מבצר.

ג. מפתח העיר

אמנם שתי הנקודות הראשונות נותנות מענה ברמה הארגונית והטכנולוגית לאסון שבדרך – באמצעות הכרזה על פרויקט לאומי בפיקוח ממשלתי הדוק, אך החששות טרם הופגו. חלום על שבע פרות או שיבולים יפות שאחריהן שבע פרות או שיבולים שדופות מורה על שבע שנות שובע שאחריהן שבע שנות רעב ומעביר את המסר שכדאי לחסוך ולשמור לעתיד. אולם, התוספת שהרזות אוכלות את השמנות: "וּתְאֹכְלֶנָה הַפְּרוֹת הַרְקוֹת וְהָרְעוֹת אֶת שְׁבַע הַפְּרוֹת הָרְאשׁוֹנוֹת הַבְּרִיאֹת", וגם התרשמותו של פרעה שהפרות הרזות נשארו רזות: "וַיִּתְבַּאֲנֶה אֶל קַרְבְּנָה וְלֹא נֹדַע כִּי בָאוּ אֶל קַרְבְּנָה וּמְרִאִיהֶן רַע כְּאֲשֶׁר בְּתַחֲלָה", מפעם את רוחו של פרעה בשל המסר האפוקליפטי הברור, שפתרון טכני או אפילו טכנולוגי לא יוכלו להועיל.

אכן, יוסף הדגיש בפני פרעה את הניתוח המתבקש מאליו, שעוצמת הרעב תגבר על ה"סך הכול" של שנות השובע, ופתר, בארבע לשונות של אבדון שאינן משתמעות לשני פנים, ששירת הברבור של מצרים עתידה להסתיים בשוד ושבר:

הִנֵּה שִׁבְעֵי שָׁנִים בָּאוֹת שְׁבַע גְּדוֹל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם. וְקָמוּ שְׁבַע
שָׁנֵי רָעַב אַחֲרֵיהֶן וְנִשְׁפַח כָּל הַשְּׁבַע בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְכִלָּה הָרָעַב
אֶת הָאָרֶץ. וְלֹא יִדַע הַשְּׁבַע בְּאֶרֶץ מִפְּנֵי הָרָעַב הַהוּא אַחֲרֵי כֵן
כִּי כִבֵּד הוּא מֵאֹד.³⁴⁰

למרות השורה התחונה המבעיתה, שני דיוקים קלים בדברי החלומות משאירים סדק צר ושביב של תקווה. סיפור החלומות מתחיל בכך שפרעה עומד על שפת היאור. בהמשך, כשסיפר פרעה את החלום ליוסף, הוא התחיל ב"הִנְנִי עֹמֵד עַל שְׁפַת הַיָּאֹר" – עומד בלשון הווה. במקום שתפיסת העולם שלו היא "לִי יָאִרִי וְאֲנִי עֲשִׂיתָנִי"³⁴¹ המשך שליטתו של פרעה אחרי משבר קשה של שבע שנות רעב הוא אירוע דרמטי. פרעה נמצא על שפת היאור, הוא לא מת ברעב והעם לא התקומם נגדו או ניסה להדיחו גם אם הפרות נותרו רזות במיוחד.

נוסף על כך, שבע שנות רעב זה הרבה יותר ממה שצריך על מנת להכריע את מצרים. ללא תכנון ואגירה כבר בתחילת המחזור החקלאי הבא יורגש המחסור וחודשים אחדים לאחר מכן הוא יהפוך לרעב קשה. אפילו עם מימושו של המבצע הלאומי להצלת מצרים ושמירת האוכל במחסנים, אחרי שנתיים-שלוש אמר העם ליוסף: "לָמָּה נָמוּת לְעֵינֶיךָ?"³⁴² מכאן ניתן להסיק שהחזרה על שבע שנים קשות, בדגש על המספר שבע, מלמדת שיש דרך לשרוד שבע שנות רעב גם אם התפוקה המלאה של שדות מצרים בשנות השובע נמוכה מעוצמתו של המחסור בשנות הרעב.

עם זאת, החרטומים ופרעה לא ידעו כיצד ניתן לגבור על הרעב ולנצח את מראה הנבואה כפשוטו. התשובה של יוסף היא – שינוי מבני. השינוי המבני כולל את הנקודות השלישית והרביעית: "אֶכְל בְּעָרִים וְשָׁמְרוּ", וגם "וְהָיָה הָאֶכָל לְפָקֶדוֹן לְאָרֶץ".

יוסף הציע תכנון מחדש של כלכלת מצרים. אחסון התבואה התבצע בערים לא רק בשל גודל המחסנים, טיבם או הפיקוח עליהם. המצאת האחסון לטווח ארוך נתנה ליוסף הזדמנות לשנות את דרך החיים וצורת המגורים של אוכלוסיית מצרים ואפילו את משלח ידם: "וְאֵת הָעָם הֶעָבִיר אֹתוֹ לְעָרִים מִקְצֵה גְבוּל מִצְרַיִם וְעַד קֶצֶהוּ"³⁴³.

בדומה לכך, אם כי באקלים אחר לחלוטין ומרחק של אלפי שנים, כתב מט רידלי בספרו The Rational Optimist על המצאות טכנולוגיות בתחום החקלאות והשפעתן על מעבר האוכלוסייה לערים:

קומביין מודרני המונהג על ידי אדם אחד, יכול לקצור ביום אחד כמות של חיטה המספיקה לייצור חצי מיליון כיכרות לחם. אין פלא שכאשר אני כותב שורות אלו (בסביבות שנת 2008), בפעם הראשונה רוב אוכלוסיית העולם מתגוררת בערים – לעומת 15% בלבד בשנת 1900. המיכון של החקלאות מאפשר לאנשי הכפר לעזוב את הספר כדי לחפש את מזלם בעיר, ועזיבתם את הכפר אף מעצימה את הצורך במיכון, כשהם חופשיים לעשות כרצונם ואינם נדרשים לתעשיית המזון דווקא. אף שחלקם נדדו לעיר עם תקווה ושאפתנות, וחלקם

מתוך ייאוש המלווה בחששות, כמעט כולם נמשכו בגלל אותה מטרה: לקחת חלק במסחר. ערים קיימות למסחר. ערים הן המקום שבו אנשים באים להתחלק עם האחר במשימות שמוטלות עליהם, להתמחות ולהחליף כל אחד לפי כישוריו. בדרך זו הערים גדלות עם התרחבות הסחר – אוכלוסיית הונג קונג גדלה פי שלושים במאה העשרים – ומתכווצות כאשר המסחר בשפל. רומא ירדה ממיליון תושבים ב-100 לפנה"ס עד פחות מ-20,000 איש בתחילת ימי הביניים.³⁴⁴

רידלי מציג תובנה כפולה: טכנולוגיה חדשה מאפשרת מעבר לערים ובכך יוצרת הזדמנות לאנשים לעסוק וליצור בתחומים חדשים נוסף על ייצור אוכל. לעיתים, תרחיש זה שונה מעט: הטכנולוגיה והתיעוש יוצרים אבטלה באזורים הכפריים שכבר אינם זקוקים לריבוי של ידיים עובדות, והאבטלה בכפרים דוחפת אנשים לערים שבהן הם יוכלו לפתח מקצוע או כישרון אחר. בעקבות קליטת זרם העובדים בערים, שם הם מביאים לידי ביטוי את מיטב כשרונותיהם ויכולותיהם בזכות מגוון האפשרויות שנפתחות בפניהם, האוכלוסייה גדלה, המסחר בערים גדל והאימפריה מתחזקת. בשלב זה כדאי לכולם לבוא מקצווי הארץ, על מנת לסחור עם התושבים.

המצאת האחסון – "אֶכֶל בְּעָרִים וְשִׁמְרוֹ" – כמו המצאת המערמת (combine), מעבירה את האוכלוסייה לערים ובאופן טבעי יוצרת תחומי עיסוק ועניין חדשים השונים מהפעילות החקלאית שהורגלו אליה המהגרים בכפרים³⁴⁵ שמהם הגיעו. אם האוכל בערים, גם כל נציגי הארצות הבאים למצרים לשבור אוכל, מגיעים לערים. "וְכָל הָאָרֶץ בָּאוּ מִצְרַיִמָה לְשִׁבֵר אֶל יוֹסֵף כִּי חִזַּק הָרָעַב בְּכָל הָאָרֶץ".³⁴⁶ בדרך זו הפך יוסף את ערי מצרים לערי מסחר לכל הארצות. הרעיון הוא שאם מגיעים מכל הארצות לקנות אוכל, נוצרות אינטרקציות חדשות במסגרת השוק, ופעילות זו היא הרבה מעבר לתשלום עבור מזון בדוכן הממשלתי. יוסף אמר לאחיו שיוכלו לקחת חלק בפעילות הרוחשת בשווקי מצרים אם יוכח שאינם מרגלים: "וְהֵבִיאוּ אֶת אֲחֵיכֶם הַקָּטָן אֵלַי וְאִדְעָה כִּי לֹא מְרַגְלִים אַתֶּם כִּי כְּנִים אַתֶּם אֶת אֲחֵיכֶם אַתֶּן לָכֶם וְאֵת הָאָרֶץ תִּסְתָּרוּ".³⁴⁷

מדברים אלו נראה שהמהלך הרגיל של הבאים מצרימה לא הצטמצם ל'הלוך חזור' לקניית אוכל, אלא היתה התרחבות כלכלית משמעותית בתחום המסחר ואולי אף התעשייה. המסחר והתעשייה מתפתחים בערים המרכזות ידע מגוון וכישרונות שונים בבחינת "לכו והתפרנסו זה מזה"³⁴⁸. במשך הזמן ערים אלו מושכות גם אנשי טכנולוגיה, דעת ורוח אשר מפריים זה את זה ויוצרים ערך מוסף אמיתי הן מבחינת היקף התוצר הן מבחינת היעילות שבהפקתו. הפיריון מתחלק בין יוצריו: המשטר שמספק את התשתיות והאוכלוסייה הכללית שנהנית מהצמיחה וההתייעלות.

מצרים "הישנה" שהתבססה על חקלאות מבוזרת לא היתה מסוגלת לייצר מספיק אוכל בשבע שנים של שובע על מנת להחזיק מעמד בשבע שנות רעב. מצרים "החדשה", שהיא הרבה יותר יעילה, מתקדמת ובעלת מקורות הכנסה מגוונים, תשרוד את המשבר. מסחר הוא תנודתי פחות ובעל ערך כלכלי (ואפילו פוליטי) גבוה יותר מייצור חקלאי. פעם הוזמנתי לדיון אצל שר הכלכלה בעניין עתיד המשק ותעשיית ההייטק. קם אחד מהנציגים של התאחדות התעשיינים וצעק שההייטק (בתחום התוכנה) הורס את היתרון התחרותי של מדינת ישראל בייצור, ועל הממשלה להשקיע בייצור כמו שהיה עם מוטורולה ואינטל ועוד. באותו יום הכריזה ענקית הטלפונים אפל על תוצאות שנתיות מצוינות. שלפתי את התוצאות והערתי שאפל מייצרת את כל הטלפונים בסין אך כל הרווחים מצטברים בארה"ב היות שהשירותים והתוכנה "נוצרים שם". כשם שהדברים נכונים מבחינה עסקית, כך הם נכונים מבחינה פוליטית וכלכלית. מטה החברה שבקליפורניה תורם רבות בכל הנוגע לקשרי מסחר וקשרים פוליטיים לקליפורניה בפרט ולארה"ב בכלל. מקרו כלכלה, במובנה הרחב, רואה את הערך לא רק בייצור אלא גם בהפצה ובמסחר. בשורה התחתונה המיקום של מטה החברה חשוב ביותר וגם המקום שהרווחים נצברים בו. זה המקום שכולם נושאים אליו את עיניהם.

יוסף הבין שרעב במצרים אינו אירוע חד-פעמי.³⁴⁹ ברצונו לגוון את הכלכלה הוא פנה למסחר והפצה מבוססי טכנולוגיה, כפי שחזה בהיותו

נער בן שבע עשרה הרחק בארץ כנען. כל זה אינו חלום אם רק תובטח הצלחתה של תכנית הפיתוח העירוני.

ד. בנק אוצר החקלאי

וְיוֹסֵף בֶּן שְׁלֹשִׁים שָׁנָה בְּעָמְדוֹ לִפְנֵי פַרְעֹה מִלֶּךְ מִצְרַיִם וַיֵּצֵא יוֹסֵף מִלִּפְנֵי פַרְעֹה וַיַּעֲבֹר בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם. וַתַּעַשׂ הָאָרֶץ בְּשִׁבְעַ שְׁנֵי הַשָּׁבָע לְקַמְצִים.³⁵⁰ וַיִּקְבֹּץ אֶת כָּל אֶכָּל שְׁבַע שָׁנִים אֲשֶׁר הָיוּ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּתֵּן אֶכָּל בְּעָרִים אֶכָּל שְׂדֵה הָעִיר אֲשֶׁר סְבִיבֹתֶיהָ נָתַן בְּתוֹכָהּ. וַיַּצְבֹּר יוֹסֵף בָּר כַּחֹל הַיָּם הַרְבֵּה מְאֹד עַד כִּי חָדַל לְסַפֵּר כִּי אֵין מִסְפָּר.³⁵¹

"קמצים" ניתן לפענח בעזרת השוואה לארמית שבה נמלה נקראת 'קמצא' והיא אכן מהווה סמל לשמירת תבואה ואגירתה מתקופת השפע לתקופת המחסור. עם זאת, לא ברור מה הכוונה שחדלו לספור כי אין מספר.³⁵² האם היה קשה לרשום? שמה נגמרו המספרים? אין זה סביר בעליל שמי שמתכנן שליטה אבסולוטית כדי למנוע אנרכיה בתקופת המחסור, ירשה לעצמו רשלנות שכזו, העלולה ליצור שוק שחור, גניבות והברחות.

לכן נראה לפרש את פשט הפסוקים שיוסף תכנן לעצמו שבע שנים קדימה את כמות האוכל הנדרשת בשביל אוכלוסיית מצרים ואולי האזור כולו.³⁵³ מעת שחצה את ה"מספר", כלומר המכסה, של הקצבה הנדרשת לשבע השנים הבאות, הוא חתם את מחסני החירום הממשלתיים שנועדו לשימור מזון לטווח הארוך של שבע שנים. כל השאר היה עודף שאופסן במחסנים הרגילים ב'אחסון סטנדרטי'. באשר לעודף זה, שלא היה תחת פיקוח ממשלתי הדוק, נאמר שהפסיקו לספור אותו, כי הוא לא היה במכסת האגירה אלא מעבר לה.

כאמור בפסוקים, יוסף, הנושא על צווארו את רביד הזהב מטעם המלך, נסע במרכבתו בכל רחבי מצרים והפיץ תעמולה לטובת הפרויקט הלאומי של בניית מחסני חירום משוכללים בתוך ערים שיגנו עליהם. המסר לחלחל היטב לתודעה הציבורית והחברה הפכה להיות חברה מגויסת, שבמקביל למאמצי השלטון המרכזי פועלת בעצמה לטובת

המדינה והעם וחוסכת ליום סגריר. מהפסוקים בהמשך נראה שגם החיכוך הזה התחלק לשתי רמות:

וּתְכַלֶּינָה שְׁבַע שָׁנֵי הַשְּׁבַע אֲשֶׁר הָיָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם. וּתְחַלֶּינָה
 שְׁבַע שָׁנֵי הָרָעַב לְבֹא כְּאֲשֶׁר אָמַר יוֹסֵף וַיְהִי רָעַב בְּכָל הָאֲרָצוֹת
 וּבְכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם הָיָה לֶחֶם.
 וּתְרַעַב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְעַק הָעָם אֶל פְּרֹעֶה לֵאמֹר וַיֹּאמֶר
 פְּרֹעֶה לְכָל מִצְרַיִם לְכוּ אֵל יוֹסֵף אֲשֶׁר יֹאמַר לָכֵם תַּעֲשׂוּ. וְהָרָעַב
 הָיָה עַל כָּל פְּנֵי הָאֶרֶץ וַיִּפְתַּח יוֹסֵף אֶת כָּל אֲשֶׁר בָּהֶם וַיִּשְׁבֶּר
 לְמִצְרַיִם וַיַּחְזֹק הָרָעַב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם.
 וְכָל הָאֶרֶץ בָּאוּ מִצְרַיִמָּה לְשֹׁבֵר אֶל יוֹסֵף כִּי חָזַק הָרָעַב בְּכָל
 הָאֶרֶץ.³⁵⁴

בשלב הראשון, אף שכבר התחילו שבע שנות הרעב, הורגש הרעב בכל הארצות בעוד שבמצרים היה לחם. הואיל והמידע על הרעב פורסם בשקיפות (לצורך הקמת הערים והמחסנים), הציבור המצרי התארגן ושמר לעצמו לחם בבתים ובמזווים. בשלב השני, האוכל שבבתים כלה והחלה מחאה חברתית. בשלב זה פתח יוסף את המאגרים העודפים, אלו שבאחסון סטנדרטי, ולכן הפסוק אומר: "וַיִּפְתַּח יוֹסֵף אֶת כָּל אֲשֶׁר בָּהֶם". אין מדובר על האוכל שבאוצרות הממשלתיים. הבר הראשון שיצא לשוק בתחילת הרעב היה הבר שבאחסון הסטנדרטי שבו אחסנו את העודף על חישובי המנות הקצובות של יוסף. דרך הזרמת האוכל המיידית הרוויח יוסף את אמון הציבור במערכת – הממשל הכין מבעוד מועד "ארגז כלים" לטיפול במשבר, והוא משתמש בכלים העומדים לרשותו לטובת העם. זה בדיוק המובן של "פיקדון".

כיון שיוסף "משביר" למצרים וגם לכל הארצות באזור, לא ברור אם השתמש בשפע שצבר ומכר את התבואה בכסף או שהוא חילק חינם.³⁵⁵ מצד אחד, בהמשך שנות הרעב נאמר שהעם שילם ולכן ניתן להציע שבשלב הראשון החלוקה של העודף, שהוזרם מהמחסנים שהאחסון בהם עמיד ממילא רק לטווח הקצר, נעשתה ללא עלות. מצד שני, יוסף נתן מהאוכל שצבר לכל העמים מסביב, וכאן סביר פחות לתת חינם.

יתרה מזאת, כאשר אחי יוסף הגיעו מארץ כנען הם הביאו איתם כסף על מנת לקנות אוכל.

בשאלה באיזו שיטה אגר יוסף את התבואה וכיצד השתמש בה בהמשך, חלקו הפרשנים. ר' יצחק דון אברבנאל, שהיה שר האוצר של פורטוגל, הסביר שיוסף עבד עם כוחות השוק וקנה בזול. פירושו של האברבנאל מזכיר את האמרה המפורסמת של המשקיע האגדי וורן באפט "Be fearful when others are greedy and only be greedy when others are fearful" – "תחשוש כשכולם חמדנים ותהיה חמדן כשאחרים מפחדים". לעומתו, נראה שלדעת הרמב"ן יוסף הפקיע חלק מהיבול. הרב יעקב מדן בספרו "כי קרוב אליך" מציע שיוסף לא ניצל את המצב להתעשר או להעשיר את פרעה על חשבון מצוקת העם או חוסר ידיעתו. לדבריו, יוסף חשש שהעשירים והזריזים ינצלו את המשבר הכלכלי כדי להתעשר יותר על חשבון העניים והמוכשרים פחות. יוסף היה הקומוניסט הראשון שעבד בשיטת השוק – הוא אגר את הכול לטובת הממשלה בשנות השובע שעה שההיצע היה רב והמחיר ירד. כאשר הגיע הרעב הוא חילק את התבואה שווה בשווה לכל אזרחי מצרים ושמר על מחירים נמוכים. הרב מדן מציין שלדעתו, זה דומה מאוד לחלוקת המן במשך ארבעים שנות הנדודים במדבר, בני ישראל קיבלו כל אחד עומר לגולגולת בכל יום.

תהא האמת אשר תהא, יוסף קנה את נאמנותם ואף את תלותם של המצרים וגם של כל הארצות מסיבי. יוסף ניצל את הפיקדון לא רק לשימוש ישיר של חלוקת מזון ופריטתו לפרוטות, אלא פיתח היטב את ההזדמנות להשתמש באוצר שבידו לטובת בריתות עם עמי האזור³⁵⁶ וקניית לויאליות פנים-מצרית וגם בינלאומית.³⁵⁷ זה חלק מהחימוש של מצרים בתכניתו של יוסף: "וַחֲמֵשׁ אֶת אֶרֶץ מִצְרַיִם" – במקום פלישות, הבר שצבר בשבע שנות השובע יצר שלושה ביטחוניות. המודל של "הפיקדון", קרי העובדה שיש תבואה רבה במחסנים ושהיא מוכנה לשימוש בשעת הצורך, יצר ביטחון בתשתית המסחר בערי מצרים ובנה יחסים בינלאומיים חזקים (בעתות רעב האוכל הוא הנכס בעל הערך הגבוה ביותר ושמירתו באוצרות דומה למודל "בסיס הזהב", שבמסגרתו התחייבו המדינות המובילות להדפיס כסף רק בהתאם

לכמות הזהב שבמרתפי האוצר שלהן, במטרה לייצב את פעילות הסחר בין המדינות³⁵⁸). היות שכמובא לעיל: "וְכָל הָאָרֶץ בָּאוּ מִצְרַיִם לְשֹׁבֵר אֶל יוֹסֵף כִּי חָזַק הָרָעַב בְּכָל הָאָרֶץ" הרי שכולם נהנו ממרכזי הסחר ושרשרות האספקה, וכך לאף אחד לא היה אינטרס לפתוח במלחמה.³⁵⁹ נוסף על כך, המדינה שנמצאת במרכז ומובילה את הסחר האזורי, עומדת בנפרד ביחסים טובים (יחסים בילטרליים³⁶⁰) עם כל אחת מהמדינות השכנות, לכן, כל מדינה שהיתה מעלה על דעתה לתכנן פלישה, היתה מסתכנת בתגובה גם מצד בעלות בריתה של מצרים.

לסיכום, היכולת של יוסף לתת מענה לשוק בביטחון, בשקט ובשלווה היא "הפיקדון". היות שכולם ידעו שיש מחסנים שיספיקו לזמן רב, לא היו היסטריה או פאניקה בשווקים. יוסף הזרים אוכל כשהיה צריך, וככל שהתקדם הרעב והיתה האטה בפעילות, נתן יוסף בצורה מדודה וכל פעם באופן שונה, עוד זריקת מרץ לשווקים על מנת להמשיך את הפעילות הכלכלית ולשמור על מחירים סבירים.

ה. הסיפור האישי

סיפור תכניתו של יוסף והגשמתה מהווה מסגרת לדרמה הגדולה שהתחוללה עם בואם של האחים לשבור אוכל במצרים, שהיא לב העניין ומוקד העלילה שהובילה לירידת בני ישראל למצרים. עם זאת, בבואם לשם בתוך ההמון המתקהל לסחור בעיר הבירה של מצרים על כספו ומרכולתו, "וַיָּבֹאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל לְשֹׁבֵר בְּתוֹךְ הַבָּאִים"³⁶¹ הם עברו מסע אל עבר חלומותיו של יוסף. הם עברו בערים הומות סוחרים ובשווקים שוקקים ובדרשו לפגוש את שר הכלכלה, יוסף, הוא המשביר, העומד בראש פירמידת ההפצה של הכלכלה החדשה. הם פגשו את ההיררכיה, את האלומות שנשמרו, וגם את האחר. במסעם, באותה הדרך שעשתה אורחת הישמעאלים הסוחרים, עשרים שנה קודם לכן, הם השאירו מאחוריהם בארץ כנען את הצאן ואת החיים כנוודים, על מנת לקנות תבואה. שיא ההתגשמות הכלכלית של חלומות יוסף אינו בהשתחוויה גרידא, אלא בצורך של אחיו לסחור איתו בכסף (ואף להוסיף מהבוטנים והשקדים הדלים שעוד נשתמרו בכנען) כדי לקבל את ה"אלומות"

המופצות במצרים אפילו בשנות רעב. מטרתו של יוסף היתה שיסתגלו לחיי מסחר – הכלכלה החדשה שמייצבת עם בארצו.

המעבר לכלכלה חדשה ולמסחר יעלה את רמת החיים וגם את הבריתות³⁶² של בני ישראל. שינוי מבני מעין זה גובה מחירים, כמו הצורך ללמוד מקצוע חדש, יוצר תסכולים של אנשים שאינם מסתגלים, זוקק משאבים לניהול מדיניות סחר ואפילו מעלה חשש להתבוללות.³⁶³ אך יוסף מודיע שרבה התועלת מהמחיר.³⁶⁴

מאות שנים לאחר מכן, שעה שבני ישראל יצאו ממצרים, נאמר: "וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עֲצֻמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ כִּי הִשְׁבִּיעַ הַשִּׁבְעֵי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד פֶּקֶד אֱלֹהִים אֲתֶכֶם וְהִעֲלִיתֶם אֶת עֲצַמְתִּי מִזֶּה אֲתֶכֶם."³⁶⁵ ניתן לראות בצוואתו של יוסף להביאו לקבורה בארץ ישראל צוואה דתית. אולם בהחלט ייתכן שבקשתו "וְהִעֲלִיתֶם אֶת עֲצַמְתִּי מִזֶּה אֲתֶכֶם" מסמלת את שאיפתו של יוסף שעם ישראל ישכיל ליישם את משנתו הכלכלית בארצו.³⁶⁶

תמרור המרמור

ריכוזיות יתר והתכווצות הכלכלה

א. מבנה ומשמעות

סופה של פרשת ויגש מזמין אותנו להצצה לאירועי שנות הרעב של מצרים ולהתנהלותו של יוסף בתקופה זו, ומהווה הקדמה לעבודת מצרים – הנושא שפותח את ספר שמות:

וַיֵּשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וְאֶת לְהֵם אַחֲזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם
בְּמִיטֵב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ רַעְמֶסֶס כַּאֲשֶׁר צָוָה פְּרֹעֹה. וַיַּכְלִל יוֹסֵף
אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לְפִי הַטֶּף.
וְלֶחֶם אֵין בְּכָל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעֵב מְאֹד וַתִּלְהַ אֶרֶץ מִצְרַיִם
וְאֶרֶץ כְּנַעַן מִפְּנֵי הָרָעֵב. וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא
בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנַעַן בְּשֶׁכֶר אֲשֶׁר הֵם שֹׁכְרִים וַיָּבֵא יוֹסֵף
אֶת הַכֶּסֶף בֵּיתָה פְּרֹעֹה.

וַיְתֵם הַכֶּסֶף מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמֵאֶרֶץ כְּנַעַן וַיָּבֵאוּ כָּל מִצְרַיִם אֶל
יוֹסֵף לֵאמֹר הִנֵּה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה נָמוֹת נִגְדָּה כִּי אָפֶס כֶּסֶף.
וַיֹּאמֶר יוֹסֵף הֲבֹו מִקְנֵיכֶם וְאֶתְנֶה לָּכֶם בְּמִקְנֵיכֶם אִם אָפֶס כֶּסֶף.
וַיָּבִיאוּ אֶת מִקְנֵיהֶם אֶל יוֹסֵף וַיִּתֵּן לָהֶם יוֹסֵף לֶחֶם בְּסוּסִים
וּבְמִקְנֵה הַצֹּאן וּבְמִקְנֵה הַבָּקָר וּבְחִמְרֵים וַיִּגְהֹלֵם בְּלֶחֶם בְּכָל
מִקְנֵהם בְּשָׁנָה הַהִוא. וַתֵּתֵם הַשָּׁנָה הַהִוא וַיָּבֵאוּ אֵלָיו בְּשָׁנָה
הַשְּׁנִיָּת וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹא נִכְחַד מֵאֲדָנֶי כִּי אִם תָּם הַכֶּסֶף וּמִקְנֵה
הַבְּהֵמָה אֶל אֲדָנֶי לֹא נִשְׂאָר לָפָנֶי אֲדָנֶי בְּלִתֵּי אִם גְּוִיִּתְנוּ
וְאֲדָמְתְנוּ. לָמָּה נָמוֹת לְעֵינֶיךָ גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אֲדָמְתְנוּ קָנָה אֶתְנוּ

וְאֵת אֲדָמְתָנוּ בְּלֶחֶם וּנְהִיָּה אֲנַחְנוּ וְאֲדָמְתָנוּ עֲבָדִים לְפָרְעָה וְתֵן זֶרַע וּנְחִיָּה וְלֹא נָמוּת וְהֶאֱדָמָה לֹא תִשֶׁם.

וַיִּקֶן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדָמַת מִצְרַיִם לְפָרְעָה כִּי מָכְרוּ מִצְרַיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חִזַּק עֲלֵהֶם הָרָעַב וַתְּהִי הָאָרֶץ לְפָרְעָה. וְאֵת הָעָם הֶעֱבִיר אֹתוֹ לְעָרִים מִקְצֵה גְבוּל מִצְרַיִם וְעַד קָצְהוּ. רַק אֲדָמַת הַכְּהֹנִים לֹא קָנָה כִּי חֶזֶק לַכְּהֹנִים מֵאֵת פָּרְעָה וְאָכְלוּ אֶת חֶזְקָם אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם פָּרְעָה עַל כֵּן לֹא מָכְרוּ אֶת אֲדָמָתָם. וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעָם הֵן קָנִיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדָמַתְכֶם לְפָרְעָה הֵא לְכֶם זֶרַע וְזָרְעֻתֶם אֶת הָאֲדָמָה. וְהָיָה בְּתַבּוּאוֹת וּנְתַתֶּם חֲמִישִׁית לְפָרְעָה וְאַרְבַּע הַיָּדָת יִהְיֶה לְכֶם לְזֶרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֶׁר בְּבֵיתְכֶם וְלֹאֲכַל לְטַפְכֶם. וַיֹּאמְרוּ הִחַיְתָנוּ נִמְצָא חֵן בְּעֵינֵי אֲדֹנָי וְהִיָּינוּ עֲבָדִים לְפָרְעָה.

וַיִּשֶׂם אֹתָהּ יוֹסֵף לְחֶק עַד הַיּוֹם הַזֶּה עַל אֲדָמַת מִצְרַיִם לְפָרְעָה לְחֶמֶשׁ רַק אֲדָמַת הַכְּהֹנִים לְבָדָם לֹא הָיְתָה לְפָרְעָה. וַיָּשָׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיִּפְרוּ וַיִּרְבּוּ מְאֹד.³⁶⁷

האברבנאל, שכיהן כשר האוצר של פורטוגל, תמה על אריכות זו:

למה נזכר בתורה כל הסיפור הזה המיוחד למצרים וחק החומש והעברת העם בערים וחק הכהנים? כי זה יאות בספרי דברי הימים למצרים לא בתורת האל.³⁶⁸

מעקב אחר סדר הפרשיות מחדד את שאלתו החריפה של האברבנאל.³⁶⁹ התורה תיארה את פועלו של יוסף במצרים (עמידתו לפני פרעה, ההכנות לרעב והתנהלותו מול מצרים ומול ארצות אחרות בתחילת הרעב), ולאחר מכן התמקדה בסיפור העיקרי – עמידתו של יוסף מול אחיו עד ירידתם של יעקב ומשפחתו למצרים. לכאורה, זהו אקורד הסיום של ספר בראשית כולו, המהווה סגירת מעגל לברית בין הבתרים, אשר במסגרתה נאמר לאברהם שצאצאיו ירדו למצרים ויחזרו לארצם רק לאחר ארבע מאות שנה. השעבוד של בני ישראל במצרים, שיפתח את ספר שמות, הוא המשך ישיר לירידתם לשם בסוף ספר בראשית, ומתאר מימוש של חלק נוסף בברית בין הבתרים: "וְעָבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם".³⁷⁰

בקריאה זו, העוברת מתיאור הרקע הכללי להתמקדות בשושלתו של אברהם וקורותיה, הפרשייה על אודות ניהולו של יוסף את שנות המשבר, לאחר שכבר נאמר שבני ישראל התיישבו וקיבלו שטח מחיה במצרים, נראית כמובלעת מוזרה שאיננה חלק מהרצף ואפילו איננה נדרשת כלל. כלומר, הסיומת "וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וַיֵּאָחֲזוּ בָּהּ וַיִּפְרוּ וַיִּרְבוּ מְאֹד" היא ההמשך הטבעי והישיר של התיאור בהתחלה: "וַיֵּוָשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וְיִתֵּן לָהֶם אֶחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּמִיטַב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ רַעְמֶסֶס כְּאֲשֶׁר צִוָּה פְּרֹעֹה. וַיְכַלְכֵּל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לְפִי הַטָּף". לכן, מתחדדת השאלה מה ראתה התורה לחזור לתיאור שנות הרעב ולהאריך בדברי ימי מצרים, כלשונו של האברבנאל.

לנוכח הקושי העולה מקריאה זו, נראה להציע דרך אחרת לניתוח מבנה הפרשיות. התורה לא עברה מהרקע הכללי, הגיאוגרפי, להתמקדות בסיפור יעקב ובניו, אלא שזרה שני סיפורים שהתרחשו זה לצד זה והפרו זה את זה. למעשה התורה "זוגגה" ארבע פעמים בין שלושה צמדים של סיפורים: מחלומות יוסף, העימות עם אחיו ומכירתו לעבד, עוברים ל"סיפור המצרי" דהיינו, פתרון חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים ואחר כך של פרעה. ממשיכים עם הסיפור המצרי בחלקו השני: פעילותו של יוסף בשנות השובע ותחילת שנות הרעב, וחוזרים ל"סיבוב השני" בסיפור הפרטי של יוסף והאחים כשהם עומדים מולו עד התגלותו אליהם. במאמר 'עכבר העיר' תואר בהרחבה הקשר ההדוק שבין חלומותיו של יוסף לבין התכנית שהוא שרטט לפרעה (צמד הסיפורים הראשון), ובין המהלכים שנקט על מנת להציל את מצרים מהרעב לבין ירידתם של האחים לשבור אוכל במצרים (צמד הסיפורים השני). כעת הפסוקים ממשיכים לצמד הסיפורים השלישי – המשך הסיפור הפרטי של בני יעקב שירדו מצרימה והתיישבו בנחלה במצרים, מול הסיפור המצרי – ההתרחשות באותו הזמן במרחב הפוליטי והכלכלי מול אזרחי מצרים. המעבר האחרון הוא חזרה לסיפורם של בני יעקב שיחתום את החומש בברכותיו של יעקב לבניו ובמותם של יעקב ויוסף וכל הדור ההוא. חומש שמות יפתח בשיטה דומה – חזרה

על ירידתם של בני יעקב מצרימה ומעבר לסיפור המצרי – מלך חדש וגזירותיו.

ב. הצמד השלישי

אם כן, אחרי השנתיים הראשונות של הרעב, בני יעקב ירדו למצרים. הם הגיעו למצרים, המקום היחיד באזור שהיה בו אוכל, כאורחים וכמקורבים למלכות. האוכל נמצא בערים ובני יעקב, המציגים עצמם כרועי צאן הזקוקים לאדמת מרעה, קיבלו מיוסף אחוזה "במיטב הארץ" וגם הקצבה של אוכל: "וַיּוֹשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וַיִּתֵּן לָהֶם אֶחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּמִיטַב הָאָרֶץ וְעַמְסָס בְּאֶשֶׁר צִנָּה פְרָעָה. וַיְכַלְכֵּל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לָחֶם לְפִי הַטָּף". כאמור, במקביל לסיפור הפרטי של בני יעקב והתיישבותם במצרים התורה מציבה את פעילותו של יוסף בחמש שנות הרעב שנתרתו.

קיימות שתי גישות להערכת פעילותו הכלכלית של יוסף ושתייה מניחות שיש להשוות בין סיפורם הפרטי של בני יעקב הנאחזים במצרים לסיפור הכלכלה המצרית ואופן ניהולה בשנות הרעב. כאמור, הסיפורים מפרים זה את זה וחיוניים להבין את כל מחרוזת סיפורי יוסף ומשמעותם הרחבה.

הגישה הראשונה גורסת שיוסף היה גאון כלכלי שניהל את כלכלת מצרים ביד רמה. האריכות בפסוקים נועדה להראות עד כמה יוסף היה אדם טוב ושליט טוב שהיטיב גם עם המצרים במקביל לדאגתו למשפחתו. בגישה זו אחז הרלב"ג:

התועלת הששי הוא במידות, והוא שאין ראוי לאדם השליט בקנייני איש אחר לעשות מהם כחפצו, שיתן לאוהביו מהם – כאשר רצה זה בעל הקניינים – כי אם כשיעור שרצה, ואף על פי שהקניינים ההם הגיעו לבעלים ההם בסיבת זה השליט עליהם. הלא תראה כי יוסף, עם היותו שליט בארץ מצרים, לא רצה לתת אחוזה לבית אביו במיטב הארץ אם לא מפני שצויהו פרעה על זה. ולזה סיפר (מז, יא) שהוא נתן להם אחוזה במיטב הארץ כאשר צויה פרעה. וכן שמענין התבואה

שהיה ביד יוסף לתת ממנה למי שירצה, הנה לא רצה לתת ממנה לבית אביו כי אם לפי הצריך להם, ולזה סיפר (מז, יב) שכלכל אותם לחם לפי הטף; עם שפרעה זכה בקנייני התבואה בסיבת יוסף, הנה עם כל זה לא רצה יוסף לתת ממנה לאוהביו כי אם הצריך להם, כי כן רצה פרעה במה שאמר: 'אֶכְלוּ אֶת חֶלְבֵי הָאָרֶץ' (מה, יח), רוצה לומר שהוא התיר להם למאכלם מהיותר משובח שהיה בידו. והנה זה כולו מורה על יושר יוסף, והיותו בלתי פונה אל היתרונות, ולזה לא שאל מפרעה שירשהו לתת לאביו יותר מהשיעור שנתרצה בו פרעה מעצמו.

התועלת השביעי הוא במידות, והוא שראוי לאדם כששליטתו אחר על קנייניו, שינהג בהם ביושר נפלא, וישתדל בהצלחתם ובהצלחתם לפי מה שאפשר, ולא יתיר עצמו לקחת מהם דבר, אף על פי שהוא סיבת הגעת הקניינים ההם לבעליהם. ולזה תראה שסיפרה התורה שיוסף הביא אל בית פרעה הכסף בכללו שקיבל מהתבואות, ולא השאיר לעצמו דבר ממנו; וסיבב שיהיה מקנה הבהמה לפרעה אחר שאפס כסף מאנשי הארץ, ואחר כן קנה כל הארץ לפרעה באופן שהיתה כל הארץ לחומש, וזה כולו מטוב השגחתו בהצלחת מה שהופקד עליו. עם שכבר עשה זה בחכמה, באופן שנתנו על זה אנשי הארץ תודה, ואמרו שהוא החיה אותם.

התועלת השמיני הוא במידות, והוא שראוי למושל, כשירצה מעמו דבר יקשה להם, שיפייס גדולי עמו באופן שיסכימו בזה. שאם לא יעשה זה בזה האופן, אולי ימרדו בו. ולזה תמצא כי כשקבץ יוסף תבואת הארץ לפרעה בשבע שני השבע, לבד המצטרך לאכול אז לאנשי הארץ, התנה פרעה לתת לשרי הארץ המצטרך להם לאוכלם בשבע שני הרעב, וזה היה סיבה שהיה יכול למכור לעם הארץ לפי רצונו בשבע שני הרעב, כי לא היה ירא שימרדו העם ויגזלו ממנו התבואה, או שימיתוהו ויקחו התבואה, לפי שיד הגדולים היתה עמו.

בדרך דומה פירש הרש"ר הירש:

אולם חכמת יוסף המתיקה את תוצאות הצו הזה, על ידי הסידור שלפיו תושבי כל עיר ועיר יישארו תמיד ביחד, ויתיישבו יחדיו במקום החדש. עקב כך, נותרו המבנים החברתיים והקהילתיים של הארץ בעיקרם כמות שהם; השינוי לא גרם למהפך שלם.³⁷¹

הגישה השנייה גורסת שהמדיניות הכלכלית של יוסף הובילה לשעבוד ישראל בדורות הבאים. נראה שראשון המפרשים שנקטו גישה זו הוא רבי יוסף בכור שור בפירושו לפרשת שמות:³⁷²

ויבן ערי מסכנות - לשון אוצר, כמו: ומסכנות לתבואת דגן ותירוש (דברי הימים ב לב, כח), וכן תירגם אונקלוס. ופרעה היה צריך רוב אוצרות, כי חומש כל תבואות מצרים שלו, כדכתיב: וישם אותה יוסף לחוק עד היום הזה {על אדמת מצרים} לפרעה לחומש (בראשית מז, כו). אבל בני ישראל לא היו נותנים חומש, כי יוסף נתן להם אחוזה במיטב הארץ וכלכל אותם, ולא מכרוה. ובאו בעלילה על ישראל, לאמר כל המצריים עובדים את המלך, שעובדים את האדמה והחומש שלו, וכל בהמתם שלו, והם מגדלים אותם, ונותנים חצי הוולדות למלך, וכולם אריסין, אבל אתם אין עובדים אותו. לכן כיון שהמצריים נותנים את התבואה, אתם בנו את האוצרות לתת בהם.³⁷³

על בסיס ניתוח כלכלי-חברתי של הפרשייה נראה שיש גישה שלישית. כלכלה היא מערכת דינמית מטבעה. אפילו כלכלנים ושרים מלאי חזון המצוידים במיטב התחזיות, נוקטים לפעמים מדיניות הגורמת לסיכונים להצטבר למסה קריטית.³⁷⁴ קשה לצפות גם את התנהגות האזרחים וגם את התנהגות הכלכלה כשמשנים אותם ואותה סימולטנית, במיוחד בכלכלה ריכוזית ומנוהלת.

יש מיליון אנשים שערים לנושאי כלכלה. כמה מהם זיהו מבעוד מועד מה היה עלול לקרות במשבר הכלכלי הנוכחי? חלק אמרו שתהיה לנו בעיה של מינוף יתר, אבל מתי מעט חזו את התוצאות המלאות של המשבר וההשלכות שנובעות ממנו. הם לא חזו את מכלול ההשפעות שעלולות להתפתח במערכת מורכבת.³⁷⁵

במערכות מורכבות (complex systems) כשמשנים משהו אחד, כמעט אי אפשר לדעת במה זה יפגע במישרין או בעקיפין. כלכלה היא מערכת מסובכת מאוד, שיש בה גם פעילות כלכלית, לאומית ובינלאומית, גם יצרים ופסיכולוגיה וגם ממשלה. הסיכונים מתחבאים וצצים פתאום ובאופנים שאינם ניתנים לחיזוי. אמנם יוסף שינה בהצלחה את מדיניות החוץ, הביטחון והכלכלה לאורך הדרך לפי ההתפתחויות בחמש שנות הרעב שעוד נותרו, אבל את הסיכון הגדול, של ההתפוררות החברתית הפנימית, הוא לא חזה. הדרך השלישית משלבת את כוונתו הטובה של יוסף, כפי שראתה אותה הפרשנות המחמיאה (הגישה הראשונה לעיל), עם התוצאה דה־פקטו של הפרשנות המחמירה (הגישה השנייה לעיל). הדרך השלישית רואה את יוסף כמי שהתכוון לפעול לטובת העם המצרי (ולא רק לטובת אחיו), אבל בסופו של דבר, הפרשה מלמדת שהוא החמיץ משהו בדרך והתוצאה נעשתה עגומה. התוצאה לא היתה טובה מבחינת החברה המצרית של סוף שנות הרעב, ואולי תוצאה זו גם מהווה גורם משמעותי בשעבודם ועינוים של בני ישראל בדורות הבאים.

ג. הגדלת הריכוזיות במשק

כפי שתואר במאמר 'עכבר העיר' יוסף פעל בשבע שנות השובע להרחבת הכלכלה המצרית באמצעות מדיניות פיסקלית הכוללת הגדלת ההוצאה הממשלתית להשקעה בבניית ערים ומחסני מזון והקמת מערך פקידות ממשלתי. יוסף המשיך בדרך זו בתחילת שנות הרעב:

וּתְחַלֶּינָה שְׁבַע שָׁנֵי הַשְּׁבַע אֲשֶׁר הָיָה בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם. וּתְחַלֶּינָה שְׁבַע שָׁנֵי הָרָעַב לְבֹא כְּאֲשֶׁר אָמַר יוֹסֵף וַיְהִי רָעַב בְּכָל הָאֲרָצוֹת

וּבְכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם הָיָה לָחֶם. וַתִּרְעַב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְעַק
הָעָם אֶל פַּרְעֹה וַיֹּאמֶר פַּרְעֹה לְכֹל מִצְרַיִם לְכוּ אֶל יוֹסֵף
אֲשֶׁר יֹאמַר לָכֶם תַּעֲשׂוּ. וְהִרְעַב הָיָה עַל כָּל פְּנֵי הָאָרֶץ וַיִּפְתַּח
יוֹסֵף אֶת כָּל אֲשֶׁר בָּהֶם וַיִּשְׁבֶּר לְמִצְרַיִם וַיַּחְזֹק הָרַעַב בְּאֶרֶץ
מִצְרַיִם. וְכָל הָאָרֶץ בָּאוּ מִצְרַיִמָּה לְשֹׁבֵר אֶל יוֹסֵף כִּי חִזַּק הָרַעַב
בְּכָל הָאָרֶץ.³⁷⁶

בשלב הראשון שמרו המצרים בבתיהם אוכל, היות שכולם ידעו על הרעב הצפוי, ולכן: "וַיְהִי רָעַב בְּכָל הָאָרְצוֹת, וּבְכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם הָיָה לָחֶם". בשלב השני פתח יוסף את המחסנים "אֲשֶׁר בָּהֶם" – התבואה שנשמרה במחסנים הרגילים באחסון סטנדרטי (התבואה העודפת על זו שנשמרה בערים באחסון לטווח ארוך). תבואה זו הוזרמה לשוק על מנת לשמור על פעילות כלכלית נורמלית ויציבה. במשך שנתיים הצליח יוסף למנוע פאניקה בשווקים שהיתה עלולה לגרום לעליית מחירים דרסטית והפקעת שערים.

לאחר שנתיים הגיעה שנת המפנה של הרעב. השנה השלישית מצאה את יוסף פעיל מאוד לסדר את הכלכלה המצרית והאזורית כפי שבא לידי ביטוי בפעלים הרבים שבפסוקים: "וּיֹשֵׁב", "וַיִּתֵּן", "וַיִּכְלֹכֵל", "וַיִּלְקֹט", "וַיִּבֵּא". רפורמות כלכליות הן הנורמה החדשה במצרים, ובמסגרתן ליקט יוסף את כל הכסף שהיה בידי האזרחים והביא אותו לבית פרעה. במקביל, יוסף דאג לפרנסת אחיו, אך וידא באותה אקטיביות שלא יואשם בהטבות למקורבים, ולכן: "וַיִּכְלֹכֵל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לָחֶם לְפִי הַטָּף".³⁷⁷ זהו שלב הצנע: "וְלָחֶם אֵין בְּכָל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרַעַב מְאֹד וַתִּלְהַ אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנַעַן מִפְּנֵי הָרַעַב".³⁷⁸ בשלב זה נדרשו לפתוח את מחסני החירום שבערים ותכננו לספק לחם לפי הטף ולא יותר. כולם התפרנסו לפי הצורך המשפחתי. מעבר לכך, אין נפוטים למחוברים, אפילו לא למשפחה: גם את בית אביו כלכל יוסף תחת הקצבה קפדנית.³⁷⁹

הרעב החריף והגיע לשלב החישובים שבו על יוסף לעבוד במדויק. עליו לספור כי כבר יש מספר.³⁸⁰ אולם, פתיחת מחסני החירום והמעבר למשטר הצנע באופן טבעי יצרו לחץ ברחובות הערים. כולם צבאו על

הפתחים ודרשו לקבל עוד ועוד ממנות החירום, שמי יודע לכמה זמן יספיקו. היות שאין רישום אוכלוסין של מספר הנפשות בכל משפחה, בשונה ממשפחתו שאותה היה יכול לפרנס באופן מדוד, אין באפשרותו של יוסף לעמוד בפרץ. הפתרון של יוסף לייצוב הביקוש היה למכור בכסף.

ההשקעה הממשלתית החלה להחזיר את עצמה ולתת פירות. יוסף השקיע בפיתוח טכנולוגי ("וַיִּצְבֹּר יוֹסֵף כֶּרֶם"), במערך הפצה מקומי ובתשתיות משוכללות ("אֶכְלֵ בְּעָרִים") שגם הפכו את ערי מצרים לערי מסחר בינלאומיות. יוסף, כמשנה למלך מצרים, שלט במצרך המבוקש ביותר ובערוצי ההפצה. אחרי שהוכיח במשך שנתיים שיש בידו הכלים לנהל את השוק בעת משבר, ראו בו המצרים את הכתובת לכל פנייה ולא העלו על דעתם אפשרות של הפיכה. כולם קיבלו את קביעתו של יוסף בדבר מכסה מדויקת לאכול "לְחֶם לְפִי הַטָּף" ופעלו בהתאם להוראותיו לשמור על המכסות באמצעות גביית תשלום. יוסף נתן להם לטעום מן הרעב, ובכל פעם נתן מענה. בדרך זו שיתפו כולם פעולה היות שחששו מקריסה טוטאלית. בדרך זו, גם כל הכסף שהושקע שנים קודם לכן, חזר למשקיעים – בית פרעה – בתשואה נאה.

וְלֶחֶם אֵין בְּכֹל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעֵב מְאֹד וַתִּלֶּה אֶרֶץ מִצְרַיִם
וְאֶרֶץ כְּנַעַן מִפְּנֵי הָרָעֵב. וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא
בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנַעַן³⁸¹ בְּשִׁבְרַת אֲשֶׁר הֵם שֹׂבְרִים וַיָּבֵא יוֹסֵף
אֶת הַכֶּסֶף בְּיַתְּהָ פְּרֵעָה.³⁸²

הלשון "וילקט" משדרת שיוסף מכר את התבואה בקלות, כחלק ממהלך עסקים רגיל ובמחירים סבירים, תמורת הכסף שנמצא במצרים ובכנען. המצרים והכנענים נפרדו מרצונם מכספם כדי לרכוש תבואה והוא פשוט ליקט. העובדה שמכירת התבואה נעשתה במחירים סבירים (כפי שהוצע לעיל – רק על מנת לווסת את הביקוש) עולה גם מהמשך הפסוקים, שבהם יוסף נראה מופתע מכך שנגמר להם הכסף ומוצא פתרון "אם אִפֹּס כֶּסֶף":

וַיִּתֵּם הַכֹּסֶף מֵאֲרֶץ מִצְרַיִם וּמֵאֲרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵאוּ כָּל מִצְרַיִם אֶל
 יוֹסֵף לֵאמֹר הֲבָה לָנוּ לֶחֶם וְלִמָּחָה נָמוֹת נִגְדָּהּ פִּי אָפֶס כֶּסֶף.
 וַיֹּאמֶר יוֹסֵף הֲבוּ מִקְנֵיכֶם וְאֶתְנֶנָּה לָכֶם בְּמִקְנֵיכֶם אִם אָפֶס כֶּסֶף.
 וַיָּבִיאוּ אֶת מִקְנֵיהֶם אֶל יוֹסֵף וַיִּתֵּן לָהֶם יוֹסֵף לֶחֶם בְּסוּסִים
 וּבְמִקְנֵה הַצֹּאן וּבְמִקְנֵה הַבְּקָר וּבְחֲמֹרִים וַיִּנְהֵלֵם בְּלֶחֶם בְּכָל
 מִקְנֵהֶם בַּשָּׁנָה הַהוּא.³⁸³

כשתם הכסף והמשבר הכלכלי החריף, התחיל שלב ההחלפות. המצרים החליפו את בהמותיהם בלחם. סוסים, המוזכרים כאן לראשונה בתורה, כנראה היו בהמות יקרות ואף אמצעי סחר משובח למי שעסוק בסחר בינלאומי שהתפתח בערים של מצרים.³⁸⁴ ייתכן שהסוסים היו מחלקת העסקים לסוחרים ולאנשי עסקים בינלאומיים. אולי הם היו המשאיות הראשונות. הבהמות נמנות לסוגיהן על מנת להסביר שכל שכבות החברה החליפו את רכושן בלחם של יוסף. גם בכלכלות מודרניות, כשאין כסף³⁸⁵ מחליפים במה שיש. באירלנד בשנות ה-70 של המאה ה-20 החליפו במה שיש כדי לשרוד כי לא היו בנקים ולא היתה נזילות.³⁸⁶ עם תום הכסף, הפעילות הכלכלית שאיננה קשורה למערכת השלטון ואספקת האוכל נפגעה, משום שסחר חליפין הוא משוכלל הרבה פחות וקשה לבצע עסקאות יומיומית בדרך זו. למעשה, איסוף כל הכסף לבית פרעה לא רק העשיר את המלך, אלא גם, בלי משים, הגביר את התלות של האזרחים בו. ללא "מטבע" עובר לסוחר, שבאמצעותו ניתן לקנות ולמכור מצרכים ושירותים, לאזרחים קשה יותר לנהל את חייהם בינם לבין עצמם.

העם פנה ליוסף וביקש לחם. יוסף יזם סחר חליפין על מנת לשמור על מהלך עסקים תקין ככל שניתן. ייתכן שראה בכך אפשרות להרחבה פיסקלית³⁸⁷ נוספת, שהרי המנגנון הממשלתי יצטרך להתרחב על מנת לטפל בכל הבהמות שהמערכת תקלוט. אולם בהמשך יבין יוסף את טעותו בהבנת נפש האדם.

יוסף הדגיש שהוא מוכן לקבל את המקנה רק "אם אָפֶס כֶּסֶף" משום שעדיף דבר בעל ערך מוסכם, כמו כסף, על פני בעל חיים שצורך תבואה ומזון³⁸⁸ וערכו אינו מקובל על כולם. נוסף על כך, לכסף יש תוחלת חיים

בלתי מוגבלת,³⁸⁹ בשונה מבעל חיים שבעימות רעב הוא "אוכל ואינו עושה". אלו הסיכונים הגלויים שבלית ברירה היה יוסף מוכן לקחת על עצמו על מנת להציל את המצרים מחרפת רעב ואפילו מוות. עם זאת, יש כאן גם סיכון סמוי – ההשפעה הפסיכולוגית. קשה לאנשים להיפרד מבעלי החיים שלהם, בייחוד אם אין מדובר על עדרים עם מספר רב של ראשי בקר אלא על בהמות עבודה שעשו יחד עם בעליהם קילומטרו' נאה בבחינת "סוס ורוכבו".³⁹⁰ כלומר, גם אם בצדק, במחיר הוגן ובלית ברירה קנה יוסף את כל הבהמות של המצרים, מבחינתם הוא גזל את "כבשת הרש".³⁹¹ ברמה המקרו-כלכלית יוסף אולי הרחיב את הכלכלה בדמות הגדלת ההוצאה הממשלתית על טיפול בבעלי החיים הרבים שבבעלותה. אולם, בפועל האזרחים העבירו למשנה למלך ולפקידיו את ההון שהוקצה לטובת הייצור התעשייתי, קרי "המכונות". עד כה רק למשפחתו סיפק יוסף "לחם". בשלב זה, נאמר לראשונה שיוסף מספק לעם לחם, כלומר, אוכל מוכן ולא "שבר" המזוהה עם "בר" ותבואה. יוסף נאלץ לתת לאוכלוסייה לחם כי הדישה, הטחינה ומלאכות נוספות היו נעשות על ידי בעלי חיים, שהם עכשיו רכושו של המלך ולא בידיהם. בלי המכונות, בלי הטרקטור החי, היה יוסף חייב לרדת לרזולוציה של אספקת לחם כי להמון לא היתה דרך להפיק אותו מהתבואה. בשורה התחתונה, השלטון המרכזי תפס נתח נוסף של הכלכלה על חשבון האזרחים. יוסף שילם, מבלי משים, מחיר כבד של ריקון חיי האזרחים מפעילות והגדלת התלות בו. הגברת היקף הניהול של האוכלוסייה היא כמו אנטיבייטיקה – היא נדרשת על מנת לנצח את הרעב המאיים, אבל במקביל מחלישה את הפרטים בחברה. מסתבר שבדיוק כמו בשימוש באנטיבייטיקה, המינון הוא קריטי.

בשנת הרעב החמישית, אחרי שנתיים של הזרמת אוכל לשוק ושנתיים של איסוף כל הכסף והבהמות והעברתם לבעלות המשטר, נותר העם שדוף ומרוקן. הם עברו רק קצת יותר ממחצית שנות הרעב הצפויות והיו רעבים וכמעט חסרי כול.

וּתְתָם הַשָּׁנָה הַהוּא וַיָּבֹאוּ אֵלָיו בַּשָּׁנָה הַשְּׁנִיָּה וַיֵּאמְרוּ לוֹ לֹא
נִכְחַד מֵאֲדָנִי כִּי אִם תָּם הַכֶּסֶף וּמִקְנֵה הַבְּהֵמָה אֶל אֲדָנִי לֹא

נִשְׂאָר לִפְנֵי אֲדֹנָי בְּלִתי אִם גְּוִיִּתְנוּ וְאֲדַמְתֵּנוּ. לְמָה נָמוֹת
 לְעֵינֶיךָ גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אֲדַמְתֵּנוּ קָנָה אֶתְנוּ וְאֵת אֲדַמְתֵּנוּ בְּלֶחֶם
 וְנִהְיָה אֲנַחְנוּ וְאֲדַמְתֵּנוּ עֲבָדִים לְפָרְעָה וְתֵן זֶרַע וְנִחְיֶה וְלֹא נָמוֹת
 וְהֲאֲדַמָּה לֹא תִשֶׂם. וַיִּקֶן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדַמַּת מִצְרַיִם לְפָרְעָה כִּי
 מָכְרוּ מִצְרַיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חִזַּק עֲלֵהֶם הָרָעֵב.³⁹²

יוסף לא הציע לקנות את הקרקעות. העם הוא שמציע את מקור הייצור היחיד שנשאר לו: האדמות. יוסף הפנים, כנראה, שלבקש אדמות זו חציית גבול. אדם אינו יכול להתעורר בבוקר, להסתכל על אדמת אבותיו ולהבין שהוא העביר את הרכוש המשפחתי למלכות. יתרה מזאת, יוסף כבר שלט על ערוצי ההפצה ועל המכונות, לקחת גם את "המפעל" – מערך הייצור של האוכל – לא ישאיר יכולת עצמית לאזרח ויגביר יתר על המידה את הריכוזיות במשק.

אולם ליוסף לא היה פתרון אחר, לפחות לא בשעה זו, ולכן: "ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה כפי מכרו מצרים איש שדהו כפי חזק עליהם הרעב". יוסף הבין שהמצרים אובדי עצות, שהרי הציעו "קנה אתנו ואת אדמתנו", אבל יוסף קנה בשלב זה רק את האדמות. הוא הבין שברעב, אם נותנים תשלומי העברה חינם, האנשים מאבדים את רצונם לעבוד והכלכלה שוב לא תצמח. אדם צריך להתאמץ כדי לקבל את לחמו.³⁹³ בתנאי הרעב ושממון האדמה הפעילות שניתן לנהל מול הציבור על מנת שיישאר אקטיבי היא עסקאות נדל"ן. אקטיביות חיונית לחיים ולדימויו העצמי של הפרט, וחיונית אף יותר למשק כולו. כאשר גם פעילות זו הגיעה לכלל מיצוי, הנהיג יוסף יוזמה חדשה:

וְתִהְיֶה הָאָרֶץ לְפָרְעָה. וְאֵת הָעָם הָעֶבְרִי אֶתוּ לְעָרִים מְקָצָה גְבוּל
 מִצְרַיִם וְעַד קָצָהוּ.

נוסף על הזרמת פעילות למשק, העברת העם נועדה להתמודד עם בעיה נוספת ואף יש בה התחלה של תכנון "היום שאחרי". יוסף, כאמור לעיל, הבין שהשארית אדם בוכה על קרקעות אבותיו כשהוא מתעורר כל בוקר ורואה את שדהו מוקף בגדר קוצנית,³⁹⁴ תאכל אותו מבפנים.³⁹⁵ מבחינת יוסף האמירות: "לא נשאר לפני אדני בלתי אם גווייתנו ואדמתנו. למה

נְמוֹת לְעֵינֶיךָ גַם אֲנַחְנוּ גַם אֲדַמְתָּנוּ קָנָה אֶתְנוּ וְאֵת אֲדַמְתָּנוּ בְּלֶחֶם וְנִהְיָה אֲנַחְנוּ וְאֲדַמְתָּנוּ עֲבָדִים לְפָרְעָה, מהוות נורת אזהרה. ככל שהוא עסוק יותר ויותר מבוקר עד ליל בעשייה מרובת מטלות להצלת מצרים – חייה ועושרה – הציבור שוקע בדיכאון ובייאוש. נקודת האור היא האמירה: "וְתֵן זֶרַע וְנִהְיָה וְלֹא נָמוֹת וְהָאֲדָמָה לֹא תִשָּׁם", אולם זה מוקדם מדי – אין טעם לבזבז זרעים בשנה החמישית של הרעב.³⁹⁶ כאמור, יוסף "קונה זמן" באמצעות סחר קרקעות והעברת העם לערים בכל קצוות הארץ. בשלב זה, יוסף הבין שריכוז בידיו יותר מדי כוח ואמצעי ייצור ושהכלכלה והחברה שבריריות מאוד. אך נראה, שהעם כבר לא היה במשחק הכלכלי; זה כבר היה מאוחר מדי ומעט מדי. בשנה השישית, אחרי שכל מה שיש במצרים כבר בידיו, נאלץ יוסף לקנות אותם לעבדים, ובשנה השביעית הוא יזם הפרטה על מנת להפעיל מחדש את הכלכלה.

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעָם הֵן קָנִיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדַמְתְּכֶם לְפָרְעָה הֵא לָכֶם זֶרַע וְזָרַעְתֶּם אֶת הָאֲדָמָה. וְהָיָה פְתֻבֹאת וְנִתְתֶם חֲמִישִׁית לְפָרְעָה וְאַרְבַּע הַיֵּדֶת יִהְיֶה לָכֶם לְזֶרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֹׁר בְּבִתְיֶכֶם וְלֹאֲכֹל לְטַפְּכֶם.

יוסף בנה כלכלה אורבנית חדשה כאילו מדובר באבני לגו. מבחינתו, העם יהיה בערים, והשדות – מחוץ לערים. היות שהעם הועבר מאדמותיו לערים חדשות, נראה שיוסף חילק מחדש את האדמות במטרה שהעם יזרע, יסחר וישלם מיסים. ייתכן בהחלט שיוסף הקדים את זמנו.³⁹⁷ אך לזמנו, הסיכונים הצטברו מתחת לפני השטח.

מצד אחד, משטר המיסוי היטיב עם האוכלוסייה ואפילו היה נדיב. החוקרים, וגם התלמוד, מכירים היטב את המבנה הכלכלי-חברתי שבו אריסים מתחלקים ביבול עם בעל הקרקע. המצב הרגיל הוא שהאריסים מקבלים חצי או שליש או רבע מהיבול. אצל יוסף היה המצב הפוך. המיסוי על העם הוא עשרים אחוזים בלבד.³⁹⁸ מיסוי על ההכנסה בשיעור של עשרים אחוזים מאפשר לחקלאים מספיק מרחב מחיה, אפשרות להשקיע בהון חוזר ואף עודפים לסחור בהם. ההדגשה על "טפכם"

מעבירה את המסר שיוסף ניסה לגרום להם לחיות חיים נורמליים ולא כעבדים. זה הרובד הגלוי.

מצד שני, מתחת לפני השטח רחשו קולות אחרים. העם הועבר ממקום למקום ולא היה מחובר למקום החדש שהובא אליו או לצורת החיים העירונית. כל הכסף נמסר ליוסף ולכן היה המסחר בעייתי. במקביל, בלי אמצעי ייצור נאותים, שהרי גם הבהמות הועברו לידיו של יוסף, נאלצו האנשים לעבוד בידיים חשופות אדמה שעמדה בורה ולא טופלה במשך שש שנים.

כאמור הפסוקים מתארים שכל אדמת מצרים הועברה לבעלותו של פרעה, אך היה חריג אחד:

רַק אֲדַמַּת הַכֹּהֲנִים לֹא קָנָה כִּי חֶק לַכֹּהֲנִים מֵאֵת פְּרֵעָה וְאֶכְלוּ
אֶת חֶקֶם אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם פְּרֵעָה עַל פֶּן לֹא מְכָרוּ אֶת אֲדַמָּתָם.

ציון העובדה שהכהנים לא מכרו את אדמתם מלמד עד כמה חשובה נחלת אבות. מי שהיתה לו האפשרות לשרוד בזמן הרעב (כלומר הכוהנים בזכות הקצבה שקיבלו) לא מכר את האדמה. מי שמכר את אדמתו למלך עשה זאת כהצלת חיים שדוחה את כל התורה כולה. אם כן, התסכול גובר שעה שאדם צריך לעבוד באזור שבו לא גדל ואותו איננו מכיר. האבסורד בעיניו הוא עצום, שהרי לא מן הנמנע שהוא יודע שמישהו אחר הועבר לנחלה שלו. עודף הריכוזיות והשליטה האבסולוטית על חייו של האזרח הקטן מהווים פצצה מתקתקת.

נוסף על כך, העובדה שהכהנים לא מכרו את אדמתם בעוד שהאוכלוסייה הכללית מכרה את אדמתה ועברה לערים, יצרה נתק בין הכוהנים לעם. להפרדה זו שבין השלטון והתרבות המתהווה בערים לבין אנשי הדת יש היבטים שונים. למעשה, רק ההיבט הזה לבדו מכיל תנועות נפשיות הופכיות ואינטרסים כה מנוגדים שלא ניתן לאמוד את השפעתו של המהלך על החברה וודאי שלא ניתן להעריך, אפילו לא באופן כללי, מה תהיינה תוצאותיו. מצד אחד, ייתכן שהכהנים דרושים פחות בערים היות שערים מרכזיות מאז ומעולם דתיות פחות מהפרוורים.³⁹⁹ באותה נשימה, הירידה במעמד הסוציו-אקונומי של האוכלוסייה הפכה את אזרחי מצרים לבעלי פוטנציאל גדול יותר להקצנה דתית או לאומית⁴⁰⁰

ולכן מצטרף פה אינטרס של המשטר להרחיק את הכוהנים. מצד שני, עם שנותק משדות אבותיו ונדרש לפתח קריירות חדשות בערים לא מוכרות, חווה תסכולים יומיומיים. הציבור מביט על הכלכלה הריכוזית שבה כל המשאבים נמצאים בידי אדם זר,⁴⁰¹ עברי-כנעני, שהוא המשנה למלך מצרים, והמשטמה גואה בליבו. העם מודע היטב לכך שהממסד הדתי, המקורב לכאורה למלכות, נשאר על אדמתו, ותסכולו מתחדד. במצב כזה, התוספת של ניתוק העם גם מדתו טומנת בחובה תחושה קשה של בלבול רבתי וסכנה חברתית אמיתית. כלומר, אנשי הדת, המקבלים באופן סדיר את לחם חוקם מהשלטון המרכזי, היו יכולים להיות נאמני המשטר ושגריריו. הם היו יכולים לסייע להסברת המצב הקשה שנגזר עליהם מלמעלה ולהיות גורם ממתן המהווה אוזן קשבת לצרות היומיום. אבל כאמור, במסגרת התכנון העירוני הם הושארו מנותקים מהעם.

בפועל, נשארו כנראה רק שתי קבוצות "פורחות וצומחות" מחוץ לערים: כוהני הדת המצריים ובני ישראל בארץ גושן, השוואה שעמד עליה ר' יוסף בכור שור:⁴⁰²

ויאחזו בה - כי כל הארץ היתה לפרעה ונתנה להם, והרי היא להם לאחזזה, כי הם לא מכרו כלום. כי כמו שלא מכרו הכהנים שהיה להם חוק מאת פרעה, כך יוסף כילכל אחיו, ולא מכרו כלום, והיתה הארץ להם לאחזזה.

ההשוואה רומזת שמצבן של שתי קבוצות אלו היה טוב באופן בולט ביחס למצבה של שאר האוכלוסייה בזכות קרבתן לשלטון. המצרים שבערים ראו שעם ישראל פרה ורבה בארץ גושן. אי אפשר לראות את הגידול באוכלוסייה העברית שבתוך מצרים בלי ההקשר הרחב: בפרוורי גושן הילודה עולה, בעוד שהמצרים, העירוניים החדשים, כמו כל בני העיר לאורך הדורות, מביאים פחות ילדים לעולם.⁴⁰³

לאורך הדרך, אוסף המשתנים שהצטברו במערכת הכלכלית המורכבת, הכולל חוסר בעלות על קרקעות, עם זר ותוסס של מהגרים הנאחזים היטב בפריפריה ומתרבים במהירות כשהם יושבים בשדות אבותיהם של המצרים ולהם יש צאן ומקנה, יחד עם חברה מוחלשת

ומדוכאת שהסירה מעליה כל אחריות לחייה בהגיעה עד שערי מוות – כל זה היווה מתכון לחברה מפוררת ולשנאת זרים.⁴⁰⁴ הזיכרון הציבורי קצר מאוד בכל הנוגע למיקרו-כלכלה שהם חווים. במקרה הספציפי הזה שכחו המצרים מהר מאוד את הצלתם על ידי יוסף במעין מהדורה נוספת לאמור על שר המשקים: "וְלֹא זָכַר שֶׁר הַמִּשְׁקִים אֶת יוֹסֵף וַיִּשְׁכַּחְהוּ".⁴⁰⁵ אדרבה, המצרים הרגישו שהמיעוט מכנען מתרבה ומשתלט והם עצמם זרים בארצם.

ד. הברבורון המכוער

בכלכלה, כפי שהיא מתיישמת בפועל במציאות, ולאורך ההיסטוריה באופן כללי יותר, כמעט כל דבר נובע מ"ברבורים שחורים"⁴⁰⁶ (קרי אירועים נדירים שאינם ניתנים לחיזוי); לאירועים רגילים יש השפעות זניחות בטווח הארוך. ובכל זאת, באמצעות הטיה נפשית כלשהי, אנשים חושבים בדיעבד שהם "כאילו" חשבו על האפשרות של קיומם של אירועים חריגים; תחושה זו נותנת להם ביטחון להמשיך לגבש תחזיות. אבל הכלים שלנו לחיזוי ומדידת סיכונים אינם מסוגלים לחזות "ברבורים שחורים". אמנם, אמונתנו בכלים שבידינו מעצימה את הסיכויים שנמשיך, בלי משים, לקחת סיכונים משמעותיים.⁴⁰⁷

יוסף סמך על פתרון החלומות והתכנית הכלכלית שרקם לטובת הצלת מצרים. הוא לא ערך ביקורות לפרדיגמה שלו ואיך היא מתיישמת בפועל בחיי הכלכלה והחברה של האזרחים. בסופן של שבע שנות הרעב האפשרות השלישית, המורכבת, היא שבלי משים התהווה מבנה חברתי בעייתי למרות ניהול נכון של משבר הרעב. פרטים קטנים רבים לא התיישרו עם התכנית הגדולה והמצב החברתי התהפך עליו ובהמשך גם על משפחתו. ללא חשיבה עמוקה על התוצאות החברתיות, ללא מעקב אחר הלוך הרוח ברחובות וללא פיזור סיכונים, אפילו גאונות כלכלית וצפיית פני העתיד עלולות ליצור תוצאות שליליות לא צפויות.⁴⁰⁸ סיכונים חבויים אלו אינם סיכונים

שוליים, הם סיכונים של ממש העלולים לטרוף את הקלפים⁴⁰⁹ ולפרק את החברה. את הסיכון הדינמי הזה יוסף החמיץ. בסכנות המאיימות שהיו על פני השטח, ושהיו חלק מחזונו וחישובו הכלכלי, דאג יוסף לטפל ביד רמה.⁴¹⁰ אולם, דור או שניים לאחר מכן כבר היתה הקרקע פורייה להכחיש את ההצלה הגדולה מחרב הרעב שאיימה להכרית את מצרים ולספר את הסיפור של ר' יוסף בכור שור וסיעתו. הסיפור, לפיו יוסף דאג לבני משפחתו ורמס ברגל גסה את זכויותיהם של בני העם המצרי. אוזניהם של בני הדור השני והשלישי היו כרויות לסיפורי הזקנים כיצד בשנות השובע אילץ יוסף את העם לבנות עבור המשטר ערים ומחסנים ולמלא אותם בתבואתם, ואחר כך בשנות המשבר, בחמדנותו, קנה את האדמות ממזי הרעב במחיר אפסי תמורת אותה התבואה שהם הפקידו בידיו. הציניות חגגה כאשר בהתחלה הוזרמה כמות גדולה של תבואה לשווקים (שהיה בה לפרנס אפילו ארצות רחוקות), אבל בהמשך, כאשר בני משפחתו הגיעו, נתן יוסף את כל האוכל חינם להמוני בני משפחתו, ואילו המצרים נאלצו במצוקתם למכור בנזיד עדשים את עצמם לעבדים. מכאן קצרה הדרך ל"מידה כנגד מידה" אכזרית שבמסגרתה הפכו בני ישראל לעבדים כנגד קנייתם של המצרים לעבדים על ידי המנגנון של יוסף, וגם הטלת עבודת פרך על בני משפחתו בבניית "ערי מסכנות" כנקמה על המהפכה העירונית שיוסף הוביל.

בסיכומם של דברים ובסיכומה של תקופה, יוסף הציל את כלכלת מצרים מחרפת רעב ומאיומיהם של אויבים מבחוץ. כפי שהוסבר לעיל במאמר 'עכבר העיר' על מנת להגן על מצרים מאימי פלישה ומלחמות שאף יוסף לבריתות וליחסי מסחר טובים עם הארצות באזור ולכן בשנות הרעב נתן לכל הארצות גישה לאוכל שצבר. באופן אירוני, אפילו בנקודה זו, משנתו הפוליטית של יוסף חזרה מאוחר יותר כבומרנג אל בני ישראל. אחרי מותו שימש האיום של אויבים מבחוץ לטובת מסע ההפחדה שבסופו של דבר כוון כנגד בני ישראל: "הָבָה נְתַחַכְמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ."⁴¹¹ הבעיה היתה שהוא הגדיל יתר על המידה את הריכוזיות והעלה מאוד את רף הרגישות לסיכונים בלתי נראים שהצטברו במערכת. סיכונים, שבמערכת ריכוזית פחות יש סיכוי

שיבואו לידי ביטוי ויתגלו מבעוד מועד, ואולי אף יבואו על פתרונם. בזכות יוזמות פרטיות, המזהות את הצרכים ויוצרות דרכי התמודדות, מערכת מבוזרת חסינה יותר בפני הצטברות משקעים. בלחץ החלומות המאיימים דאג יוסף לריכוז הכוחות, אך במקביל הכלכלה והחברה הפכו להיות שבריריות וחשופות לסיכונים טראגיים. מהפרספקטיבה ההיסטורית אפשר לומר שבמובן הזה של הסיכונים הסמויים והבלתי נראים ההורסים את החברה וחוסנה, חלומותיו של פרעה על שבע שנות רעב שיבלעו כל מה שנבנה והיה טוב לפניהן, התגשמו, כולל "ולא נודע כי באו אל קרבנה".

האם היה על יוסף לשבת בחיבוק ידים ולא לעשות את מהלכיו? קשה לקבוע. האם לא היה צריך ליצור הפרדה גיאוגרפית בין משפחתו למצרים? קשה לדעת מה היה המחיר אילו... תכנונו של האדם לא תמיד עומד במבחן הא"ל ואין באפשרותו לעמוד על כל הסיכונים המסתתרים מעבר לפינה ולתת מענה לכולם.

אין חכם כבעל ניסיון והחכם ביותר הוא הלומד מניסיונם של אחרים. כאמור, אין באפשרותנו לעמוד על כל הסיכונים, וברבורים שחורים כנראה ימשיכו להפתיע אותנו. מה שניתן לעשות על מנת לגדר את אי הוודאות הוא ללמוד מחכמת המקורות ומלקחי ההיסטוריה ולהיצמד, כמה שרק ניתן, לערכים המשתיתים את קיומה של החברה האנושית. הרחבת בסיס קיומה של החברה ושכלול כל מה שמחזק את חוסנה מהווים הגנה מפני איומים גם אם הללו אינם ניתנים לחיזוי באופן מלא.

ים – יבשה

יוזמה וניהול

א. הקדמה

פעמיים בתורה השבטים מתברכים ובברכותיהם בא לידי ביטוי אופיים השונה. אופיו הייחודי של כל שבט איננו עובדה ביוגרפית היסטורית בלבד אלא מהווה מרכיב חשוב בבניית הפסיפס של עם ישראל וביצירת המכלול השלם. בהתאם לכך, הברכות לשבטים כוללות לא רק שפע אלא גם ייעוד ומתוות קשרים ואינטרקציות בין השבטים השונים. בפעם הראשונה היה זה יעקב שכינס את בניו ומסר להם את תפקידם בירושת הארץ ובכינון מדינה עצמאית:

וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בְּנָיו וַיֹּאמֶר הֲאִסְפוּ וְאֶגִּידָה לָכֶם אֵת אֲשֶׁר יִקְרָא אֲתֶכֶם בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים. הַקְּבֹצוּ וְשִׁמְעוּ בְּנֵי יַעֲקֹב וְשִׁמְעוּ אֵל יִשְׂרָאֵל אֲבִיכֶם.⁴¹²

בהקמת מדינה יש צורך בהנהגה פוליטית, ומטבע הדברים, בקהילה ובעם שהתפתחו מתוך משפחה מורחבת, המנהיגות נמצאת בידיהם של הבנים הגדולים. יעקב ביקר את שלושת בניו הגדולים: "רְאוּבֵן בְּכָרִי אַתָּה כְּחֵי וְרֵאשִׁית אוֹנֵי יְתֵר שְׂאֵת וְיֵתֵר עָז... שִׁמְעוּן וְלוֹי אֲחִים כְּלֵי חָמָס מְכַרְתֵּיהֶם. כְּסֹדֶם אֵל תָּבֵא נַפְשִׁי בְּקַהְלָם אֵל תַּחַד כְּבֹדִי"⁴¹³ ולאחר שהסביר מדוע אינם ראויים למנהיגות הוא קבע: "לֹא יָסוּר שִׁבְט מִיְהוּדָה וּמְחַקֵּק מִבֵּין רְגְלָיו...".

יעקב חיבר את המנהיגות עם הצורך בפיתוח כלכלה עצמאית של תוצרת חקלאית, ובמיוחד גפנים ("חכלילי עיניים מייץ") הגדלים היטב בנחלת יהודה באזורי גוש עציון, וכן לעסקי רעיית הצאן ("ולבן שנים

כשלוש מאות שנים מאוחר יותר, ערב הכניסה לארץ ישראל, משה, גם הוא לקראת מותו, בירך פעם נוספת את השבטים, וההשוואה בין הברכות שבפי שני האישים זכתה להתייחסות נרחבת בפרשנים. מאמר זה יתמקד בברכותיהם של יששכר וזבולון, פענוחן, ניתוחן ובעיקר היחס שבין שני השבטים שצעדו וחנו זה לצד זה ארבעים שנה במדבר⁴¹⁶ וגם נחלותיהם בארץ סמוכות זו לזו.⁴¹⁷ באמצעות ניתוח החיבור שבין יששכר וזבולון מטרתי להראות פנים נוספים של ייסודה של הכלכלה הישראלית ובעיקר תשתית המסחר והשירותים ששני שבטים אלו מופקדים עליה.

ב. מגלה עתידות

יעקב בירך:

זְבוּלָן לְחוּף יַמִּים יִשְׁכֵן וְהוּא לְחוּף אֲנִיּוֹת וַיִּרְכָּתוּ עַל צִידוֹ.
 יִשְׁשַׁכֵּר חֲמור גָּרם רֵבִץ בֵּין הַמְּשַׁפְּתִים. וַיֵּרָא מְנַחֵה כִּי טוֹב וְאֵת
 הָאָרֶץ כִּי נִעְמָה וַיֵּט שְׁכֵמוֹ לְסֹבֵל וַיְהִי לְמַס עֲבָד.⁴¹⁸

ובלשונו של משה:

וְלְזְבוּלָן אָמַר שְׁמַח זְבוּלָן בְּצִאתָהּ וַיִּשְׁשַׁכֵּר בְּאֵהָלָיָהּ. עַמִּים הָרַ
 יִקְרָאוּ שֵׁם וַיִּזְכְּחוּ וַיִּזְכְּחוּ זָכָי צָדֵק כִּי שִׁפַּע יַמִּים יִינָקוּ וּשְׁפוּנֵי טְמוּנֵי
 חוֹל.⁴¹⁹

יעקב הצמיד את ברכותיהם של זבולון ויששכר זו לזו, ומשה אף מיזג אותן וחזה להם באופן מפורש יותר עתיד משותף. נקודה שראויה לציון ועיון היא שהן אצל יעקב הן אצל משה שני השבטים הוזכרו בסדר הפוך מסדר לידתם ובכך הם הפכו ל"צמד".

המדרש (הובא גם ברש"י על התורה) עמד על חיבורם של שני השבטים ועל שינוי הסדר – שלא כפי סדר לידתם – והסביר שתפקידו של זבולון המפליג באוניות ועוסק במסחר היה לתמוך בלימוד התורה של יששכר.

מאתים ראשי סנהדראות היה יששכר מעמיד וכל אחיהם מסכימים הלכה על פיהם והוא משיב להם הלכה כהלכה למשה מסיני, וכל השבח הזה מנין היה לו ליששכר? משל זבולון שהיה עוסק בפרגמטיא שלו ומאכיל את יששכר שהיה בן תורה. הדא הוא דכתיב 'זבולן לחוף ימים ישכון'. וכשבא משה לברך את השבטים הקדים ברכת זבולן לברכת יששכר 'שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך', שמח זבולן בצאתך ממה שיששכר באהליך, ויש אומרים יש שכר באהלי זבולן.⁴²⁰

כלומר ברכתו של זבולון הוקדמה משום שהצלחה בפרנסה היא תנאי הכרחי לתמיכה בלימוד התורה – "אם אין קמח אין תורה".⁴²¹ מדרש זה הוליד פרשנויות והלכות רבות הקשורות להסכם יששכר-זבולון,⁴²² ובחוגים מסוימים הוא משמש כתשתית, עד ימינו, ללימוד האברכים ב"כולל" בתמיכתם של נדבנים:

כל איש ישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורים, בין בחור בין זקן גדול. אפילו עני המחזר על הפתחים, אפילו בעל אשה ובנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר: 'זהגית בו יומם ולילה'... ומי שאי אפשר לו ללמוד, מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני הטרדות שיש לו, יספיק לאחרים הלומדים. הגה: ותחשב לו כאילו לומד בעצמו. ויכול אדם להתנות עם חבירו שהוא יעסוק בתורה והוא ימציא לו פרנסה ויחלוק עמו השכר, אבל אם כבר עסק בתורה אינו יכול למכור לו חלקו בשביל ממון שיתנו לו.⁴²³

בשונה מהקו הדרשני הנ"ל, מאמר זה ינסה לעקוב אחר פשט הכתוב ולהציג בכיוון חדש את המסר הכלכלי-חברתי של יעקב ומשה בכרכותיהם.

ג. הצבת גבולות

כמובא בפסוקים לעיל זבולון "שוכן" לחוף ימים,⁴²⁴ עיסוקו באוניות שבאמצעותן הוא מגיע עד צידון – מקום הסחר הבינלאומי שפיתחו הפיניקים בזכות צי האוניות שבשליטתם.⁴²⁵ יששכר, לעומתו, משול לחמור חזק, שרובץ "בין המשפתיים". התרגום הירושלמי פירש: "יששכר שבטא תקיף ותחומיה יהוי ממצע ביני תרין תחומיא". ובעברית: יששכר שבט חזק ונחלתו תהיה בין שני אזורים / רכסי הרים. כלומר, יש כאן רמז ראשון לאפיון נחלתו של יששכר, שבה עובר נתיב הסחר הבינלאומי – "דרך הים". "דרך הים" (בלטינית: Via Maris) אשר ליבה עבר בתחומה של ארץ ישראל, היא דרך עתיקה, מתקופת הברונזה, שחיברה את מצרים עם סוריה, אנטוליה, ומסופוטמיה (איראן ועיראק של ימינו).⁴²⁶

דרך הים, דרך המלך, ודרכי מסחר עתיקות נוספות. 1300 לפנה"ס בערך

בשונה מזבולון שמשייט לו למחוזות רחוקים, יששכר, חמור הגרם, מנצל את עורק המסחר שבתחומו. החמורים שלו יובילו סחורות ביבשה, ואנשיו, הפורקים ומעמיסים סחורות על שכמם, יהיו סבלים טובים.⁴²⁷ בהמשך לכך, המנוחה הטובה שבפסוק: "וַיֵּרָא מִנְחָה כִּי טוֹב וְאֵת הָאָרֶץ כִּי נְעֻמָּה" איננה בטלנות אלא ניגוד לזבולון. בשונה מזבולון, יששכר ינצל לטובה את תוואי הקרקע של הנחלה שלו ויבסס את עצמו על מרכזי שירות, חניה ומנוחה לעוברי הדרך ולאנשיו. הניגוד לזבולון הוא גם ברמה המילולית – "שכם" לעומת "ירך".

ליששכר, הארץ באמת נעמה. יששכר דאג להפצת הסחורה של זבולון בנתיבי היבשה עם חמור גרם. הם היו משאיות ההפצה. אנשי שבט יששכר הם הרובצים בין המשפתיים, דהיינו בשווקים ובמרכולים, ומוכרים לאורך הדרך, העוברת בעמק בין רכסי ההרים, סחורות ושירותים. באופן דומה תיאר המלבי"ם את פעילותו של שבט יששכר:

ולזבולון אמר – ...שזבולון היה מסחרו לנסוע על הים ולבא בארצות הגוים עם סחורתו... ויששכר מסחרו לישב באהלים על שפת הים (כי מפני עלית המים וירידתם אי אפשר לבנות בתים על שפת הים) לקנות הסחורה שיביאו הגוים דרך הים, ולמכור צרכי עוברי ים...

אם כן, החיבור בין זבולון השולט בסחר הימי באמצעות אוניותיו, לבין יששכר העוסק במסחר ובתובלה יבשתיים, הוא אך טבעי. אולם, התיאור שזבולון לחוף ימים ישכון מעלה אתגר ברמה הגיאוגרפית, כפי שניתן לראות במפת התנחלות השבטים (לעיל). עיון בגבולות שבט זבולון בחלוקת הארץ בספר יהושע מראה שאין לזבולון גבול על הים, וודאי שלא חוף או נמל טבעי.⁴²⁸

במקביל, התיאור של גבולות מנשה מוכיח מעל כל ספק שגבול זבולון לא היה ליד הים. גבולו של מנשה נשק בגבול שבט אשר בצפון ושניהם יחד כיסו את כל רצועת החוף הצפונית:

לְמִנְשֵׁה הָיְתָה אֶרֶץ תְּפוּחַת וְתַפּוּחַת אֶל גְּבוּל מְנַשֶּׁה לְבְנֵי אֶפְרַיִם. וַיֵּרֶד הַגְּבוּל נַחַל קָנָה נְגִבָה לַנַּחַל עָרִים הָאֵלֶּה לְאֶפְרַיִם בְּתוֹךְ

עָרֵי מְנַשָּׁה וּגְבוּל מְנַשָּׁה מִצְפוֹן לְנַחַל וַיְהִי תְצַאֲתוּי הַיָּמָה. נִגְבָּה
 לְאֶפְרַיִם וְצְפוֹנָה לְמְנַשָּׁה וַיְהִי הֵימָּה גְבוּלוֹ וּבְאֲשֶׁר יִפְגְּעוּן מִצְפוֹן
 וּבִישָׁשְׁכָר מִמְזֻרַח.⁴²⁹

נוסף על כך, הביטוי "וירכתו על צידון" אינו ברור והתלבטו בו מפרשים רבים.⁴³⁰ לאור האמור בספר שופטים שנחלת שבט אשר גובלת בצידון, לא ניתן לומר שנחלת זבולון הגיעה לאזור זה:

אֲשֶׁר לֹא הוֹרִישׁ אֶת יִשְׁשַׁבִּי עִכוּ וְאֶת יוֹשְׁבֵי צִידוֹן... וַיֵּשֶׁב הָאֲשֶׁרִי
 בְּקֶרֶב הַכְּנָעַנִי יִשְׁבֵי הָאָרֶץ כִּי לֹא הוֹרִישׁוּ.⁴³¹

בהמשך לעובדות הגיאוגרפיות, קשה להבין את כוונת המילה "ימים" בלשון רבים. משה הזכיר אף הוא בברכתו "ימים" – "כִּי שָׁפַע יָמִים יִינָקוּ" ולא ברור אם זו לשון מליצית, או שמא בעלת משמעות ריאלית.⁴³² ייתכן שהמפתח להסבר הפער שבין המילים כפשוטן לבין העובדות בשטח, מצוי בשוני שבין מילותיו של יעקב לאלו שבחר משה. בשונה מהאוניות של זבולון והחמור של יששכר בברכתו של יעקב, משה אמר לזבולון ויששכר:

שִׁמְחַ זְבוּלָן בְּצִאֲתָךְ וַיִּשְׁשָׁר בְּאֶהְלִיךָ.⁴³³

כדי להבין את כוונתו של משה יש להקדים שבברכותיו של משה החל משבט יוסף ("מְבֹרַכַת ה' אֶרְצוֹ"), משה עוסק בברכות כלכליות. ברכת יוסף ונחלתו מבוססת על כלכלה טבעית – משאבי טבע. הוא מתברך במעדנים ובמקורות מים טבעיים. נחלתו שטופת שמש ופירותיה ותבואתה גדלים עם גרש ירחים:

וַיְלוֹסֶף אָמַר מְבֹרַכַת ה' אֶרְצוֹ מִמֶּגֶד שָׁמַיִם מִטָּל וּמִתְהוֹם רִבְצָתָהּ תַחַת. וּמִמֶּגֶד תְּבוּאֹת שָׁמֶשׁ וּמִמֶּגֶד גְּרֶשׁ יָרְחִים. וּמִרְאֵשׁ הַרְרֵי קָדֶם וּמִמֶּגֶד גְּבֻעוֹת עוֹלָם. וּמִמֶּגֶד אֶרֶץ וּמִלְאָה וְרִצּוֹן שְׁכָנֵי סָנָה תְּבוּאֹתָהּ לְרֹאשׁ יוֹסֵף וּלְקַדְקַד נְזִיר אֶחָיו. בְּכוֹר שׁוּרוֹ הָדָר לוֹ וְקַרְנֵי רֹאשׁ קַרְנָיו בָּהֶם עֲמִים יִנְגַח יַחְדּוֹ אֶפְסֵי אֶרֶץ וְהֵם רִבְבוֹת אֶפְרַיִם וְהֵם אֶלְפֵי מְנַשָּׁה.⁴³⁴

יוסף אפוא, בדומה לברכותיו של יעקב, גם בראייתו של משה הוא הקודקוד של ברכה טבעית, ברכה כלכלית עם מאמץ מינימלי. זבולון, לעומתו, הגם שנחל בסמוך לאפרים ומנשה ומופיע מיד אחרי יוסף בפסוקים, קיבל נחלה חסרת סגולות נפלאות מעין אלו ולכן עליו לצאת על מנת להתפרנס וכדבריו של החזקוני: "שמח זבולון - מתרעם על חלקו היה". בלי גבול מים טבעי, כפי שהוכח לעיל ובהתאם למפה, יהיה עליו להתאמץ מאוד משום שנחלתו ללא מוצא לים (landlocked). יעקב אבינו, שהמשיך בברכות הכלכליות, כמעט היתל בו – "זְבוּלֹן לְחוּף יַמִּים יִשְׁכֵן" – אך "בהיתול" באו האתגר וההזדמנות. מהמצוקה הטבעית יבואו הדחף והצורך לפריצה ולתעוזה. כלומר, כדי להתפרנס יצטרך זבולון לפרוץ נתיב לחוף ימים. לא מדובר ברצועת חוף שלו, כי אין לו. אלא זבולון יפעל ויזוּם לחוף ימים של אחרים, מנשה ואשר, השוכנים על הים. מחופים אלו, המוגדרים "חופי אוניות", משום שאינם נחלה רגילה אלא נקודות מעגן בלבד, יצטרך זבולון להעמיס סחורה למבואות עולם הסחר הבינלאומי בצידון. האילוצים הגיאוגרפיים והטופוגרפיים, המחסור במשאבי טבע והיעדר נתיבי סחר טבעיים, יוצרים את הדחף לפריצה יזמית,⁴³⁵ פריצה ששכרה בצידה כהבטחתו של משה ל'שפע ימים'.

העובדה שאין לזבולון גישה טבעית אל הים, שלכאורה היא בעוכריו, דווקא היא תעניק לו יתר גמישות לפעילות מגוונת ממספר גדול של אתרים ימיים, ועל כן בשתי הברכות "ימים" בלשון רבים. זו גם התשובה לשאלתו של הווינגטון פוסט:

איך ייתכן שישראל, שאוכלוסייתה מונה רק 7.1 מיליון איש (בעת ההוצאה לאור), בלי משאבי טבע, מוקפת במדינות אויב ובמצב מלחמה באופן תמידי, יוצרת יותר חברות הזנק מיפן, הודו, קוריאה, קנדה או אנגליה?⁴³⁶

הואיל וזבולון חייב ליזום, להשקיע בתשתיות ובתחבורה⁴³⁷ ולצאת מאזור הנוחות שלו כדי להצליח, הברכה (והדרישה) היא להיות שמח בחלקו: "שִׁמַח זְבוּלֹן בְּצִאתָּהּ". עם האתגר, הפיצוח, הפריצה וההצלחה באה גם השמחה. זבולון הוא "עשיר השמח בחלקו" משום שאין שמחה

כשמחתו של יזם, המשאיר מאחוריו את כל הספקות, פורץ דרך, מתגבר על חסמים ומצליח!

כיון שגם אחרי הפריצה הגדולה לים לזבולון אין נתיב סחר יבשתי טבעי, הוא יידרש לשותפות עם יששכר השוכן על נתיב הסחר על ציר מזרח-מערב. חמור הגרם של יששכר יהיה אגף הלוגיסטיקה של יזמי זבולון.

האתגר של זבולון הוא הסחר הבינלאומי ולמעשה מופקדת בידיו כלכלת הייצוא והייבוא של המדינה. זבולון הוא היזם בין השבטים. הוא קיבל נחלה קטנה, בלי מקורות שפע טבעיים, בלי גישה לים ובלי נתיבי סחר מסודרים. הוא נחל חבל ארץ בין נתיב הסחר הטבעי שעובר בנחלת יששכר לבין שבטי אשר ומנשה שגובלים בים. עליו לעבוד בשיתוף פעולה פנים-ישראלי ובמקביל לפעול מול גורמי חוץ כמו הצידונים. ירידת הים באוניות היתה מסוכנת. מנשה ואשר, שקיבלו את חוף הים, היו שמרנים יותר למרות נחלתם, ואולי בגלל נחלתם הגדולה והמספקת.⁴³⁸ הם נהנו מהחוף ומהאקלים הממוזג ולא מיהרו ליטול יוזמה או לקחת סיכונים.

על זבולון לקחת סיכונים לממש את פרנסתו ולפתח את כלכלתו בשמחה ובאופטימיות. זבולון יצטרך לצאת להרפתקאות לטובת הצלחתו היזמית והכלכלית, וכדברי ספר משלי: "הִיָּתָה כְּאֲנִיּוֹת סוֹחֵר מִמְּרָק תִּבְיָא לְחֻמָּה".⁴³⁹

כמובן, אתגר זה משתלב עם רוחו ואופיו של זבולון, כפי שבא לידי ביטוי בשירת דבורה: "זָבֻלוֹן עִם תְּרַף נִפְשׁוֹ לְמוֹת", וכך גם בהמשך ההיסטוריה – שבט זבולון סיפק לצבאו של דוד המלך⁴⁴⁰ את מספר החיילים הגבוה ביותר מבין השבטים. הנכונות להתגייס "לְעֻזַּת ה' בְּגְבוּרִים" היא לא רק בנושאי מלחמה, כפי שפירשו שד"ל, ראב"ע ואחרים. מדובר על הלוך כללי של יזמות, נטילת סיכונים, יציאה ממרחב הנוחות והשקפה אופטימית. התפיסה שניתן לנצח היא בסיס אופיים של אנשי שבט זבולון היוצאים לים ויכולים לו – "וְהוּא לְחוּף

אֲנִיּוֹת".⁴⁴¹

ד. מגדלור

יזמים הם אנשים אשר רואים בחזונם אפשרויות חדשות, כפי שקבוצת ניהול היזמים שלנו בהרווארד הגדירה זאת. אלה אנשים שיש להם חלומות הרבה מעבר לאפשרויות במשאבים הזמינים כיום. הם הוגים רעיונות חדשים שיוצרים תעשיות חדשות. הם יוצרים דברים שלא היו קיימים לפני כן. הדברים שהם יוזמים חייבים לצאת מהכוח אל הפועל במידה והיקף ראויים וגדולים. על מוצרים ושירותים אלו להיות מיוצרים באופן יעיל בהנחה שניתן לייצרם. בנקודה זו המנהלים נכנסים לתמונה. הם מביאים את המשמעת. הם מטמיעים הרגלי יעילות. הם מוודאים שהרעיון היזמי המקורי יכול להיות מופץ באופן נרחב ושהוא יהיה רלוונטי, במחיר אטרקטיבי, בכל קצווי תבל. (ניתן נורת'יה, הרווארד)⁴⁴²

לאור דברים אלו ניתן להסביר ששבט יששכר הם המנהלים של עסקיהם של היזמים וההרפתקנים משבט זבולון. מניסיוני וממחקרים רבים, כל יזם חייב מנהל לידו שדואג ללוגיסטיקה, לחשבונות, לתשלומים והוצאות, לאספקה יציבה ולערוצי הפצה פעילים. כל אלו נדרשים על מנת ליזום, לפרוץ לשווקים חדשים ולגלגל את המחזור העסקי בתזמון נכון ללא תקלות ועיכובים. יששכר הם המנהלים של עסקי זבולון והם גם פותחים את נתיבי הסחר בציר מזרח-מערב. יששכר הם אנשי הפיננסים, הלוגיסטיקה והמנהל.

שבט יששכר מעמיסים סחורה על שכמם ועובדים כמו חמורים עבור משכורות שמשלמים להם זבולון. הם המנהלים והעובדים עבור שבט זבולון. ובמילותיו של משה: "שָׁמַח זְבוּלֹן בְּצִאתָךְ וַיִּשְׁכַּר בְּאֵהָלֶיךָ". שבט יששכר יושבים באוהלים כי הם מטה הלוגיסטיקה והניהול של הפרקטיא של זבולון.⁴⁴³

בפסוקים סתומים מעט בדברי הימים א' בנושא הכרתו של דוד

נאמר:

וּמִבְנֵי יִשְׁשַׁכַּר יוֹדְעֵי בִינָה לְעֵתִים לְדַעַת מֶה יַעֲשֶׂה יִשְׂרָאֵל
 רְאִישֵׁיהֶם מְאֵתִים וְכָל אַחֵיהֶם עַל פִּיהֶם.⁴⁴⁴

בפסוקים שם מסופר שכל השבטים סיפקו עשרות אלפי חיילים, וכאמור לעיל זבולון סיפק את מספר החיילים הגבוה מכולם. יששכר, הניגוד המשלים, סיפק רק מאתיים איש. הדבר מבטא את היותם מנהלים, כהמשך הפסוק: "וכל אחיהם על פיהם". לנוכח המילה "לעתים" ייחסו חז"ל את בינתם של יששכר לחישובי חודשים, עיבורי שנה וכדומה.⁴⁴⁵ לאור האמור לעיל, שבני יששכר נמצאים באוהלים משרדיים ומשם מנהלים את החשבונות של שבט זבולון היזמים, ניתן לפרש ששבט יששכר ניהלו גם את החשבונות של הצבא. שבט יששכר הם מנהלי הכספים ורואי החשבון של תקציב משרד הביטחון, ואולי אף קריית הממשלה כולה. השמירה על התזרים והפעילות הלוגיסטית דורשות הרבה יכולת תזמון, ו"בינה לעיתים" נדרשת גם לטובת הגשת הדוחות הכספיים במועד.⁴⁴⁶

זכות פעילותם המשותפת של שני השבטים המסחר פורח עם הפיניקים-צידונים שמעוניינים לפרוץ לשווקים של עבר הירדן. בהתאם לניתוח זה, זבולון קודם ליששכר משום שהיזום קודם למנהל בהקמת העסק ויצירת ההזדמנויות כדבריו של פול וולס, מחברת הייעוץ ניקו: "בשבילי היזום הוא בעל החזון שיוצר חזון וגורם לכולם להתחבר לחזון. הם אנשים שמקדמים אותנו, גוררים את כל השאר איתם למסע".⁴⁴⁷

ייתכן שהחיבור בין השבטים יששכר וזבולון טומן בחובו רעיון עמוק יותר, מעבר לפרקטיקה היומיומית של יוזמה וניהול. לאחר שזיהינו שלזבולון אין גישה לים והוא נזקק לשכון לחוף ימים של אחרים, מדוע לא חיבר אותו יעקב עם אשר שבאמת שוכן בגבול הים? נראה, שיעקב אבינו רצה לטעת יתד עמוקה באמצעות שיתוף הפעולה בין השבטים בתחום המסחר.

כמי שעבר לחוץ לארץ לתקופה של יותר מעשרים שנה, שם הקים את משפחתו ועשה את הונו, חזר ויצא שוב למצרים, וכמי שראה את בניו יורדים למצרים לשבור אוכל ונאחזים שם, יעקב ראה חשיבות

בבניית שרשרת מסחר ואספקה חזקה שטבורה במסחר היבשתי ושמרכז העצבים והשליטה שלה הוא בלב ארץ ישראל.

אמנם כל חברה חייבת כלכלת ייצוא וייבוא, ולכן יעקב מדרבן את היזמים נוטלי הסיכון משבט זבולון לעסוק בכך, אבל ליעקב חשוב שפיתוחה של הכלכלה לא ירחיק את הבנים באופן מהותי מבתם,⁴⁴⁸ מארצם וממולדתם. בספר הישר (בסוף ספר יהושע) מתואר: "ויקברו את ארונות מטות אבותיהם... איש בנחלת בניו... ואת עצמות יששכר וזבולון קברו אותם בצידון בחלק אשר נפל לבניהם". ובסדר הדורות מביא בשם "גלילות ארץ ישראל": "ועצמות יששכר וזבולון בצידון הוא צידון רבה בשפת ים הגדול, וחוף לעיר קבר זבולון בכיפה ובית הכנסת שם".⁴⁴⁹ מבלי לעסוק בשאלת אמינותם ההיסטורית של הדברים, תיאורים אלו מציפים את המתח של "שם מול כאן" המובנה בכינון יחסי מסחר משמעותיים עם ארצות אחרות.

יעקב לא רצה ששבט זבולון ילך בדרכם של הפיניקים שהקימו מושבות בכל אגן הים התיכון⁴⁵⁰ במטרה להגדיל את רווחיהם, מושבות שאט אט הפכו מנקודות עגינה ומסחר ליישובי קבע וערים של ממש. יעקב רצה שזבולון לא ירד מהארץ אלא רק יעבוד עם הפיניקים. האתגרים של זבולון בנחלתו, שהיא פורייה פחות וללא נמל טבעי או אפילו גישה לים, מצד אחד מדרבנים ליזמות ומצד שני מהווים מעין מגבלה שמגנה עליו ושומרת אותו קרוב. לשם כך נועד החיבור ההכרחי עם שבט יששכר, "יושבי האוהל", הקשורים מאוד לנחלתם, רכסיה ואדמותיה בלב הארץ ולא באזור הספר הנושק לגבול המשותף עם הצידונים שבו, כמובא לעיל, "וַיֵּשֶׁב הָאֲשֵׁרִי בְּקֶרֶב הַכְּנָעֲנִי".

לאור מסורות של יהודי ג'רבה וכתרים, שפרופסור נחום סלושץ מביא בספרו "האי פְּלִיא" (דביר 1957), שהם צאצאי שבט זבולון, נראה שהחשש התממש בחלקו, ולכל הפחות לא היה מופרך. הוא מביא עשרות מנהגים של יהודי כרתים המורים על המסורת שלהם כצאצאיהם של שבט זבולון. על מסורת יהודי ג'רבה כתב: "לפי חכמי התורה של ג'רבה, האי שהם יושבים בו אינו אלא גוש מאדמת ארץ ישראל...". אחד מבניו של זבולון היה סרד. על סמך זה כתב בספרו נ"ר גנור "מי היו הפיניקים" (עמ' 219) כי יכול להיות שמשפחת הסרדי מבני זבולון התנחלה באי

סרדיניה. כמו כן, בספר דברי הימים, ברשימת היוחסין של השבטים כפי שהיא משתקפת בתחילת ימי הבית השני, לא נמצאת רשימת יחס מעודכנת של שבט זבולון, מכאן לכאורה משמע שבני זבולון לא חזרו כלל לארץ ישראל לאחר הגלות, ואולי נשארו באיי הים התיכון.⁴⁵¹

ה. ירכתו על צידון

באופן פשוט, ירכתיים הם כינוי לקצה, צד, אגף או כנף. כך לדוגמה: "וַיִּלְיָרְכְתִי הַמְּשָׁכֵן יָמָה תַעֲשֶׂה, שָׁשָׁה קָרְשִׁים. וְשְׁנֵי קָרְשִׁים תַעֲשֶׂה לְמִקְצַעַת הַמְּשָׁכֵן בִּיָּרְכְתָיִם."⁴⁵² לפי זה, "ירכתו על צידון" פירושו שהגבול של נחלתו, או ליתר דיוק הפעילות המסחרית שלו, הנעשית באמצעות אוניות, תגיע עד צידון.

בהקשר רחב יותר ירכתי המשכן אינם רק הקצה האחורי של המשכן, הם גם הצד הצר, שמספר הקרשים בו הוא הקטן ביותר ולכן שם הוא פגיע יותר. או בעולם השיט: "וַיִּוְנֶה יָרֵד אֶל יָרְכְתֵי הַסְּפִינָה"⁴⁵³ – לבטן האונייה, מקום שאם ייווצר חור, הספינה תטבע. בהמשך, אכן התברר שיונה הוא ה"חור" שמאיים להטביע את כולם. בהתאם לכך, "ירכתו על צידון" הוא לא רק ההזדמנות אלא גם האתגר שהציב יעקב אבינו. הוא רצה שזבולון יעסוק בסחר בינלאומי עם הצידונים לרווחת עם ישראל, אך השימוש הלא-שגרתי ב"ירכתו" מקפל בתוכו גם תמרור אזהרה. בעולם האסוציאציות של יעקב ובניו, כשאומרים "ירכתו" שומעים את המילה "ירך"⁴⁵⁴, וירך, בדומה לירכתיים באופן כללי, היא פגיעה.⁴⁵⁵ האיש שנאבק עם יעקב לא יכול לנצח אותו אבל פגע בו בנקודה רגישה,⁴⁵⁶ ממש כמו "עקב אכילס". במילים אחרות, הסחר עם הצידונים הוא ההזדמנות, אולם כל מי שמתרחק מהבית למסעות ארוכים ומפרכים עלול להיות מושפע מהתרבויות שאיתן הוא בא במגע ומנורמות ההתנהגות שלהן.⁴⁵⁷ זבולון עלול להיפגע, בעיקר ערכית, מהשפעת הצידונים. בזוהר⁴⁵⁸ דרשו על הפסוק "וירכתו על צידון": "רבי אבא פתח, (תהלים מה, ו) 'חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך'..." – ה"ירך" מתפרשת שם בהמשך הדברים ככרית מילה וגם כתפילת הדרך. נראה ששני אלו אכן קשורים לזבולון שנדרש במסעותיו לשמור על זהותו. לכן, המסר של יעקב לבני זבולון הוא כפול: ראשית, כשם שהירכתיים של הספינות צרים

ומחודדים כך ההשקה עם התרבות הפיניקית צריכה להיות צרה ככל הניתן; שנית, תמיד צריך להיות "ירכתו על צידון" – החלק האחורי מופנה לצידון כי הפנים נשואות לארץ ישראל.

הנביא ישעיהו, בנבואת פורענות על ערי הפיניקים – צידון וצור שנטלה את הבכורה מצידון⁴⁵⁹ – אכן מזהיר מההשחתה שבתרבות העושר, המסחר והימאות. ⁴⁶⁰צור עמדה בקשרי מסחר עם ממלכות שכנות ורחוקות (המוזכרות בדברי הנביא: תרשיש, כיתים, מצרים, כנען וצידון) והתעשרה. ישעיהו מתאר אותה כ"עֲלִיזָה מִיְמֵי קֶדֶם", "יִגְלוּהָ רְגֵלֶיהָ מִרְחוֹק לְגוֹר", "צֹר הַמַּעֲטִירָה", "סַחֲרֵיהָ שְׂרִים... נִכְבְּדֵי אֶרֶץ". אך לא לעולם חוסן. ישעיהו⁴⁶¹ בז לרכוש, לגאווה ולכבוד וצופה את מפלתה של כל ישות בעלת אופי כזה: "ה' צָ-כָאוֹת יַעֲצֶה לְחַלֵּל גְּאוֹן כָּל צָבִי לְהַקְלֵל כָּל נִכְבְּדֵי אֶרֶץ".⁴⁶² הרב יואל בן-נון, על בסיס דברי ישעיהו "כשירת הזונה",⁴⁶³ מוסיף גם את היות צור בירת התרבות הכנענית עם פולחני המיניות של "בעל ואשרה".⁴⁶⁴

בספרו The Rational Optimist מט רידלי ער למתח שבין הצלחת הסחר הבינלאומי של הפיניקים לבין הסכנה הערכית האורבת בצילה של ההתעשרות. במסגרת זו הוא מתייחס בנימת זלזול לדברי הנביאים:

בנסיעות רחוקות יותר, החידושים של הפניקים הוכפלו: שדרת הספינות שופרה, המפרשים, הידע בניווט, מערכות הנהלת חשבונות ורישום יומן. המסחר, טוב, היה המנוע של מכונת החדשנות. מדרום, שקועים באובססיות הדתיות שלהם, הביטו הנביאים הישראלים באימה פוריטנית על עוצמת העושר שנצבר. ישעיהו מצפה בכליון עינים להרס צור על ידי ה', "שוק האומות", בתקווה להשפיל את גאוותה. יחזקאל פותח בשמחה לאיד על התקפת צור: "הים יפלוט את עושרך בו השבעת עמים רבים; הון בו העשרת את מלכי הארץ באמצעות הסחורות שלך... את חלום בלהות; ולא תהיי עוד".⁴⁶⁵

כאמור, זבולון ויששכר הולכים יד ביד לאורך הדרך. בגלל הסיכונים הערכיים שבעשיית עסקים עם בני צידון וצור, בני יששכר אחראים

שבכל הפעילות העסקית, הצדק ייעשה וגם ייראה. תפיסת העולם שלהם לא תשתנה והם לא ינהו אחרי גאוותה של צור והלוך הרוח של רידלי. נוסף על היותם המנהלים, יששכר הם העוגן הרוחני והערכי. בהתאם לכך, משה רבנו בברכותיו אומר: "עַמִּים הָרַ יִקְרְאוּ שָׁם יִזְבְּחוּ וְזָבְחֵי צֶדֶק כִּי שֹׁפֵעַ יַמִּים יִינָקוּ וְשׁוֹפְנֵי טְמוּנֵי חוֹל". המפתח הוא שכל העמים, וגם השבטים האחרים בעם ישראל (זה כנראה הפשט), יאמרו שבהרי זבולון ויששכר שבגליל התחתון זובחים צדק. העסקים הוגנים וצודקים. מזבחם, פולחנם, הוא צדק. כל האוכל והזבחים שלהם באים ממקורות אמינים, צודקים ומחושבים היטב, בלי אונאה וכלי שקרים.⁴⁶⁶

בניגוד לגורמות הבזויות של הפיניקים, זבולון ויששכר "שֹׁפֵעַ יַמִּים יִינָקוּ" – הם יונקים שפע מהסחורה בים ובלשון נופל על לשון הם גם נקיי כפיים.⁴⁶⁷ "וְשׁוֹפְנֵי טְמוּנֵי חוֹל" – הם אינם מסתירים בחול חלק מרווחיהם, הכול על הסיפון. הכול ברור, נקי וצודק כי שבט יששכר מפקחים על הפעילות העסקית-יזמית של שבט זבולון. כל הסחורות, האוצרות והסחר הבינלאומי מתועדים הן מבחינת המקור שהושגו ממנו הן מבחינת היקף הפעילות. אפילו מה שיורדי הים טומנים בחול להחביא מעיני הרשויות ומעיני השותפים, גם הוא גלוי לעין ואפשר ללמוד מהם על "זבחי צדק".

ו. מכון התקנים

כאמור הברכות הן גם תפקיד וייעוד. בדומה למלוכה, שבמסגרת הברכות שבט יהודה נבחר להיות מופקד עליה, יעקב ומשה מעניקים תפקיד חשוב לזבולון ויששכר. התפקיד הוא ברובד אחד תפקיד כלכלי בתחום היזמות והמסחר, וברובד נוסף, הרובד הערכי, הם אינם רוצים שהיבוא לארץ והמסחר העובר בתחומיה יהיו בידיים זרות.

מי שמייבא סחורה קובע גם אג'נדה באמצעות הבחירה שלו מה להביא. יתרה מזאת, המסחר עם גורמי חוץ עלול להשריש נורמות שאינן עולות בקנה אחד עם רוח התורה ולכן יש להגביל את האינטרקציה ולפקח עליה. אם הפיניקים מגיעים לחופי הארץ לסחור, יש להם הרבה יותר השפעה מהתרחיש לפיו בני שבט זבולון שולטים בדרכי הים ומגיעים לשווקי צור וצידון. אם המסחר נעשה בתוך גבולות הארץ, מהר מאוד

יקומו פה נציגויות של עמים זרים המביאים איתם לא רק את מרכולתם אלא גם את תרבותם.⁴⁶⁸

בראי ההיסטוריה, החשש של יעקב ומשה שנתביי הסחר זיינו גם השפעות רוחניות לא היה מופרך ואף התממש הלכה למעשה בתקופות שונות. הדוגמאות הבולטות הן: שלמה המלך שנשא בנישואים פוליטיים נסיכות של ממלכות קרובות ורחוקות והן היטו את ליבו;⁴⁶⁹ אחאב שנשא את איזבל, בתו של אתבעל מלך צידון, שהפיצה את עבודת הבעל ורדפה את נביאי ה';⁴⁷⁰ המסופר בעזרא ונחמיה שהפיניקים מכרו חומרי גלם לבניית בית המקדש השני⁴⁷¹ ובעקבות כך התיישבו בירושלים והפריעו לעם ישראל לשמור על קדושת השבת: "וְהַצְרִים יָשְׁבוּ בָּהּ מְבִיאִים דָּאג וְכָל מְכָר וּמְכָרִים בְּשֶׁבֶת לְבְנֵי יְהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם".⁴⁷²

הדוגמה האחרונה מתחברת היטב עם האמור לעיל ששבט זבולון לא הוזכר ברשימות היוחסין שעלו עם עזרא ונחמיה. ניתן לשער שהשבט לא חזר בשיבת ציון מהמושבות השונות שייסד לעצמו מעבר לים, כמו ג'רבה, כרתים ואולי גם סרדיניה. היות ששבט זבולון לא חזר ובמציאות החיים אין ואקום, פעילות הייצוא והייבוא דרך הים נתפסה בידי הפיניקים, שכאמור באמצעות פעילותם נטעו יתד בארץ ואף השליטו את תרבותם.

ז. קשר ספנים⁴⁷³

יעקב אבינו ומשה רבנו ניסו לבנות שילוב מושלם של יזמות וניהול באמצעות חיבורם של יששכר וזבולון. הם רוצים שהסחר הבינלאומי לא יופקר בידי זרים על מנת שהפריחה הכלכלית תשרת את רווחתו של עם ישראל וגם שהטובין המובאים לארץ יתאימו לערכיו. הם שולחים למשימה את זבולון, היזם, אבל הסכנות אורבות לו ולאנשיו העלולים להסתנוור מעושרם של העמים ולשכוח את צור מחצבתם, בדיוק כפי שמבטא רידלי בלעגו. יעקב ומשה רצו פרנסה בכבוד וגם ללא רבב, להתחכך בצידונים אך לא להיות מושפעים מדרכם המשחיתה ערכית או מעבודת האלילים שלהם. אין זו טהרנות כפי שמט רידלי תיאר אותה, זו דאגה לטוהר המידות. יעקב ומשה הם בעלי השקפה המקדשת יזמות ונטילת סיכונים אך מאזנת – ואף מעצימה את ערכם – באמצעות קשר

עמוק לעבודת סבלים ומנהלה, המעוגנת היטב בערכי הבית של ישראל
סבא.

אפילוג העורך

נדיר שהאפילוג של העורך נכתב כמה שנים לפני הספר, אבל כך קרה. בטור שפרסמתי לפני למעלה מעשור (וערכתי עכשיו מחדש) נגעתי במבט מרחף בהבדלים שבין כלכלה מערבית לכלכלה מזרחית ובצורך ליצור סינתזה המשלבת את יתרונותיה של כל אחת מהשיטות. היתה זו קריאה כללית באירועי ספר בראשית הנעים על ציר מזרח-מערב. לפני שנתיים פגשתי את מייקל וגיליתי הוגה שהלך יותר מכמה צעדים קדימה ופיתח מודלים ממשיים על בסיס אותן הפרשיות. פגישה זו, על אחד הגגות בתל אביב, הולידה חברות ממבט ראשון. לא נותר לי אלא להודות למייקל שברוח לבו הזמין אותי להשתתף בעריכת סדרת ספרים זו. עברנו מסע מרתק יחד וללא ספק נכוננו לנו עוד הרפתקאות מסעירות בהמשך.

ציר מזרח-מערב

מזרח ומערב (הקדמה ראשונה)

סיפור גן עדן הסתיים בגירוש האדם מהגן, כמתואר: "וַיִּגְרֶשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁפֶּן מִקֶּדֶם לְגַן עֵדֶן אֶת הַכַּרְבִּים וְאֶת לֶהֱט הַחֶרֶב הַמַּתְהַפֶּכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דְּרָךְ עֵץ הַחַיִּים"⁴⁷⁴. בהמשך, לאחר חטאו, התיישב קין בארץ נוד קדמת עדן,⁴⁷⁵ ובהליכה מזרחה מתאפיינים עוד כמה מסעות וגירושים (כפי שנזכיר להלן).

ברצוני להציע שהמזרח, הנקרא כך על שם זריחת השמש – הכוח החזק ביותר בטבע, הוא סמל לאלילות, לניחוש, לגורל המוכתב מראש, לסגולות ולקמעות. לכן, האדם שמעל באמונו של ה' ולקח את גורלו בידי כשאכל מעץ הדעת במטרה להיות כא־לוהים יודע טוב ורע, גורש

מזרחה. המזרח הוא המקום שבו כוחות גדולים ממנו ישלטו בו והמקום שבו יהיה תלוי בקשיות עורפה של האדמה. הכוחות במזרח גדולים ובלתי ניתנים לריסון עד שהאות שנתן ה' לקין שנועד "לְבַלְתִּי הַכּוֹת אֹתוֹ כָּל מִצְאוֹ" לא הצליח להגן עליו. באופן דומה, לאורכן של פרשיות השבוע קיימות התרחקויות שונות מזרחה, כגון לוט שנפרד מאברהם, כמתואר "וַיֵּסֶע לוֹט מִקְדָּם"⁴⁷⁶, בחיפושיו אחר עצמאות כלכלית ופוליטית שבסופו של דבר נמחית באש וגופרית מהשמים; כגון אברהם ששילח את בני הפילגשים קדמה על מנת לשמר את זהותו של יצחק כיוורש יחיד; וכגון יעקב שניסה לשלוט בעתידו וגנב את הברכה ועקב כך נאלץ לברוח "אַרְצָה בְּנֵי קְדָם"⁴⁷⁷ לשעבוד ארוך תחת עולו של לבן.

מסע הפוך ערך אברהם שמאס באלילות המזרחית המשעבדת והגיע לארץ כנען. אולם הרעב בארץ דרש ממנו להמשיך מערבה למצרים – הרבה מעבר לתכנונו המקורי. ניתן לאפיין את מצרים העתיקה כערש התרבות המערבית עוד הרבה לפני יוון ורומי. במצרים התפתחה תרבות המעמידה את האדם ויכולותיו הבלתי מוגבלות במרכז. מבחינה טכנולוגית ידעו המצרים כבר לפני שלושת אלפי שנים לבנות פירמידות שיכולות להחזיק מעמד אלפי שנים, ערכו תצפיות אסטרונומיות וקבעו את לוח השנה בן 365 הימים על פי הקפת כדור הארץ את השמש. הם גם שלטו בכימיה והצליחו לשמר גופות הנוטות. בספר מלכים א (ה, י) נאמר על שלמה המלך, החכם מכל אדם, שחכמתו רבתה "מִחֶכְמַת כָּל בְּנֵי קְדָם וּמִכָּל חֶכְמַת מִצְרַיִם". בכתבי ון אמון (פפירוס על אודות מסע ימי של כוהן ממצרים לעיר גבל אשר שכנה בלבנון) נאמר: "הלא אמון רע ברא את כל הארצות כולן ויכוונן, ובראשית כונן את ארץ מצרים, ומשם יצאו כל שכיות החמדה ומשם יצאה תורה".

מבחינה דתית, המדרש⁴⁷⁸ מתאר ששמו של ה' לא הופיע ב"אנציקלופדיית האלילים" שהיתה ברשות פרעה, וכמובן מי שמקטלג אלילים רואה את עצמו נעלה מהם. לאור אבחנתו של ההיסטוריון היווני הרודיטוס: "מצרים היא מתת הנילוס", נראה שהמצרים לא חשו מחסור ולכן לא פיתחו רגש דתי עמוק. אדרבה, השליטה במימי הנילוס באמצעות תעלות השקיה אפשרה להם עצמאות כלכלית-חקלאית המושווית לשפע החינמי של גן עדן: "כִּגְן ה' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם"⁴⁷⁹ ועומדת

בניגוד למציאות החקלאית בארץ ישראל שבה החקלאים נושאים לבם לשמים, מצפים ומתפללים:

כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתָהּ בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כְּאָרֶץ מִצְרַיִם הוּא
 אֲשֶׁר יֵצְאֲתֶם מִשָּׁם אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זְרַעְךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרַגְלְךָ כְּגֵן
 הַיֶּרֶק. וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתֶם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אָרֶץ הַרִים
 וּבִקְעוֹת לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּהּ מֵיָם. אָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דִּרְשׁ
 אֲתָהּ תָּמִיד עֵינֶי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ מֵרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית
 שָׁנָה.⁴⁸⁰

הפסוק האחרון כורך את המציאות החקלאית בארץ ישראל עם קשר לאֵל, ומכאן שהתודעה במצרים דומה להשקפה המערבית – הכול בידי בשר ודם. אכן, הנביא יחזקאל בפתח נבואת פורענות על מצרים מתרעם על הקשר שבין השלטון המצרי שאינו מכיר באֵל־לוהות לבין שפע הנילוס שבידיו: "כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵים הַנְּבִי עֲלֶיךָ פְּרַעַה מֶלֶךְ מִצְרַיִם: הַתְּנִיחַ הַגְּדוֹל הַרְבֵּץ בְּתוֹךְ יְאֲרֵיו אֲשֶׁר אָמַר לִי יְאֲרֵי וְאֲנִי עָשִׂיתִנִי".⁴⁸¹ ממילא בספר שמות, כאשר הפגין ה' את עליונותו על פרעה, הוא פתח בהכאת היאור – מקור הכלכלה המצרית.

במקביל, במספר רב של מקורות מאופיינת מצרים בנורמת הזימה ששלטה בה,⁴⁸² שוב תופעה המוכרת לנו מחלקים בתרבות המערבית של ימינו ונובעת מעיסוק יתר בעולמו של האדם ובסיפוק צרכיו. אברהם שנכווה בתרבות זו כאשר נלקחה אשתו לבית פרעה, חיפש איזון בין הקצוות. לאחר שעזב את התרבות המזרחית האלילית שלתוכה נולד ופגש בתרבות מערבית חומרנית על כל השפע שבה, הוא חזר לארץ כנען כבד בכסף, זהב, מקנה ומסר מורכב.

יוסף נאלץ אף הוא לעבור מהלך דומה של מפגש בלתי אמצעי עם התרבות המצרית משום שבתחילת דרכו הוא האמין בייעוד שמכתיבים החלומות. לשם כך שולב יוסף בתרבות המאמינה ביכולתו של האדם לשנות את גורלו. למעשה, המהפך התודעתי של יוסף התרחש כאשר הוא נתן עצה "לא חוקית" לפרעה. חלומותיו של פרעה העידו בעליל שתבואת שבע שנות השובע לא יכלה להועיל להצלת מצרים. למרות זאת הציע יוסף לאגור את תבואת השנים הטובות בעבור שנות הרעב

ולוותר על האמת שבחלומות. רק התרבות המצרית יכלה לזכות אותו בכינוי "איש נבון וחכם" או לראות בו "צפנת פענח" חרף ניסיונותיו לבטל את מה שלטענתו צופן העתיד.

במבט-על ניתן לראות בשאיפה המזרחית להשגת "נירוונה" ובמנהג לשרוף את הגופות ביטוי לביטול כוחו של האדם וכניעתו לטבע עד כדי התאיינות מוחלטת. לעומת זאת, חניטת הגופות במצרים העתיקה וההתקדמות ללא הרף בידע וטכנולוגיה מהוות ביטוי לאמונה הגדולה ביכולתו של האדם להיות אחראי לחייו, לרווחתם ואפילו הארכתם. כהשלמה לתמונה זו נציין שבארץ ישראל, הנמצאת בין שני הקטבים, לא שורפים ולא חונטים, אלא קוברים. כלומר, מחד גיסא יש כבוד לצלם, ומאידך גיסא אסור להעמידו בהיכל.

כלכלה ביכ' וביק' (הקדמה שנייה)

בהתאם לתפישות העולם השונות השוררות במזרח ובמערב בדבר מקומו של האדם בטבע ובעולם בכלל, התפתחו לאורך המאה הקודמת שני מודלים הפוכים של מבנים חברתיים. החברה המערבית מאמינה שהכוח המניע את הכלכלה הוא "היד הנעלמה" המביאה למקסימום את התועלת של החברה. ההנחה הגלומה בשיטה זו היא שכל פרט פועל בצורה אינטליגנטית ואגואיסטית כדי לשפר ככל יכולתו את מצבו האישי. מסגרת הפעולה היא תחרות על משאבים ורווחה מול הפרטים האחרים, שאף הם זאבים בודדים במערכה. סך התועלת נמדד על פי מצרף התועלות של כל אחד מהפרטים במשק, כלומר, הכלל אינו אלא אוסף הפרטים. לעתים, היוזמה והאמביציה האישיות חזקות כל כך עד שהן מעלות ספק סביר באשר לעצם קיומו של הכלל. במצב כזה חוסנה של החברה ויכולת עמידתה במשברים לאומיים נפגעים לצד הידרדרות מוסרית ברגישות לזולת ובפשיעה. מנגד, בחברה המזרחית, דוגמת ברית המועצות בזמנו וסין כיום, המנגנון קובע מה נכון והפרט הוא רק גורם סטטיסטי. במודל זה, שבו הפרטים פועלים "כאיש אחד בלב אחד", הם משוחררים מכל אחריות לתוצאות ולהצלחה, המוטיבציה של הפרט אינה קיימת כמעט, סך התפוקה יורד ולאורך זמן היצירתיות נפגעת.

בשיטה זו כמעט לא ניתן להימנע מסכנת הקפיאה על השמרים. במילים אחרות, לחברה המערבית חסר דבק, בעוד שלמזרחית חסר מה להדביק.

מגדל בבל – מיזוגים ומזימות

סיפור מגדל בבל, המתאר את התפתחות השפות מ"שפה אחת ודברים אחדים" שבה דיברה כל האנושות בתחילה, ל"אשר לא ישמעו איש שפת רעהו" – ריבוי השפות המוכר לנו כיום, התרחש דרך מהפכה טכנולוגית שהיה בכוחה להשפיע על הכלכלה ומבנה החברה:

וַיְהִי כֹל הָאָרֶץ שְׂפָה אַחַת וּדְבָרִים אֶחָדִים. וַיְהִי בְנוֹסְעִים מִקֶּדֶם וַיִּמְצְאוּ בְקִעָה בְּאֶרֶץ שִׁנְעָר וַיֵּשְׁבוּ שָׁם. וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הֲבֵה נִלְבְּנָה לְבָנִים וְנִשְׂרָפָה לְשָׂרָפָה וְתִהְיֶה לָּהֶם הַלְּבָנָה לְאַבֵּן וְהַחֲמֹר הָיָה לָּהֶם לְחֵמֶר. וַיֹּאמְרוּ הֲבֵה נִבְנֶה לָּנוּ עִיר וּמִגְדָּל וְרֹאשׁוֹ בַשָּׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָּנוּ שֵׁם פֶּן נִפּוּץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ. וַיִּרְדּוּ ה' לְרֹאֵת אֵת הָעִיר וְאֵת הַמִּגְדָּל אֲשֶׁר בָּנוּ בְּנֵי הָאָדָם. וַיֹּאמֶר ה' הֵן עָם אֶחָד וְשָׂפָה אַחַת לְכָלם וְזֶה הַחֲלֹם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא יִבְצָר מֵהֶם כֹּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת. הֲבֵה נִרְדֶּה וְנִבְלֶה שֵׁם שְׂפָתָם אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׂפַת רֵעֵהוּ. וַיִּפֶץ ה' אֶתם מִשָּׁם עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וַיַּחְדְּלוּ לְבִנֹת הָעִיר. עַל כֵּן קָרָא שְׁמָהּ בְּבָל כִּי שָׁם בָּלַל ה' שְׂפַת כָּל הָאָרֶץ וּמִשָּׁם הִפְיָצָם ה' עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ.⁴⁸³

מחד גיסא, היוזמה וההתפתחות הטכנולוגית – "וַתִּהְיֶה לָּהֶם הַלְּבָנָה לְאַבֵּן וְהַחֲמֹר הָיָה לָּהֶם לְחֵמֶר" – לצד הרצון לבנות לעצמם עיר גדולה ונוחה ולהנציח את שמם מתאימים למודל החברה המערבית הקיצונית המשמרת לא רק שמות אלא אף חונטת גופות. מאידך גיסא, הפתיחה, שבה כולם דוברים שפה אחת, האחדות והאחידות מתארות בכירור חברה מזרחית המתגייסת כאיש אחד למטרה משותפת. המדרש זיהה את המוטיב הקולקטיבי בקיצוניותו כשתיאר את העדפת סטטיסטיקת הלבנים על פני סטטיסטיקת המתים:

מעלות היו לו במזרחו ובמערבו, ואלו שהיו מעלו מעלין לבנים
היו עולין ממזרחו, ואלו שהיו יורדין היו יורדין ממערבו, ואם

נפל אדם ומת לא היו שמים לבם עליו, ואם נפלה לבנה היו
 יושבין ובוכין ואומרין מתי תעלה אחרת תחתיה.⁴⁸⁴

הכיוונים השונים שאליהם הפרשייה מושכת את הקורא משתקפים
 במחלוקתם של פרשנים כיצד יש להבין את הפסוק "וְיְהִי בְּנִסְעֵם מִקְדָּם
 וַיִּמָּצְאוּ בְּקֶעָה בְּאֶרֶץ שְׁנַעַר וַיִּשְׁבּוּ שָׁם". יש שהסבירו שהם נעו מהרי
 אררט שבטורקיה, שעליהם נחה התיבה, מזרחה לכיוון בבל (עירק של
 היום). לעומתם, אחרים הסבירו שהם יצאו מנקודה מזרחית לבבל ונעו
 מערבה כדברי הפסוק "בְּנִסְעֵם מִקְדָּם". כפי שהוסבר, קריאת הפרשייה,
 על המוטיבים השונים שבה, מראה נקודה בהיסטוריה האנושית שבה
 התחברו שני המודלים – חיבור מזרח ומערב. בהתאם לכך, אולי היה
 זה מפגש מוצלח של שתי תנועות על ציר מזרח-מערב שבאו מכיוונים
 הפוכים והתמזגו במקום להילחם אלו באלו (מלחמה חזיתית או קרה).
 מסתבר שהמודל המשולב יושם בהצלחה מרובה בארץ שנער עד שה'
 חיווה את דעתו "וְעָתָה לֹא יִבְצָר מֵהֶם כֹּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת" ונאלץ
 להתערב.

התורה והתכנית הכלכלית

לדעתי, התורה מתווה מודל משולב דומה ומשופר עבור עם ישראל.
 החברה שהתורה רואה לנגד עיניה היא חברה לאומית מוגדרת. חברה
 זו נדרשת לפעול יחדיו להשגת טריטוריה ולעבודת א-ל אחד במסגרת
 משותפת – בית המקדש. בית המקדש, עקרונית ולא פיזית, אף הוא
 "מגדל שראשו בשמים". התרומה להפעלת תשתית המקדש היא "מחצית
 השקל" – סכום קבוע ומוחלט המבטא שוויון מוחלט השולל הבדלי
 מעמדות והתנדבות אישית, וניתן לראות בהפעלת בית המקדש פרויקט
 לאומי, ואפילו בינלאומי, בכחינת "ירושלים לא נתחלקה לשבטים".⁴⁸⁵
 עם זאת אין התורה מדכאת את התפתחותו של הפרט ואיננה מזלזלת
 בחייו ובמשמעותם ואף אינה פוטרת אותו מאחריות לגורלו. החוק
 ואפילו הקודש אינם מעל הכול אלא החיים – פיקוח נפש דוחה את
 כל התורה כולה, ולמרות חרדת הקודש נאמר: "וְכִי יִזְד אִישׁ עַל רַעְוֹ
 לְהַרְגוֹ בְּעֶרְמָה מֵעַם מִזְבְּחֵי תִקְחֶנּוּ לְמוֹת".⁴⁸⁶ מצוות פרו ורבו מעלה על

נס את חשיבות החיים והאחריות להמשכיות, ובמתנות עניים – לקט שכחה ופאה – העני אוסף בעצמו ואינו נשען ישירות על הישגיהם של אחרים. בתורה אין מס על הכנסה משום שמש כזה מדכא את היוזמה והיצירתיות.

בשונה מהנאספים בארץ שנער שרצו לבנות עיר ולעשות שם לעצמם, תפקידו של עם ישראל הוא ליישם את המודל המשולב בהצלחה בארץ ישראל ואז לשתף אותו עם כל האנושות. כך לכל הפחות חזונו של משה:

רֵאָה לְמַדְתִּי אֶתְכֶם חֲקִים וּמְשֻׁפְּטִים כְּאִשֶׁר צִוִּי ה' אֱלֹהֵי
לְעִשׂוֹת כֵּן בְּקִרְבֵּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּאִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.
וּשְׁמַרְתֶּם וְעִשִּׂיתֶם כִּי הוּא חֻכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעִינֵי הָעַמִּים
אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה וְאָמְרוּ רַק עִם חֻכְם וְנִבְּוִן
הַגּוֹי הַגְּדוֹל הַזֶּה.⁴⁸⁷

ובלשונו של ישעיהו:

כִּי בֵּיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים.⁴⁸⁸

בשנת 2005 כתבתי: "יפה לראות איך בימים ההם ובזמן הזה הוויכוח הכלכלי-חברתי – האם לקצץ בסובסידיות וקצבאות או להרחיבן – ניטש בין בנימין נתניהו הפוליטיקאי המערבי ביותר של ישראל, לבין עמיר פרץ שגדל על האתוס המזרחי". מאז נדמה שהוויכוח טרם הוכרע והכלכלה נעה על ציר מזרח-מערב בחיפוש אחר נקודת שיווי משקל אופטימלית. אני תקווה שספר זה, והבאים בסדרה, יהוו קריאת כיוון לעתיד טוב יותר של הפעילות הכלכלית והחברתית בישראל ובעולם, פעילות שתכלול יצירתיות ורגישות, רווחים ורווחה, קדמה ועשייה ברוכה.

הערות והרתבות

עוגן ושבעה לוויינים

1 קצרה היריעה מלגעת אפילו בקצה הקרחון של סוגיה זו, המתחילה בפסוקי התורה "ועשית הישר והטוב" (דברים ו, יח), ממשיכה בציוויים שונים המסתיימים בקוד "ויראת מא־לוהיך", ומסתעפת לאורך הדורות בהגות היהודית ובעולם ההלכה (כמו מקרים מיוחדים שבהם אדם פטור מלשלם באופן פורמאלי אבל חייב לשלם כדי "לצאת ידי שמים").

2 השקעות אימפקט או קרנות אימפקט מכוונות לשורה תחתונה "משולשת" שבה מרכיב הערך או הרווח הפיננסי הוא אחד מתוך שלושה גורמים שהמשקיע מעוניין בהם. הגורם השני הוא תחום ההשקעה והשפעתה – שייטיב עם הסביבה, והשלישי מתייחס לתחום החברתי, לעובדים או האנשים המושפעים מהפרויקט שההשקעה מקדמת. היות שהשורה התחתונה היא משולשת, מבחינת המהות השקעות מסוג זה כוללות ויתור מסוים במרכיב הרווח למען קידומן של המטרות האחרות (Tradeoff).

אני חושב שרווח חייב להיות בראש סדר העדיפויות של משקיע, אחרת זה נחשב צדקה היות שמוותרים למישהו על משהו. לכן אני חותר בספר זה למודל שבו ערכים משביחים את הערך בתחומים ראויים, והיחס ללקוחות, לעובדים, לשרשרת האספקה ולסוכבים משפר את הרווח עצמו לטווח ארוך. לכן אין כאן tradeoff אלא השקעה פראקסלנס במוצר או שירות טובים יותר. בהחלט ייתכן שטיפול ראוי בעובדים יהיה המנוף להצלחה אולם אבצע השקעה בחברה מעין זו רק אם אעריך שהטיפול הראוי בעובדים יחזיר את עצמו, ואף ישא רווח, דרך שיפור החוויה, המוטיבציה או היכולות שלהם. לדוגמה, קרן אימפקט לא הייתה משקיעה ב־WeWork בתחילת דרכה. לעומת זאת, ההשקעה שהובילתי בחברה נבעה מהערכה של ערכי שיתוף ושינוי סביבת העבודה וצורתה שהחברה מובילה לצד ההבנה שערכים אלו רלוונטיים לקהל היעד של החברה ולהצלחתו ובמיוחד במאה ה־21.

- 3 ויקיפדיה, דילמת האסיר
- 4 התלמוד הבבלי (בבא מציעא סב ע"א) מביא מחלוקת תנאים במקרה שמזכיר את דילמת האסיר: "שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים אם שותין שניהם מתים ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב, דרש בן פטורא מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו, עד שבא ר' עקיבא ולימד וחי אחיך עמך חיך קודמים לחי חברך". היות שבמקרה זה המים (=ההחלטה) נמצאים בידי של אחד בלבד ואין אסטרטגיה דו-צדדית של שני השחקנים, אין זו השוואה מושלמת לדילמת האסיר. עם זאת, ניתן למצוא אנלוגיה בין הקונפליקט האישי שבו מצוי כל אחד מהשחקנים בפני עצמו בדילמת האסיר – להלשין על החבר או לא להלשין – לבין השאלה – האם לתת מהמים לחבר (לתת = לא להלשין). בן פטורא דורש סולידריות מלאה עם החבר כולל מסירות נפש כפשוטה. דבריו "ואל יראה האחד במות חברו" מהדהדים את דבריה של הגר כשהיא תענה במדבר עם ישמעאל ונגמרו המים: "כִּי אֶמְרָה אֶל אָרְאֵה בְּמֹת הַיָּלֵד" (בראשית כא, טז). כלומר בן פטורא דורש סולידריות בין אנשים ברמה של קשר של אם ובנה. ניתן היה לפרש שר' עקיבא חלק על דרישה זו מכול וכול ודגל בתחרות חופשית שבה כל אחד ממקסם את תועלתו האישית, אולם לנוכח הפסוק שבחר ר' עקיבא: "וְחֵי אַחִיךָ עִמָּךְ" (ויקרא כה, לו) המטיל אחריות על חייו של החבר, ולאור דבריו "ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה" (בראשית רבה כד, ז), נראה לפרש את שיטתו בדרך אחרת.
- ר' עקיבא דוגל במודל משולב שבו הערכים אינם אוטופיים אלא באים לידי ביטוי במציאות. ר' עקיבא לא היה מוכן להקריב על מזבח הערך העקרוני של סולידריות עוד חיים. מבחינתו הדרישה האנטי-פרקטית "ימותו שניהם" נוגדת את הגישה הכללית לחיים שדורשת לשלב את הערכים במהלך החיים. לשון אחר: אם הערכים משפרים את האופטימום, כפי שהוצג בגוף הדברים בנוגע לדילמת האסיר של אם ובנה, צריך לדבוק בהם. בסיטואציה שבה נראה שהעולם הערכי מגביל ומביא למינימום (במקרה של שניים שהלכו בדרך – להפסד מוחלט) יש לבחון מחדש את עולם הערכים.
- 5 ברכות פרק ז משנה א: "שלושה שאכלו כאחת חייבים לזמן" כלומר לברך ברכת המזון במשותף. בתלמוד הבבלי (מה ע"א) חלקו רב ור' יוחנן אם גם שניים מזמנים, והתלמוד הירושלמי (פרק ז הלכה א) השווה דיון זה למחלוקת על מספר הדיינים הנדרש בבית דין. הרחבת על אודות השוואה זו ומשמעותה בספרי "בן ברוך" (עמודים 229-227).

https://www.youtube.com/watch?v=Vk5Ivqw58hs	6
https://www.calcalist.co.il/world/articles/0,7340,L-3763964,00.html	7
www.lemonade.com	8
בראשית יד, כב	9
בראשית ד, א	10
שמות כב, כד	11
http://abovethecrowd.com/2014/07/11/how-to-miss-by-a-mile-an-alternative-look-at-ubers-potential-market-size	12
אפקט לינדי הוא כלל היוריסטי האומר כי אם עד נקודת זמן כלשהי תופעה התרחשה X פעמים או במשך X זמן, אזי בהינתן אותם התנאים – גם תוחלת ההתמשכות שלה תהיה X. במילים אחרות – העתיד פרופורציונלי לעבר, ולכן הניחוש הטוב ביותר בעל הסבירות הגבוהה ביותר באותה נקודת זמן לתוחלת ההתמשכות הוא X או מספר הקרוב/פרופורציונאלי ל-X.	13
https://www.azconsulting.co.il/single-post/decision	
https://en.wikipedia.org/wiki/Lindy_effect	
בראשית יא, א	14
שמות כ, יד	15
ישעיהו מח, טז	16
בבלי מגילה יד ע"א	17
קהלת י, יט	18
Money makes the world go round" by Liza Minnelli"	19

משימה (בלתי) אפשרית

There is not work, however vile or sordid, that does not glisten" (before God" (John Calvin	20
The brute's existence is an undignified one because it is a" helpless one... Man of old who could not fight disease and succumbed in multitudes to yellow fever or any other plague with degrading helplessness could not lay claim to dignity. Only the man who builds hospitals, discovers therapeutic techniques and saves lives is blessed with dignity" (Rabbi Joseph B. Soloveit- (chik	21
רקע כללי על הצעת הכנסה בסיסית לכול:	22

“כיצד ניתן לטפל בעוני? לעתים קרובות, מתמודדים עם העוני באמצעות טיפול בסימפטומים במקום טיפול בשורש הבעיה. עבור ההיסטוריון רוטגר ברגמן, הפתרון לעוני פשוט: הכנסה בסיסית אוניברסלית. אנחנו צריכים לשנות את ההקשר שבו עניים חיים על ידי מתן קצבה חודשית לכולם שתכסה צרכים בסיסיים. הרעיון הזה הוא בן יותר מחמש מאות שנה, והוצג לראשונה על ידי תומס מור ב'אוטופיה', אומר ברגמן, והוכח כרעיון מוצלח לדבריו. ב-1974 נערך ניסוי בדופין, קנדה, שהראה כיצד הכנסה בסיסית יכולה לאפשר לכל אחד לא רק לשרוד אלא גם לשגשג. לפי ברגמן, ההכנסה הבסיסית בארצות הברית תעלה 175 מיליארד דולר – רק רבע מהתקציב הצבאי של ארה"ב. ההכנסה הבסיסית האוניברסלית משפיעה על העתיד של העבודה עצמה – זוהי בחינה מחדשת של מה היא 'עבודה' למעשה. בסופו של דבר, ברגמן מאמין ב'עתיד שבו הערך של עבודתך אינו נקבע על פי גודל המשכורת שלך, אלא על ידי כמות האושר שאתה מפיץ וכמות המשמעות שאתה מעניק”.

The universal need for basic income. What can be done about poverty? Often, poverty is tackled through a symptomatic approach rather than by treating the underlying cause. For historian Rutger Bregman, the solution to poverty is simple: universal basic income. We should change the context in which poor people live by giving everyone a monthly allowance to pay for basic needs. This idea is more than five hundred years old, first introduced by Thomas More in Utopia and, Bregman says, it's proven to be successful. In 1974, an experiment in Dauphin, Canada, showed how basic income could allow everyone to not only survive but thrive. According to Bregman, a basic income in the United States would cost \$175 billion, just a quarter of the US's military budget. And universal basic income impacts the future of work itself – it's a complete rethink of what 'work' actually is. Ultimately, Bregman believes in a 'future where the value of your work is not determined by the size of your paycheck, but by the amount of happiness you spread and the (amount of meaning you give'” (TED Talks Vancouver 2017

לעיון נוסף – ויקיפדיה, "הכנסה בסיסית לכל".

אונטריו מתכננת להשיק הקיץ ניסוי של הכנסה בסיסית לכול.

ה"מחוז הקנדי של אונטריו ישיק ניסוי של הכנסה בסיסית אוניברסלית עם כ-4,000 משתתפים הקיץ, בכך הוא הופך להיות הממשלה הראשונה בצפון אמריקה במשך עשרות שנים שבודקת מדיניות שמוצגת כטיפול תרופתי לעוני, לבירוקרטיה נפוחה ולעלייה בעבודות חסרות יציבות".

The Canadian province of Ontario will launch a trial run of universal basic income with about 4,000 participants this summer, making it the first North American government in decades to test out a policy touted as a panacea to poverty, bloated bureaucracy and the rise of precarious work". (<https://www.theguardian.com/world/2017/apr/24/canada-basic-income-trial-ontario-summer>, May 24 2017

<https://www.wired.co.uk/article/finland-universal-basic-income-results-trial-cancelled> 24

See also the argument as to why the UBI test in Finland "failed" or did it? <https://www.nytimes.com/2018/05/02/opinion/universal-basic-income-finland.html>

25 "אנחנו צריכים להיות חברה שמודדת התקדמות לא רק על ידי ערכים כלכליים כמו התמ"ג, אלא גם בבחינת השאלה לכמה מאיתנו יש תפקיד שאנחנו מוצאים בו משמעות. אנחנו צריכים לחקור רעיונות כמו הכנסה בסיסית אוניברסלית על מנת לתת לכולם הזדמנות לנסות דברים חדשים. אנחנו הולכים להחליף מקומות עבודה פעמים רבות, ולכן אנחנו צריכים מעונות יום בעלות נמוכה כדי להגיע לעבודה ושירותי בריאות שאינם קשורים למקום עבודה אחד. כולנו הולכים לעשות טעויות, ולכן אנחנו זקוקים לחברה שפחות מתמקדת בהגבלות או הכפשות. וככל שהטכנולוגיה משתנה, כך עלינו להתמקד יותר בחינוך שממשיך לאורך כל החיים.

אמנם, הענקת יד חופשית לכולם לקדם מטרות – יש לה עלות. אנשים כמוני צריכים לשלם על זה. רבים מכם יצליחו היטב ואז תצטרכו גם אתם לשלם".

We should have a society that measures progress not just by economic metrics like GDP, but by how many of us have a role we find meaningful. We should explore ideas like universal basic income to give everyone a cushion to try new things. We're going to change jobs many times, so we need affordable childcare to get to work and healthcare that aren't tied to

one company. We're all going to make mistakes, so we need a society that focuses less on locking us up or stigmatizing us. And as technology keeps changing, we need to focus more on continuous education throughout our lives. And yes, giving everyone the freedom to pursue purpose isn't free. People like me should pay for it. Many of you will do well and you should too" (Mark Zuckerberg, Harvard Commencement Speech 2017).

26 "עמק הסיליקון כל כך נרגש מהמושג של הכנסה בסיסית אוניברסלית, או קצבה המשולמת לאנשים ללא תלות בשאלה אם הם עובדים. המסר הוא: אנחנו לא צריכים אותך. אבל אנחנו נחמדים, אז נדאג לך" – יובל נח הררי.

Silicon Valley is so excited about the concept of universal basic income, or stipends paid to people regardless of whether they work. The message is: 'We don't need you. But we are nice, so we'll take care of you'" (Yuval Noah Harari, <https://www.nytimes.com/2018/11/09/business/yuval-noah-harari-silicon-valley.html>).

בשונה מהררי, המציע יחס מזלזל ופטרוני כלפי אנשים, התורה מקדמת גישה הפוכה לחלוטין. התורה רואה באדם "צלם אֱלֹהִים", כלומר, יש בכוחו של האדם לברוא וליצור. יכולת זו שהאֱלֹהִים נפתח באפיו היא בדיוק הסיבה שבגינה מצפים ממנו לעשות זאת והיא המעניקה לו מעורבות וטעם לחייו כשהוא בעצמו אחראי ודואג להמשך קיומו.

27 במשנה (כתובות ה, ה) מצאנו מחלוקת דומה:

אלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה, טוחנת, ואופה, ומכבסת, מבשלת, ומניקה את בנה, מצעת [לו] המיטה, ועושה בצמר. הכניסה לו שפחה אחת, לא טוחנת ולא אופה ולא מכבסת. שתיים, אינה מבשלת ואינה מניקה את בנה. שלוש, אינה מצעת המיטה ואינה עושה בצמר. ארבע, יושבת בקתדרא.

רבי אליעזר אומר, אפילו הכניסה לו מאה שפחות, כופה לעשות בצמר, שהבטלה מביאה לידי זימה.

רבן שמעון בן גמליאל אומר, אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה, יוציא ויתן כתובתה, שהבטלה מביאה לידי שעמום.

רבי עובדיה מברטנורא: "שעמום – בהלה, תרגום ובתמהון לבב (דברים כח) ובשעמימות לבא. ופולגתייהו דר' אליעזר ורבן שמעון בן גמליאל

- הוי באשה שאינה בטלה אלא משחקת במיני הצחוק דלידי זמה איכא, לידי שעמום ליכא, שאין שעמום אלא ביושב ותוהה ובטל לגמרי. והלכה כר' אליעזר".
- 28 בראשית א, כח
- 29 בראשית ב, ד-ה
- 30 "בכל זאת לא היה אפשר שיתקיימו לעתיד אם לא היה נברא האדם משני טעמים: (א) כי רוב הצמחים אינם גדלים מאליהם רק ע"י עבודת האדם שיחרוש ויזרע, וכן האילנות צריכים לעבודת האדם שיטע אותם ויעבוד עבודתם; (ב) לא יגדלו בלא מטר. והמטר הוא ענין השגחתי ויורד בזכות האדם ובתפלתו" (מלבי"ם שם).
- 31 בראשית ב, ו-ז
- 32 בראשית ב, ח-ט
- 33 בראשית ב, י
- 34 כמאמר הנהר לר' פנחס בן יאיר: "אתה הולך לעשות רצון קונך ואני הולך לעשות רצון קוני אתה ספק עושה ספק אי אתה עושה אני ודאי עושה" (חולין ז ע"א).
- 35 בראשית ב, יא-יד
- 36 בראשית ב, טו
- 37 לעיון נוסף: הרב אהרן ליכטנשטיין, "ויצו ה' אלוקים על האדם, האדם כמצווה", https://asif.co.il/download/kitvey-et/alon-shvot-bog/alon-shv-bo-17/bn17_15tzivuy.htm
- 38 <https://www.opendemocracy.net/transformation/max-harris/will-universal-basic-income-make-us-lonely>
- 39 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-9655.12023>
- 40 ביוגרפיה <https://basicincome.org/news/2016/12/bien-pro-files-kate-mcfarland-news-editor>
- 41 <https://basicincome.org/news/2016/06/would-a-universal-basic-income-make-us-lonely>
- 42 בראשית ב, יח
- 43 בראשית ב, יט-כ
- 44 בראשית ב, כא-כד
- 45 בראשית ג, י-יט
- 46 בראשית ג, כג

- 47 "רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר, יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון, וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון" (אבות ב, ב).
ובלשון הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה פרק ג הלכה יא): "מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו. ומידת חסידים הראשונים היא. ובזה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא, שנאמר יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך – אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא שכולו טוב".
- 48 "רבי ינאי אומר, אין בידינו לא משלות הרשעים ואף לא מיסורי הצדיקים" (אבות ד, טו).
- 49 בראשית רבה לט, י
- 50 בראשית ג, יט-כ
- 51 בראשית ד, א-ב

המציא המתוסכל

- 52 בראשית ט, כ
- 53 בראשית ה, כט
- 54 https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Robert_Malthus
- 55 "An Essay on The Principle of Population" (Chapter 1. Thomas Malthus).
- 56 "The power of population is indefinitely greater than the power
"in the earth to produce subsistence for man
That the increase of population is neces-
sarily limited by the means of subsistence. That the population
does invariably increase when the means of subsistence in-
creases. That the superior power of population is repressed by
"moral restraint, vice and misery
- 57 פרק 7: "That the increase of population is neces-
sarily limited by the means of subsistence. That the population
does invariably increase when the means of subsistence in-
creases. That the superior power of population is repressed by
"moral restraint, vice and misery
- 58 בראשית ד
- 59 <https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=7746>
- 60 בראשית ה, כח-לב
- 61 בראשית ג, יז
- 62 <https://www.inc.com/magazine/201309/jessica-bruder/psychological-price-of-entrepreneurship.html>
<https://news.warrington.ufl.edu/entrepreneurship/what-it-takes-to-be-an-entrepreneur-according-to-a-uf-professor>

63	מיכה ד, ג-ד
64	בראשית ה, לב
65	בראשית ו, א
66	בראשית ו, יג
67	איכה ב, ו
68	יונה ד, ז
69	ירושלמי בבא מציעא פ"ד ה"ב. במשנה נאמר: "משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות, אינו יכול לחזור בו, נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות, יכול לחזור בו. אבל אמרו, מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה, הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו" (משנה בבא מציעא ד, ב); "מי שפרע מדור המבול – שהיו מלאים חמס ולא היו עומדים בדיבורם, ודור הפלגה נקט אגב דור המבול..." (תוספות הרא"ש, בבא מציעא מח ע"א ד"ה מי).
70	https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304840904577422090013997320
71	בראשית ו, ב
72	בראשית יג, ב
73	בראשית כג, ו
74	בראשית יח, יט
75	(ויקיפדיה).
76	בראשית ט, כא

העושר - ניסוי וטעייה

77	אבות ה, ג
78	בראשית יא, כז
79	בראשית י, כד
80	כל אחד מהראשונים ערך את הרשימה המפורטת בדרכו שלו: "הי' נסיונות שנתנסה אברהם אבינו כולם דבר הכתוב. הא' הגרות באמרו יתברך לך לך מארצך וגו'. הב' הרעב אשר נמצא בארץ כנען בכואו שם והוא יעדו ואעשך לגוי גדול וזה נסיון גדול והוא אמר ויהי רעב בארץ. והג' חמס המצרים עליו בהלקח שרה לפרעה. הד' הלחמו בד' מלכים. הה' לקחו הגר לאשה אחר שנואש מהוליד משרה. הו' הוא המילה אשר צוה בה בימי הזקנה. הז' חמס מלך גרר עליו בלקחו שרה גם כן. הח' גרש הגר אחרי הבנותו ממנה. הט' הרחקת בנו ישמעאל והוא אמרו יתברך אל ירע בעיניך על הנער וגו' וכבר העיד הכתוב איך היה קשה בעיניו הדבר הזה

באמרו וירע הדבר מאד בעיני אברהם אלא ששמר מצות הש"י וגרשם. העשירי עקדת יצחק" (רמב"ם, פירוש המשניות, שם).
 "אחד, אור כשדים, שהשליכו נמרוד לכבשן האש. שני, לך לך מארצך. שלישי, ויהי רעב. רביעי, ותוקח האשה בית פרעה. חמישי, מלחמת המלכים. שישי, מעמד בין הבתרים, שהראהו שעבוד מלכיות. שביעי, המילה. שמיני, וישלח אבימלך ויקח את שרה. תשיעי, גרש האמה הזאת ואת בנה. עשירי, העקידה" (ר' עובדיה מברטנורה, שם).

"עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם. הראשון אור כשדים שהפילו נמרוד לכבשן האש וניצל... והשני שצוהו לצאת מארצו שנאמר לך לך מארצך וממולדתך ועשה כן. והשלישי שנאמר ויהי רעב בארץ ואע"פ שהקב"ה הבטיח ואמר לו ונברכו בכך כל משפחות האדמה כשהביא הרעב לא הרהר אחר מדותיו. הרביעי לקיחת שרה לפרעה. החמישי מלחמת ארבעה מלכים שבשלש מאות ושמנה עשר איש החזיק ובטח בהקב"ה ונעשה לו נס שניצל והציל אחיו וכל רכוש סדום ועמורה והיה סובל המקרים לטובתו ולזכותו. הששי בן תשעים ותשע שנה בהמולו את בשר ערלתו, שם עצמו בסכנת הזקנה וניצל. השביעי לקיחת שרה לאבימלך. השמיני כשגרש הגר וישמעאל בנו במצות ה'. ואם הרע הדבר על אודות בנו קיים מצותו. התשיעי לעקידת יצחק בנו שכתוב בה כי עתה ידעתי כי ירא אֱלֹהִים אתה, וכי עד עכשו לא היה יודע והלא הכל גלוי וצפוי לפניו, אלא כשנודע הדבר לבריות קורא הקב"ה בו כי עתה ידעתי כי ירא אֱלֹהִים אתה... העשירי קבורת שרה. שנאמר לו קום תהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה. וכשמתה אשתו לא מצא מקום לקברה עד שקנאו ולא הרהר" (רבנו יונה מגירונדי, שם).

81 תודה ליושי פרג'ון ולמיכה גודמן, הערותיהם הועילו לי מאוד בנייתן פרשה זו.

82 "The problem of our age is the proper administration of wealth," so that the ties of brotherhood may still bind together the rich and poor in harmonious relationship" (Andrew Carnegie, "Wealth" North American Review, 1899

83 בראשית יא, לא

84 בראשית יב, ה

85 "אִמְרֵי נָא אֲחֹתִי אֶתְּ לְמַעַן יִיטַב לִי בְעַבְדוֹךָ וְחַיְתָה נְפֹשִׁי בְגִלְלָךְ" (בראשית יב, יג).

86 עיון והרחבה בנקודה זו בספרי "ככה יעשה ליהודי" עמוד 74.

87 בראשית יב, טז

- 88 אבן עזרא: "וישלחו אותו - נתן לו רשות, כדרך: ואברהם הולך עמם לשלחם (בראשית יח, טז)".
- רבי אליהו מזרחי: "וישלחו - ואלויאו כתרגומו. לא מלשון גרוש כמו וישלחנה ה' מגן עדן שהתרגום שלו ושלחיה כי אחר זה כתוב ויעל אברם ממצרים וכתוב ואברם כבוד מאד במקנה בכסף ובזהב, ואלו היה מלשון גרוש לא היה מספר הכתוב רוב כבודו ועושרו וזו היא הסבה שפרש"י תחלה מלת כבוד מאד ואחר כך ויעל אברם הנגבה שלא על הסדר כדי להודיע שפירושו וישלחו מלשון לוייה וכבוד".
- 89 בראשית יג, ב
- 90 בראשית יב, ה
- 91 בראשית יג, א
- 92 בראשית כו, ה
- 93 בראשית יג, ה
- 94 קהלת ה, ט
- 95 בראשית יג, ו
- 96 בראשית יג, י-יא
- 97 דברים יא, י-יא
- 98 יחזקאל כט, ג
- 99 בראשית יג, יג. לסקירה כוללת על רשעת סדום ניתן לעיין במאמרו של יוחנן כהן באתר דעת <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/maaliy-ot/hetey-2.htm>
- 100 יחזקאל טז, מט
- 101 קהלת ה, יב
- 102 סיקור עכשווי של "כופין על מידת סדום" ניתן למצוא במאמרו של ירידי ד"ר אביעד הכהן <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=21354>
- 103 "אמר רב אשי כל 'זיהי' איכא הכי ואיכא הכי 'זיהי בימי' אינו אלא לשון צער. חמשה 'זיהי בימי' הוו: 'זיהי בימי אחשורוש' (אסתר א) 'זיהי בימי שפוט השופטים' (רות א) 'זיהי בימי אמרפל' (בראשית יד) 'זיהי בימי אחז' (ישעיהו ז) 'זיהי בימי יהויקים' (ירמיהו א) (בבלי מגילה י ע"ב). בספרי "ככה יעשה ליהודי" (עמודים 37-39) ביארתי ש"זיהי בימי" איננו לשון צער גרידא, אלא צער שנוצר בעקבות החלטה כלכלית שאינה החלטה ערכית.
- 104 בראשית יד, יא
- 105 בראשית יד, יב
- 106 בראשית יד, יד

- 107 בראשית יד, טז
- 108 בראשית יד, כא
- 109 בראשית י, כב-כג
- 110 דברים ו, יא
- 111 "...ואמר רבי יוחנן אין הגשמים נעצרין אלא בשביל פוסקי צדקה ברבים ואין גותנין שנאמר (משלי כה, יד) 'נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר'. וא"ר יוחנן מאי דכתיב (דברים יד, כב) 'עשר תעשר' – עשר בשביל שתתעשר" (תענית ח ע"א – ט ע"ב).
- 112 מכאן ועד סוף ימי אברהם יש רק עוד מסע אחד המתרחש שנים רבות לאחר אירועים אלו – המסע לגרר (בראשית כ, א).
- 113 דברים לב, טו
- 114 דברים ח, יז
- 115 This, then, is held to be the duty of the man of Wealth: First, to set an example of modest, unostentatious living, shunning display or extravagance; to provide moderately for the legitimate wants of those dependent upon him; and after doing so to consider all surplus revenues which come to him simply as trust funds, which he is called upon to administer, and strictly bound as a matter of duty to administer in the manner which, in his judgment, is best calculated to produce the most beneficial results for the community--the man of wealth thus becoming the mere agent and trustee for his poorer brethren, bringing to their service his superior wisdom, experience and ability to administer, doing for them better than they would or could do "for themselves" (Carnegie, 1889). "Wealth
- 116 There remains, then, only one mode of using great fortunes;" but in this we have the true antidote for the temporary unequal distribution of wealth, the reconciliation of the rich and the poor – a reign of harmony – another ideal, differing, indeed, from that of the Communist in requiring only the further evolution of existing conditions, not the total overthrow of our civilization. It is founded upon the present most intense individualism, and the race is projected to put it in practice by degree whenever it pleases. Under its sway we shall have an ideal state, in which the surplus wealth of the few will become,

in the best sense the property of the many, because administered for the common good, and this wealth, passing through the hands of the few, can be made a much more potent force for the elevation of our race than if it had been distributed in small sums to the people themselves. Even the poorest can be made to see this, and to agree that great sums gathered by some of their fellow-citizens and spent for public purposes, from which the masses reap the principal benefit, are more valuable to them than if scattered among them through the course of many years

.(in trifling amounts" (Andrew Carnegie

I've had it so good in this world, you know. The odds were" 117
fifty-to-one against me being born in the United States in 1930. I won the lottery the day I emerged from the womb by being in the United States instead of in some other country where my
.chances would have been way different

Imagine there are two identical twins in the womb, both equally bright and energetic. And the genie says to them, "One of you is going to be born in the United States, and one of you is going to be born in Bangladesh. And if you wind up in Bangladesh, you will pay no taxes. What percentage of your income would you bid to be the one that is born in the United States?" It says something about the fact that society has something to do with your fate and not just your innate qualities. The people who say, "I did it all myself," and think of themselves as Horatio Alger - believe me, they'd bid more to be in the United States than in Bangladesh. That's the Ovarian Lottery" (Warren Buffett, "The Snowball. Warren Buffett and the Business of
.Life", Bantam; 1st edition September 29, 2008

My Philanthropic Pledge" 118

In 2006, I made a commitment to gradually give all of my Berkshire Hathaway stock to philanthropic foundations. I couldn't
.be happier with that decision
Now, Bill and Melinda Gates and I are asking hundreds of rich Americans to pledge at least 50% of their wealth to charity. So

I think it is fitting that I reiterate my intentions and explain the .thinking that lies behind them

First, my pledge: More than 99% of my wealth will go to philanthropy during my lifetime or at death. Measured by dollars, this commitment is large. In a comparative sense, though, many individuals give more to others every day” (Warren Buffett <https://givingpledge.org>).

119 “כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים חוץ מהוצאת שבתות והוצאת י”ט והוצאת בניו לתלמוד תורה, שאם פחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו” (בבלי ביצה טז ע”א).
 רש”י שם: “כל מזונותיו של אדם – כל מה שעתידי להשתכר בשנה שיהא נזון משם קצוב לו כך וכך ישתכר בשנה זו...”.
 בפירושו של רש”י מוצגת גישה קיצונית יותר, לפיה הכול קצוב מידי האל ואין מקום להשתדלותו של האדם כלל. אולם רש”י עצמו עבד כיינן, ובשיטה מקובצת (במסכת ביצה שם) הביא פירושים מתונים ולפיהם מאמציו של האדם מועילים ותורמים להצלחתו הכלכלית.

120 בראשית יג, ו-ז

121 רש”י פירש: “ולא נשא – לא היתה יכולה להספיק מרעה למקניהם, ולא נשא אותם – לשון קצר, וצריך להוסיף עליו, כמו: ולא נשא אותם מרעת הארץ, לפיכך כתב ולא נשא בלשון זכר”.
 הרשב”ם חלק על רש”י: “ולא נשא אותם הארץ – לא אארץ קאי. הארץ לשון נקבה, ולא כתוב לא נשא הארץ אותם, ומקרא קצר”. אולם הוא לא סיפק פירוש משל עצמו.

ראב”ע פירש שהמילה הארץ היא גם בלשון זכר.

122 רד”ץ הופמן עמד על נקודה זו.

123 בראשית לא, יח

124 בראשית מו, ו

125 בראשית יב, א-ב

126 בראשית יב, ה

127 בראשית יב, ו-ח

128 בראשית יב, ט

129 בראשית יג, א-ב

130 בראשית יג, ג-ד

131 בראשית יג, ה

132 בראשית יג, ו

- 133 בראשית לו, ו-ז
- 134 ובאופן דומה גם ברד"ק. הרמב"ן אף הוא מסתייג מהאפשרות שהארץ לא יכלה להאכיל את שני עדרי הצאן אולם אין הוא מתייחס לברכה כגורם שהפריד בין יעקב לעשיו: "ולא יכלה ארץ מגוריהם – טעמו: עיר מגוריהם, היא חברון אשר גר שם אברהם ויצחק. כי ארץ כנען תשא כזה וכזה אלף פעמים, אבל עשו בראותו כי לא יוכל לעמוד בעירו ובמקומו עזב את כל הארץ לאחיו והלך לו".
- 135 בראשית כז, כח
- 136 בראשית כז, לט-מ
- 137 בראשית לו, ב
- 138 בראשית כו, לה
- 139 במדבר יא, יז
- 140 בראשית יג, ז. רש"י בשם המדרש מצדד אף הוא במחלוקת ערכית. לשיטתו המחלוקת עוסקת בגזילת המרעה של הכנעני והפריזי המזוכרים באשר הם שליטי ארץ כנען באותה העת.
- 141 בראשית יג, ח-ט
- 142 אחרי פינוי היישובים מרצועת עזה וגוש קטיף, הוקמה מחדש חברת תפוחי עצמונה בחולות חלוצה. טיילתי שם עם בעלי החברה ועם אחד האגרונומים בשם פרץ. כשטיילתי איתו, הוא קיבל טלפון מפלסטיני שהיה מנהל העבודה שלו בגוש קטיף. שמעתי את הבחור הפלסטיני מדוכא בצד השני של הקו. שאלתי את פרץ במה דברים אמורים, והוא סיפר לי שבנטישת גוש קטיף החליטה החברה להשאיר את החממות לפועלים ולמנהלים הפלסטינים שהיו איתם בקשרי ידידות. הפלסטיני אמר לפרץ שמאז שהיהודים עזבו, היבול ירד ביותר מחמישים אחוז והם לא מצליחים לאתר את הסיבה לכך. שאלתי את פרץ מה השיב לידידו מהעבר. פרץ השיב: "מה אגיד לזו? שהיבול תלוי ברצון ה'? כשעם ישראל בעזה, היבול פרח, כשלא, יש ירידה..."
- ואז הוא המשיך: "תראה את גידולי התפוח"א והפלפל פה בחולות חלוצה. כשראש הממשלה אהוד ברק הלך לקמפ-דייוויד לדון עם ערפאת על חילופי שטחים, הוא הציע את חולות חלוצה תמורת חלק מהשטחים ביהודה ושומרון. ערפאת סירב באומרו ששום דבר לא גדל בחולות הארורים האלה. והנה, פלפלים ותפוח"א גדלים בחולות".
- 143 בראשית יג, י-יא
- 144 רש"י על פי המדרש: "הסיע עצמו מקדמונו של עולם. אמר: אי אפשר לא באברם ולא באלוקיו". פרופ' יהודה אליצור הסביר שהמילה "מקדם"

רומזת למקום שבו בנה אברהם את המזבח – “מקדם לבית אל”. כלומר לוט התרחק מאברהם ומעבודת ה', ובכך הדרש והפשט מתאחדים.
<http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tora/elitzur-4.htm>

145 בראשית יג, י

146 לאחר הפיכת סדום ברח לוט להרים, שם ישב לבדו עם שתי בנותיו, השתכר והגיע לגילוי עריות, והתיאור דומה מאוד למאורעותיו של נח אחרי המבול. במאמר “הממציא המתוסכל” לעיל בספר זה הוסבר שנח חש רגשות אשמה שהמצאת המחרשה הובילה להשחתת הדרך ולאובדן האנושות, ולכן הוא השתכר באוהלו. במאמר “אוד מנוצל מאש” להלן בספר זה הורחב הדיבור על מנהיגותו של מלך סדום וכיצד מימש לוט את שאיפותיו ליטול חלק בהנהגה. חיבור שלושת החלקים – לוט כמנהיג, לוט דומה לנח ונח כ”ממציא מתוסכל” – יוצר תמונה שבה לוט משקיף מהמערה על האזור שנכווה באש וגופרית ומתוסכל מכך שמנהיגותו היא זו שהמיטה אסון על האזור כשם שדרכו ואמונתו הובילו אותו לאבד את כל חילו.

147 מסר דומה מצוי גם במאמרו המכונן של המשקיע האגדי ריי דליו
<https://www.linkedin.com/pulse/our-biggest-economic-so-cial-political-issue-two-economies-ray-dalio>

אוד מנוצל מאש

148 “Whatsoever therefore is consequent to a time of war, where” every man is enemy to every man, the same consequent to the time wherein men live without other security than what their own strength and their own invention shall furnish them withal. In such condition there is no place for industry... no knowledge of the face of the earth; no account of time; no arts; no letters; no society; and which is worst of all, continual fear, and danger of violent death; and the life of man, solitary, poor, nasty, brut-
 (ish, and short” (Thomas Hobbes

149 משלי כח, ב-ג. מלבי”ם: “גבר רש ועושק דלים – רוצה לומר, לפעמים לא יגברו השרים, רק הרשים יגברו במרדם, וכל העם ימשלו איש ברעהו, והרשים שאין להם מאומה יעשקו את הדלים, שנתדלדלו מנכסיהם על ידי המרד. וזה דומה למטר סוחף, אם בא מטר על ידי בקיעת העבים, שמתפרץ שטף מים וסוחף את הכל, עד שאין לחם – שתחת שהמטר יביא

- לחם, יסחוף את הכל, וגם לא יבוא לחם בגללו, כן שטף רשים יסחפו את הכל כמים כבירים שוטפים”.
- 150 בביטאון אטלנטיק, 1932, מובא מאמר מצמרר בעניין גישתו של היטלר לשטות באחר: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1932/03/hitler-and-hitlerism-a-man-of-destiny/308960>
- 151 “Man’s capacity for justice makes democracy possible, but”
man’s inclination to injustice makes democracy necessary”
((Reinhold Niebuhr.
- ”יכולתו של האדם להכיל צדק, מאפשרת את הדמוקרטיה. אולם, נטיית האדם לחוסר צדק הופכת את הדמוקרטיה להכרחית”.
- 152 בראשית יג, י-יב
- 153 בראשית יג, יג. כפי שהסברתי בספרי “ככה יעשה ליהודי” עמודים 37-39 וכפי שהגמרא במסכת מגילה מספרת בשם רב אשי, בחירתו של לוט נבעה מהחלטתו להעדיף את העושר ואת ההזדמנות הכלכלית על פני ערכי הצדקה והמשפט, שהם ערכי אבות האומה. במאמר ‘משימה (בלתי) אפשרית’ בספר זה, הורחב על הקשר שבין רווחה כלכלית שאיננה מבוססת ערכים לבין חטא.
- 154 יחזקאל טז, מט
- 155 אברבנאל יד, כא
- 156 בראשית יד, ה-יב
- 157 ייתכן שהפליט הוא שליח שהוכן מבעוד מועד למקרה שבשטף המלחמה יפגעו בלוט.
- 158 “חָרַב כָּאֵה לְעוֹלָם עַל עֲנֵי הַדִּין, וְעַל עֲוֹת הַדִּין, וְעַל הַמּוֹרִים בַּתּוֹרָה שֶׁלֹּא כִּהְלָכָה” (אבות ה, ח).
- 159 בראשית יד, יג-כד
- 160 בראשית יד, כא
- 161 פרופסור גרוסמן, בספרו ‘אברהם – סיפורו של מסע’, דן בכפל המשמעות בפסוק: “וְעִמְקַם הַשָּׂדִים, בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת חֲמֵר, וַיִּגְסוּ מֶלֶךְ סֹדֵם וְעַמְרָה וַיִּפְלוּ שָׁמָּה, וְהַנְּשֹׂאֲרִים הָרָה נָסוּ” (בראשית יד, י). לדבריו, “ויפלו שמה” מתפרש שנפלו בקרב כחללים, כלומר מתו. הוא מסביר שהפסוקים “מהתלים בקורא”, כלשונו, כאשר אחר כך מלך סדום יצא לקראת אברהם והתברר שהמלכים נפלו לבורות, ולא נפלו בקרב. לפי מה שהוצע בגוף המאמר ניתן לומר שארבעה מלכים מתוך החמישה אכן נפלו בקרב ורק מלך סדום שרד.
- 162 רשב”ם יד, כא

- 163 המלבי"ם בספר יחזקאל טז, מט אומר שבסדום נותר עושר גדול: "מה שיד עני ואביון לא החזיקה וזה היה עון סדום שהעון הוא מה שמעוה במזיד בעצת שכלו, כי לא עשו זה מפני הדוחק כי היה להם".
- 164 בראשית יח, כ-כא.
- 165 שמות ג, ז-ט
- 166 אסתר ד, א
- 167 זה מזכיר מאוד את מאבק ה-NIMBY and YIMBY בסן פרנסיסקו.
<https://www.reuters.com/article/us-usa-realestate-sanfrancisco/yimby-call-to-build-more-housing-divides-booming-san-francisco-idUSKCN1J11SS>
- 168 רמב"ן לבראשית יט, ה
- 169 ישעיהו א, י
- 170 ירמיהו כג, יד. למעשה, כל הפרק מדבר על השחיתות בצדק ובמשפט ביהודה: "כולם מרצחים", "שפטו יתום ריבו אלמנה" וכו'.
- 171 ראו לדוגמה:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15299732.2017.1295373>
<https://www.theguardian.com/society/2013/sep/17/breaking-the-cycle-of-abuse>
- 172 תהליך דומה של שלילת זכויותיהם של החלשים, אי הפנמת השדר הא-לוהי ודרדור המצב עוד ועוד מתואר במשנה באבות ה, ח: "שְׁבֻעָה מִיָּנִי פְּרַעְנִיּוֹת בְּאֵין לְעוֹלָם עַל שְׁבֻעָה גּוֹפֵי עֲבָרָה: מְקַצְתָּן מְעַשְׂרִין וּמְקַצְתָּן אֵינָן מְעַשְׂרִין, רָעַב שָׁל בְּצַרְתְּ בָּאָה, מְקַצְתָּן רְעֵבִים וּמְקַצְתָּן שְׁבֻעִים. גָּמְרוּ שְׁלֹא לְעֹשֶׂר, רָעַב שָׁל מְהוּמָה וְשָׁל בְּצַרְתְּ בָּאָה. וְשְׁלֹא לְטוֹל אֶת הַחֶלֶה, רָעַב שָׁל כְּלֵיהָ בָּאָה".
- 173 בראשית יט, ט
- 174 ראו פירושו של רד"ץ הופמן לבראשית יח, כ: "זעקת וגו' – אין צריך לומר שהכוונה היא לצעקה על אודות סדום ורשעותה, כפי שאפשר לבאר בהסתמך על פסוקים אחרים. יותר קרוב נראה לנו דמויה של העיר סדום, אשר ממנה עולה עד לב השמים זעקת נקם על אודות הפשעים, שנעשים בה".
- 175 "וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַמַּלְאָכִים סְדֹמָה בְּעָרֵב וְלוֹט יָשֵׁב בְּשַׁעַר סְדֹם וַיֵּרָא לוֹט וַיִּקָּם לְקַרְאָתָם וַיִּשְׁתַּחוּ אֲפָיִם אֲרָצָה. וַיֹּאמֶר הִנֵּה נָא אֲדֹנָי סוּרוּ נָא אֶל בֵּית עַבְדְּכֶם וְלִינוּ וְרַחְצוּ רַגְלֵיכֶם וְהִשְׁכַּמְתֶּם וְהִלַּכְתֶּם לְדַרְכְּכֶם וַיֹּאמְרוּ לֹא כִי בְּרָחוּב נְלִין. וַיַּפְצֵר בָּם מְאֹד וַיִּסְרוּ אֵלָיו וַיָּבֹאוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיַּעַשׂ לָהֶם מִשְׁתֵּה וּמִצּוֹת אָפָה וַיֹּאכְלוּ. טָרֵם יִשְׁכְּבוּ וְאֲנָשֵׁי הָעִיר אֲנָשֵׁי סְדֹם נִסְבּוּ עַל הַבַּיִת

מנער ועד זקן כל העם מקצה. ויקראו אל לוט ויאמרו לו איה האנשים אשר באו אליך הלילה הוציאם אלינו ונדעה אתם... ויאמרו האנשים אל לוט עד מי לך פה חתן ובניך ובנותיך וכל אשר לך בעיר הוצא מן המקום. כי משחתים אנחנו את המקום הזה כי גדלה צעקתם את פני ה' וישלחנו ה' לשחתה" (בראשית יט, א-יג בדילוג).

176 "כתיב אפיתחא דקפוטקיא אנפק אנבג אנטל" (בבא בתרא נח ע"ב).
 "וללמוד בני העיר משם כתבו ששלשה שמות הללו מדה אחת הן ובפקא מינה למקח וממכר שאם התנה למכור לחבירו מלא מדה זו באיזה לשון שיאמר יתן שיעור אחד" (רשב"ם שם).

177 מזכיר את קריאתו של יוסף "הוציאו כל איש מעליו" (בראשית מה, א).
 178 רוב רובם של המפרשים אומרים שהכוונה בתביעה "ונדעה אותם" היא למשכב.

179 בראשית יח, כג-לב
 180 ישעיהו ג, א-יב:

כי הגה האדון ה' צ-באות מסיר מירושלם ומיהודה משען ומשענה כל משען להם וכל משען מים. גבור ואיש מלחמה שופט ונביא וקסם וזקן. שר חמשים ונשוא פנים ויועץ וחכם חרשים ונבון לחש. ונתתי נערים שריהם ותעלולים ימשלו בהם. ונגזש העם איש באיש ואיש ברעהו ירהבו הנער בזקן והנקה בנכבד. כי יתפש איש באחיו בית אביו שמלה לכה קצין תהיה לנו והמקשלה הזאת תחת ידך. ישא ביום ההוא לאמר לא אהיה חבש ובביתי אין להם ואין שמלה לא תשימני קצין עם. כי כשלה ירושלם ויהודה נפל כי לשונם ומעלליהם אל ה' למרות עני כבודו. הפרת פניהם ענתה בהם וחסאתם פסדם הגידו לא כחדו אוי לנפשם כי גמלו להם רעה. אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו. אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו. עמי נגשיו מעולל ונשים משלו בו עמי מאשריך מתעים וידרך ארחתך בלעו.

181 ביונה (ג, ד) נאמר: "ויחל יונה לבוא בעיר מהלך יום אחד ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינה נהפכת". "נהפכת" במובן כפול – או שהעיר תיהרס או שיחזור בתשובה ויהפכו את ליבם ומעשיהם. לסדום ניתנו כמה הזדמנויות לתקן את דרכה אולם המסר לא נקלט עד שלא נותרה ברירה אלא לממש את ההפיכה בדמות אש וגופרית מהשמים.

182 בראשית יט, יז-כב
 183 בראשית יט, ל-לא

184 בדברים (כט, כב) עם ישראל מוזהר שאם לא ישמור את הברית ה' יפגע בארץ ישראל כפי שעשה לסדום. הפסוק אומר: "גפרית ומלח שרפה כל

אַרְצָה לֹא תִזְרַע וְלֹא תִצְמַח וְלֹא יֵעָלֶה בָּהּ כֹּל עֵשֶׂב: כְּמִהְפַּכֵּת סֹדִים וְעִמְרָה
 אֲדָמָה וְצִבְיִים, אֲשֶׁר הִפְךָ ה', בְּאֶפֶס וּבְחֶמְתוֹ". אם כן, בשונה מטענתן של
 בנות לוט "ואיש אין בארץ", הפסוק משמיט את צוער מהערים שה' הפך.
 ניתן ליישב שצוער לא שרדה אבל נחרבה בדרך שונה. אולי, לאחר
 שאיבדה את בנות בריתה, קרסה מעצמה משום שלא היה בכוחה לנהל
 משטר וחברה נאותים.

185 ויקפדיה, מדיניות הקיצוב

186 בראשית יח, יט

תורת המשחקים ותורת העקרונות

187 ויקפדיה, תורת המשחקים

188 בראשית כג, א-כ

189 בראשית לג, יט

190 תיאור מאלף של דקויות לשון המקרא במשא ומתן ניתן למצוא ב"עיונים
 בפרשות השבוע", סדרה שנייה, מאת הרב אלחנן סמט, עמ' 89-86.

191 "אין אונאה לקרקעות" הוא כלל הלכתי שפירושו: המוכר קרקע לחברו
 במחיר נמוך מערך הקרקע או במחיר גבוה מערכה, אפילו עולה ההפרש
 על שישית, אין המוכר או הקונה רשאים לדרוש את ביטול המקח או
 לתבוע את ההפרש. יש שכתבו בטעם הדבר "שדרך בני אדם למחול
 בקרקעות, לפי שקרקעות שווים כל כסף שבעולם" (ויקשיבה, אין
 אונאה לקרקעות).

192 בראשית כג, טו

193 הרמב"ן מחבר את דברי אונקלוס שהקרקע שווה ארבע מאות כסף עם
 דברי התלמוד הבבלי (ב"מ פז ע"א): "וכדברי רבותינו עפרון קצב דמים
 כרצונו ביוקר גדול ואברהם בנדבת לבו שמע ועשה כרצונו והגדיל".
 אף שהתלמוד אמר "ביוקר גדול", ככל הנראה כוונתו היא שהתלמוד
 פירש שם שעפרון דרש את הסכום במטבע היקר "עובר לסוחר" במקום
 במטבע הסטנדרטי. כלומר, הרמב"ן הבין שגובה הסכום הוא המחיר
 הרגיל, ועפרון אמר הרבה ועשה מעט כשבהתחלה אמר שיתן בחינם,
 ובסוף דרש את הסכום בסוג מטבע יקר.

194 חומש JPS על פסוק טו.

195 הגר"א, ב"קול אליהו", קישר בין מחיר מערת המכפלה לבין ערכו הקבוע
 של שדה בספר ויקרא. לדבריו, מאחר שערך השדה היה ארבע מאות
 שקל, והמקדיש בית כור נפדה בחמישים שקל, הרי ששטח השדה היה
 שמונה בית כור.

- 196 הגמרא שהרמב"ן מביא כמקור לכך שעפרון קצב דמים ביוקר גדול לכאורה, משתמשת בסוגי שקלים – יקרים וזולים – על מנת לתאר את הפער בין הצהרותיו של עפרון בפומבי, שהמחיר יהיה המחיר הסטנדרטי, לבין מה שגבה בפועל. יש להעיר שלפי המחקר המטבעות הומצאו רק כמה מאות שנים מאוחר יותר.
- 197 הרב אלחנן סמט אכן מסביר שחלק מהמשא ומתן, ואולי עיקרו, נסוב על השאלה אם אברהם יוכל לקנות אחוזת קבר בתוך בני חת למרות היותו "גר ותושב".
- 198 בראשית כ, טו-טז
- 199 "תנו רבנן תיקנו מזונותיה תחת מעשה ידיה וקבורתה תחת כתובתה" (בבלי כתובות מז ע"ב). רש"י שם: "תחת כתובתה – תחת הנדוניה שהכניסה לו והיא כתובה בשטר הכתובה".
- 200 אבי מורי העיר שאולי יש הבדל בין הכסף שנתן אבימלך לאברהם לבין זה ששילם אברהם לעפרון, היות שאצל אבימלך כתוב "אלף כסף" ללא ציון "שקל" וללא התוספת "עובר לסוחר". אף על פי שיש המפרשים כך את המונח עובר לסוחר, נדמה לי שהכוונה היא אחרת ופירושו הוא סוג של נאמן (escrow), מי שמחזיק בכסף ובעסקה כדי לוודא שהיא מתקיימת. נוסף על כך, אף שאבימלך לא אמר במפורש את המילה "שקל", קשה להניח שהמלך ייתן כסף שאינו עובר לסוחר, ודאי אם מדובר במטבעות (ולא במשקל של כסף) שהוא עצמו אחראי על הנפקתם. בדומה לכך גם אצל שלמה המלך נאמר: "כָּרַם הָיָה לְשִׁלְמָה בְּבַעַל הַמֶּן נָתַן אֶת הַכָּרַם לְבָנָיִם אִישׁ יָבֵא בְּפָרְיוֹ אֶלֶף כֶּסֶף" (שיר השירים ח, יא), ללא ציון מטבע, אף ששם בוודאי מדובר על שווי של יבול.
- 201 קו חשיבה דומה מוביל שכם בן חמור כאשר שכנע את בני עירו למול על מנת שיוכל להתחתן עם דינה בת יעקב: "אֵךְ בָּזָאת יָאֲתוּ לָנוּ הָאֲנָשִׁים לְשִׁבְתָּ אֲתָנוּ לְהִיט לְעַם אֶחָד בְּהַמּוֹל לָנוּ כֹּל זָכָר כְּאֲשֶׁר הֵם נְמַלִּים. מִקְּנֵיהֶם וְקִנְיָנָם וְכָל בְּהֶמְתָּם הַלּוֹא לָנוּ הֵם אֵךְ גְּאוּתָהּ לָהֶם וַיֵּשְׁבוּ אֲתָנוּ" (בראשית לד, כב-כג).
- 202 בראשית כג, א-ד
- 203 בכמדבר (יג, כב) נאמר: "וְחִבְרוֹן שְׁבַע שָׁנִים נִבְנְתָה לְפָנַי צִעַן מִצְרַיִם", ובתלמוד הבבלי (סוטה לד ע"ב) בנייתה מיוחסת לחם בנו של נח. אם חברון היא עיר בנויה, הרי ששייכותו של אברהם בתוכה באוהל לאורך זמן משדרת בדיוק את המסר של "גר ותושב" (בראשית יג, יח: "וַיֵּאָהֵל אַבְרָם וַיְבֵא וַיֵּשֶׁב בְּאֵלֶיךָ מִמְרָא אֲשֶׁר בְּחִבְרוֹן וַיִּכַּן שָׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה". וכן שם יח, א-י).

- 204 בראשית כד, ג
- 205 בראשית כז, מו
- 206 בראשית כג, ה-ז
- 207 מנהג הקבורה בזמנם היה לקבור לשנים עשר חודשים באדמה – התקופה שבה הבשר מתכלה ונשארות רק העצמות. לאחר מכן נהגו להוציא את העצמות ולהעבירן למצבור העצמות המשפחתי ("נאסף אל אבותיו") (ויקיפדיה, יום ליקוט עצמות).
- 208 Never Split the Difference: Negotiating as If Your Life Depended On It" (by Christopher Voss and Tahl Raz, HarperCollins, 2016
- 209 בראשית כג, ח-ט
- 210 בראשית כג, י-יב
- 211 ראו את ההגדרה של "otherish givers" <https://www.conversationagent.com/2017/09/successful-givers.html> and "Give and Take" by psychologist Adam Grant <http://knowledge.wharton.upenn.edu/article/givers-vs-takers-the-surprising-truth-about-who-gets-ahead/> ראו גם:
- 212 בראשית כג, יג
- 213 בראשית כג, יד-טו
- 214 ייתכן שהביטוי "עובר לסוחר" משקף את ההבנה שגם אם עפרון קיבל לידי את הכסף, הרי שהוא עתיד להשתמש בו בחברון, כך שלמעשה מדובר בסכום שיעבור כך או אחרת לידי כולם.
- 215 בראשית כג, טז
- 216 "אמר רבא בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת ונתת באמונה קבעת עתים לתורה עסקת בפוך צפית לישועה פלפלת בחכמה הבנת דבר מתוך דבר" (בבלי שבת לא ע"א).
- 217 "עלינו לנצל את המעבר לאסטרטגיה של אנרגיה נקייה יותר כהזדמנות לחיזוק הכלכלה והמדינה באופן נרחב".
We should use the transition to a better energy strategy as an opportunity to create a better economy and a better country all around" (Van Jones, The Green Collar Economy: How One Solution Can Fix Our Two Biggest Problems

הבכורה והברכה

- 218 בראשית כה, לד
- 219 "וַיִּתֵּן אֲבֹרְתָם אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ לְיִצְחָק" (בראשית כה, ה).
- 220 בראשית כו, א. תודה לרב הלל נובצקי על ההפניה.
- 221 תרח הוליד את אברהם בגיל שבעים. אברהם עזב את חרן בגיל שבעים וחמש, דהיינו כאשר תרח היה בן מאה ארבעים וחמש שנים. הואיל ותרח חי מאתיים וחמש שנים, נמצא שהוא חי עוד שישים שנה בחרן אחרי עזיבת אברהם את המקום.
- 222 בראשית כג, ב-כ
- 223 לדוגמה, אברהם הגיע לגרר במסגרת מסעותיו (בראשית כ, א), ואילו יצחק הגיע לגרר בתקופה של רעב בארץ בדרכו לרדת מצרימה. אבימלך לקח אליו את שרה (בראשית כ, ב), אולם לא לקח את רבקה. את אברהם לא גירשו מגרר והוא הוכיח את אבימלך על הבאר שגזלו ממנו, ואילו את יצחק גירשו והוא לא הוכיח את אבימלך.
- 224 בראשית יג, א-ב
- 225 בראשית כ, טז
- 226 בראשית כד, נג
- 227 בראשית כה, ו
- 228 בראשית טו, יד
- 229 שמות יב, לה
- 230 בראשית כו, א-ד
- 231 כשרצה אברהם לקנות מערת קבורה לקבור בה את שרה, הוא ביקש מבני חת רק מערה: "וַיִּתֵּן לִי אֶת מְעַרַת הַמְּכַפְלָה אֲשֶׁר לוֹ אֲשֶׁר בְּקֶצֶה שְׂדֵהוּ" (בראשית כג, ט). עפרון הציע לתת חינם את השדה כולו ואת המערה שבקצה השדה, ובסופו של דבר קנה אברהם את כל השדה ואת המערה אשר בו: "וַיִּקַּם שְׂדֵה עֶפְרוֹן... לְאֲבֹרְתָם לְמִקְנֵה לְעֵינֵי בְנֵי חַת כָּל בְּאֵי שַׁעַר עִירוֹ" (כג, יז-יח). ייתכן שיצחק ראה בכך רמז ראשון למעבר לפעילות התיישבותית ואולי גם חקלאית. בקניית השדה בערוב ימיו סימל אברהם לבנו שהגיע שלב ההתיישבות. השדה שנקנה אגב קניית מערת הקבורה לשרה היה ההזדמנות הראשונה לדור ההמשך לטעום מעבודת הקרקע והחקלאות. לכן כשהעבד חזר עם רבקה נאמר: "וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׂוּחַ בְּשָׂדֵה לְפָנוֹת עָרְב" (בראשית כד, סג), "לשוח" מתפרש כעבודה חקלאית, כדברי הרשב"ם: "כדכתיב וכל שיח השדה (בראשית ב, ה) כלומר לטעת אילנות ולראות עניני פועליו".

- 232 בראשית כו, יב-יד
- 233 בראשית כו, טו-כב
- 234 http://www.lifewater.ca/drill_manual/Section_2.htm – קטע 2.5
http://wtamu.edu/~cbaird/sq/2013/07/16/how-do-wells-get-their-water-from-underground-rivers
- 235 לא ברור אם המילה שערים היא מידה חקלאית, כפירושם של רש"י רשב"ם ועוד, או שער של מטבע, כדברי הנצי"ב.
- 236 בראשית כה, לד
- 237 https://harvesttotable.com/how_to_grow_lentil/
- 238 בראשית יח, ח: "וַיִּקַּח חֲמָאָה וְחֵלֶב וּבֶן הַבֶּקָר אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּתֵּן לַפְּנִיָּהּ וְהוּא עֹמֵד עָלֵיהֶם תַּחַת הַעֵץ וַיֹּאכְלוּ".
- 239 הביטוי המקובל באנגלית: It weighs you down.
- 240 כאשר התחזה יעקב לעשו הוא אמר בשמו: "כִּי הִקְרָה ה' אֶל־לִיָּד לַפְּנֵי" (בראשית כז, כ).
- 241 אבי מורי הוסיף שעל רקע זה ניתן להבין בדרך חדשה את בקשתה של רבקה לשלוח את יעקב ללבן אחיה. לבן היה רועה צאן, והואיל ויעקב ובניו עתידים להיות נוודים, עליהם ללמוד את מקצוע רעיית הצאן.
- 242 רש"י מביא בשם המדרש שעשו היה שואל את אביו "כיצד מעשרין את המלח". הקריאה הרגילה היא שעשו מראה את עצמו צדיק בפני יצחק אביו שהרי מלח אין צריך לעשר, רק יבול. לאור מה שהוצע בגוף המאמר בכוונה נבחרה דוגמה להצטדקות דווקא מהלכות זרעים. במדרש קיים רובד נוסף: עשו מזלזל במפעל חייו של יצחק אביו.
- 243 על הפסוק: "הֲלֹעִיטְגִי נָא מִן הָאֲדָם הָאֲדָם הַזֶּה" (בראשית כה, ל) פירש רש"י: "עדשים אדומות ואותו היום מת אברהם שלא יראה את עשו בן בנו יוצא לתרבות רעה ואין זו שיבה טובה שהבטיחו הקב"ה... ובישל יעקב עדשים להברות את האבל ולמה עדשים שדומות לגלגל שהאבלות גלגל החזור בעולם".
- לפי המהלך שהוצע בגוף המאמר ייתכן שלא בכדי עשו, שאופיו התאים יותר למורשת המסעות של אברהם סבו מאשר להתיישבות הקבע של אביו, ויתר על הבכורה ביום שנפטר אברהם. בעיניו, עם מותו של אברהם תם עידן והתקבע באופן סופי הקו שיצחק מוביל. בשעה זו חש עשו שהוא נדחק החוצה מהשיח המשפחתי. ייתכן שבהקשר דומה עשו לקח נשים חתיות דווקא. אברהם ראה את עצמו כ"גר ותושב" בקרב בני חת ואף קנה מהם את מערת המכפלה והשדה. בהחלט ייתכן שעשו, כמי שהתחבר לנדודיו של אברהם, ראה בו מודל לחיקוי ובמסגרת

האינטרקציה ביניהם שהה לצידו של סבו בקרב בני חת ולכן לקח מבנותיהם לנשים. לאחר שעשו ראה שבנות כנען רעות בעיני יצחק אביו, נאמר: וַיִּלְךָ עִשָׂו אֶל יִשְׁמָעֵאל וַיִּקַּח אֶת מְחֹלֶת בַּת יִשְׁמָעֵאל בֶּן אַבְרָהָם אָחוֹת אָחוֹת עַל נָשָׁיו לֹא לְאִשָּׁה. עשו, שהיה מחובר לאברהם סבו, פנה למשפחת ישמעאל שנדד במדבר ולכן הפסוק טרח להזכיר "בן אברהם".

- 244 בראשית כז, ב
 245 בראשית כז, כז
 246 בראשית כז, ב-ד
 247 בראשית כז, כח
 248 הפסוק מתאר: "וַיִּקַּח רְבֵקָה אֶת בְּגֵדֵי עִשָׂו בְּנֵה הַגְּדֹל הַחֲמֹדֶת אֲשֶׁר אֶתָּה בְּבֵית וַתִּלְבַּשׁ אֶת יַעֲקֹב בְּנֵה הַקָּטָן" (בראשית כז, טו). בהתחשב בכך שבשלב זה יעקב איננו ילד קטן אלא מעל גיל ארבעים, סביר יותר שהפירוש של "ותלבש את יעקב בנה הקטן" הוא שרביקה הוסיפה על יעקב, הלבוש בבגדי עצמו, את בגדיו של עשו ליצירת תפאורה מושלמת.
- 249 "וַיִּקַּח עִשָׂו אֶת נָשָׁיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשֹׁת בֵּיתוֹ וְאֶת מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיִּלְךָ אֶל אֲרָץ מִפְּנֵי יַעֲקֹב אָחִיו" (בראשית לו, ו).

מידה כנגד מידה

- 250 בראשית כו, לד-לה
 251 בראשית כז, מא – כח, ט
 252 בתלמוד הבבלי שואלים מנין שדקל רע גדל בין אילנות סרק, כלומר שדבר רע מתחבר לרע אחר או לסביבה לא טובה, ומביאים דוגמאות אחדות מהמקורות לקיומה של תופעה זו: "...אמר ליה דבר זה כתוב בתורה שנוי בנביאים ומשולש בכתובים ותנן במתניתין ותנינא בכרייתא. כתוב בתורה דכתיב (בראשית כח, ט): וילך עשו אל ישמעאל; שנוי בנביאים דכתיב: (שופטים יא, ג) ויתלקטו אל יפתח אנשים רקים ויהיו עמו; ומשולש בכתובים דכתיב (בן סירא יג) כל עוף למינו ישכון ובני אדם לדומה לו; תנן במתני' כל המחובר לטמא טמא כל המחובר לטהור טהור; ותנינא בכרייתא רבי אליעזר אומר לא לחנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו" (בבא קמא צב ע"ב). לפי גמרא זו, עשו, גם כשרצה לכבד את רצונו של יצחק, הלך לחפש אשה בסביבה רעה, והוא ראוי לביקורת על כך שהרי "כל המחובר לטמא טמא". בהתאם לקו הביקורתי של הגמרא גם המפרשים (כדוגמת הרמב"ן והמלבי"ם)

מבקרים את עשו שלא הקפיד על דברי יצחק באופן מלא ולא הלך לחרן לחפש אשה. דברים אלו מתעלמים מהתיאורים על חרן בכלל ובית לבן בפרט, כפי שיופיעו בפרקים הבאים של החומש.

253 הרלב"ג בתועלות משתמש בזה להוראה קריטית לחיים: "התועלת הרביעי הוא במידות, והוא שראוי לאדם שיהיה מעורר בכל עוז לעזור לקרוביו, ולא יתעלם מהם. הלא תראה כי תכף שראה יעקב את צאן לבן אחי אמו ואת רחל בת לבן אחי אמו, התעורר למהר להשקות הצאן ההוא, וגלל לבדו האבן הגדולה אשר היו מתקבצים כל הרועים לגול אותה. עם שכבר למדנו בזה שהיה יעקב אמיץ בגבורים, כי זה הוא אחד מהתנאים שיהיה הנביא בהם יותר שלם; אמרו רבותינו ז"ל: אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור עשיר ובעל קומה".

רד"ץ הופמן: "אב האומה הידוע בחזקו ויגל – לבדו הוא מגולל את האבן הגדולה שהרועים לא היו מסוגלים להזיז משם אלא בכוחות מאוחדים. כך נמצינו למדים בדרך אגב על כוחו הגופני העצום של אבי האומה, ואף על פי כן לא מציינו בשום מקום שישתמש יעקב בכוחו זה להכנעת החלש ממנו. רק פעם אחת הוא נאבק, בלילה, מאבק הגנה, וכאשר, פעם אחרת, השתמשו בניו בכוחם כדי להרוג אנשים, הרי לא נחת דעתו עד שקלל אפם על כך, אף על פי שעשו מה שעשו מתוך רוגזה צודקת על מעשה נבלה שנעשה".

254 בראשית כט, א-י

255 פירושו של רבי אברהם בן הרמב"ם לבראשית כט, ג.

256 שד"ל הוסיף נופך משלו: "והנה נתנו אבן גדולה על פי הבאר כדי שלא יוכל כל אחד מן הרועים להשקות צאנו כי אם בחברת כל העדרים, כדי שלא יאבד אחד מהם את המים שלא לצורך. הן אמת שלא היתה גדולה כל כך שלא יוכלו שנים או שלשה לגלגלה אבל שנים ושלושה שומרים זה את זה ולא יניחו לאחד לעבור על התנאי".

257 People who do not trust one another will end up cooperating... only under a system of formal rules and regulations, which have to be negotiated, agreed to, litigated, and enforced, sometimes by coercive means. This legal apparatus, serving as a substitute for trust, entails what economists call "transaction costs." Widespread distrust in a society, in other words, imposes a kind of tax on all forms of economic activity, a tax that high-trust societies do not have to pay" (Francis Fukuyama, .(Trust: Human Nature and the Reconstitution of Social Order

258 אנשים לא רק מתנהגים בהתאם לרקע הכלכלי שגדלו בו אלא גם משנים את התנהגותם לפי מצבים כלכליים שונים. מיתון, או לחילופין שוק גואה, משפיעים על התנהגותם של אנשים וחברות. נושאים כמו אמן בין אנשים מושפעים מהמצב השורר במשק ומשתנים בהתאם לנסיבות ולכוחות הפועלים בחברה. לדוגמה, מחקרים מראים שאנשים שגדלו כשברקע לחץ כלכלי, מולידיים פחות ילדים. להרחבה בנוגע לשינויים במצבים כלכליים והשפעתם עיינו:

<https://www.nytimes.com/2010/08/08/magazine/08FOB-wwIn-t.html>:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5818567/>
https://www.jstor.org/stable/24541683?seq=1#page_scan_tab_contents

כאמור, הרקע הכלכלי, התמורות שחלות בו והשינוי שאנשים וחברות עוברים, רלוונטיים באותה מידה גם לביתוחן של דמויות תנ"כיות וחברות מסוגים שונים המוצגות בספר הספרים. למשל, בהקשר הרחב של משפחת אברהם לענפיה השונים, מלכה ונחור הולידו שמונה ילדים, ונוסף על כך לבחור היתה גם פילגש, ראומה, שילדה עוד ארבעה ילדים. לא ברור כמה ילדים היו לבתואל, בנו של נחור, היות שהתורה מתמקדת בבתו רבקה לקראת נישואיה עם יצחק. כאשר הגיע עבד אברהם לחרן, נאמר שלרבקה יש "אח ושמו לבן" ולא ברור אם היו ילדים נוספים. על פי מה שמוצע בגוף המאמר, שפל כלכלי בחרן נתן את אותותיו גם בנוגע לצמצום הילודה.

259 בראשית כד, יג-כ

260 במאמר "הבכורה והברכה" בספר זה הוקדש דיון נרחב למחלוקתם של ראב"ע והרמב"ן בנוגע לעושרו של יצחק. כך או כך יצחק, ביחד עם כל תושבי האזור, חווה משבר כלכלי משמעותי גם אם הצליח בסופו של דבר לשמור על הונו.

261 Axelrod, Robert (1984), *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, ISBN 0-465-02122-0

הספר הוא הרחבה של מחקר שערך אקסלרוד עם ד"ר וויליאם המילטון, פרופסור לביולוגיה אבולוציונית, ושהתפרסם בביטאון Science ב-1981.

262 *Animal Spirits How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*: לתקציר ראו:

- George Akerloff and Raboert Shiller, Princeton University Press. http://www1.udel.edu/johnmack/apec324/animal_spirits.html
- 263 לסיקור ועמדות לגבי אמון במערכות כלכליות בעידן המודרני ראו טונקיס, <https://www.ceps.eu/system/files/article/2009/09/196-202-Tonkiss.pdf>
- 264 דברים כח, נד-נה
- ראו גם: "The New Famines" By Stephen Devereux who describes the breakdown in trust in societies in rural Malawi where there is famine. communal values and reciprocal arrangements also eroded as individualism took over due to famine and food scarcity. Page 148
- 265 התיאור שרחל רועה את צאן אביה ומסתובבת חסרת הגנה בשדה עם רועי העדרים יכול להוות רמז ראשון לרמת הניצול של לבן את בנותיו. לבן היה יכול לקחת, אם כי בתשלום, רועה מקצועי, בדיוק כמו שהוא עושה עם יעקב בהמשך או לתת לבניו לרעות את הצאן.
- 266 בראשית לא, יד-טו
- 267 בראשית כט, יח-יט
- 268 בראשית כט, כו
- 269 בראשית כט, כז
- 270 בראשית לא, ו-טז
- 271 בראשית ל, מ-מב
- 272 דילמת האסיר, ויקיפדיה
- 273 בראשית לא, יז-כ
- 274 לתיאור פסיכולוגי איך ילדים משקפים וממשיכים מה שרואים אצל הוריהם בבית: <https://parenthood.library.wisc.edu/Popenoe/Popenoe-Modeling.html>
- 275 בראשית לא, כב-ל
- 276 בראשית לא, לא-מב
- 277 בראשית לא, מג-נג
- 278 בראשית לב, א
- 279 בראשית רבה על פי נוסח כ"פ – תורה שלמה עמוד תתנב הערה לפסוק [א]

בין אהבה לפחד

Upon this a question arises: whether it be better to be loved” 280
 than feared or feared than loved? One should wish to be both,
 but, because it is difficult to unite them in one person, it is
 .“much safer to be feared than loved

That prince who, relying entirely on the people’s promises,”
 and has not taken other precautions, is ruined; because friend-
 ships obtained by payments, and not by greatness or nobility of
 mind, may indeed be bought, but they are not owned. In time
 of need, they cannot be relied upon. Men have less scruple
 in offending one who they love than one who they fear, for
 love is preserved by the link of obligation which, owing to the
 baseness of men, is broken at every opportunity when their
 self-interest intervenes; but fear preserves you because a dread
 .(of punishment never wanes” (Niccolo Machiavelli

בראשית לב, יד-לג, טז 281

בראשית לג, יז-כ 282

לפי חז"ל (בבלי מגילה יז ע"א) יעקב שהה בסוכות שמונה עשר חודשים,
 והם מבקרים את יעקב על החלטתו זו (שם ובבראשית רבה עח, טז). דיון
 בנקודה זו ניתן למצוא בהרחב דבר לנצי"ב מוולוז'ין בראשית לג, יז.

במדבר לב, א 284

במדבר לב, א-ד 285

במדבר לב, לד-לו 286

יהושע יג, כז 287

וכן בירושלמי שביעית פרק ט הלכה ב. 288

Living on the Margins: Livelihood Strategies of Bedouin- 289
 in Herd-Owners in the Northern Negev, Israel
 מהמאמר נראה שהמתנות ששלח יעקב היו גדולות מאוד יחסית לעדר טיפוסים.

”זה לי עֲשָׂרִים שָׁנָה בְּבִיתְךָ עֲבַדְתִּיךָ אַרְבַּע עֶשְׂרֵה שָׁנָה בְּשֵׂתִי בְּנִתְיְךָ וְשֵׁשׁ 290
 שָׁנִים בְּצֹאנְךָ וְתַחֲלֶף אֶת מִשְׁכָּרְתִּי עֲשֶׂרֶת מְנִים. לוּלִי אֶלֶהִי אָבִי אֶלֶהִי
 אֲבָרְהָם וּפְחַד יִצְחָק הִיָּה לִי כִי עָתָה רִיקָם שְׁלַחְתָּנִי... וַיִּשָּׁבַע יַעֲקֹב בְּפֶחַד
 אָבִיו יִצְחָק” (בראשית לא, מא-נג).

291 "וַיִּשְׁמַע אֶת דְּבָרֵי בְנֵי לֶבֶן לֵאמֹר לָקַח יַעֲקֹב אֶת כָּל אֲשֶׁר לְאֲבִינוּ וּמֵאֲשֶׁר לְאֲבִינוּ עָשָׂה אֶת כָּל הַכְּבֹד הַזֶּה. וַיֵּרָא יַעֲקֹב אֶת פְּנֵי לֶבֶן וְהָיָה אֵינָנו עִמּוֹ כְּתַמּוֹל שְׁלֹשׁוֹם". (בראשית לא, א-ב).

292 "וַיִּקַּח לוֹ יַעֲקֹב מִקָּל לְבָנָה לַח וְלוֹזוּ וְעַרְמוֹן וַיַּפְצֵל בְּהֵן פְּצָלוֹת לְבָנוֹת מִחֹשֶׁף הַלֶּבֶן אֲשֶׁר עַל הַמְּקָלוֹת. וַיֵּצֵג אֶת הַמְּקָלוֹת אֲשֶׁר פָּצַל בְּרֵהֻטִים בְּשִׁקְלוֹת הַמַּיִם אֲשֶׁר תָּבֵאן הַצֹּאן לְשִׁתּוֹת לְנֹכַח הַצֹּאן וַיַּחֲמֶנָה בְּבֹאֵן לְשִׁתּוֹת. וַיַּחֲמֵוּ הַצֹּאן אֶל הַמְּקָלוֹת וַתִּלְדֶּן הַצֹּאן עֲקָדִים נְקָדִים וַיְטַלְאִים. וְהַכְּשָׁבִים הִפְרִיד יַעֲקֹב וַיִּתֵּן פְּנֵי הַצֹּאן אֶל עֵקֶד וְכָל חוּם בְּצֹאן לֶבֶן וַיִּשֶׁת לוֹ עֲדָרִים לְבָדוֹ וְלֹא שָׁתֵם עַל צֹאן לֶבֶן. וְהָיָה בְּכָל יָחַם הַצֹּאן הַמְּקָשָׁרוֹת וְשֵׁם יַעֲקֹב אֶת הַמְּקָלוֹת לְעֵינֵי הַצֹּאן בְּרֵהֻטִים לְיַחֲמֶנָה בַּמְּקָלוֹת. וּבְהַעֲטִיף הַצֹּאן לֹא יֵשִׁים וְהָיָה הָעֲטָפִים לְלֶבֶן וְהַקְּשָׁרִים לְיַעֲקֹב. וַיִּפְרֹץ הָאִישׁ מְאֹד מְאֹד וַיְהִי לוֹ צֹאן רְבוֹת וּשְׁפָחוֹת וְעֲבָדִים וְגַמְלִים וְחֹמְרִים" (בראשית ל, לז-מג).

293 כבריחתו מעשו יעקב נדר: "וַיִּדְרֹךְ יַעֲקֹב נֶדֶר לֵאמֹר אִם יִהְיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וּשְׁמֵרֵנִי בַּדֶּרֶךְ הַזֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לְאֹכַל וּבְגָד לְלְבָשׁ. וְשָׁבְתִי בְּשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים. וְהָאֶבֶן הַזֹּאת אֲשֶׁר שָׁמַתִּי מִצִּבְיָה יִהְיֶה בֵּית אֱלֹהִים וְכָל אֲשֶׁר תִּתֵּן לִי עֲשֶׂה אֲעֲשֶׂהוּ לָךְ". (בראשית כח, כ-כב). לפי זה ניתן לפרש בדרך אחרת את התעכבותו בסוכות. יעקב הבטיח לתת מעשר מכל מה שירוויח בגלות אך הוא השתמש בהונו לרצות את עשו. ייתכן שיעקב חש שהוא ניצל הון שהיה אמור להיות מוקדש לה', ולכן התעכב בסוכות על מנת להשלים את החסר ולתת את המעשר בעיני יפה. חשוב לציין שחז"ל קבעו שיעקב שהה בסוכות שמונה עשר חודשים אולם פרק זמן זה אינו מפורש בפסוקים, ולענ"ד שהה שם יותר כדי לבנות את הונו מחדש.

294 "The people when rightly and fully trusted will return the trust"
 ((Abraham Lincoln

295 בראשית לג, יח-כ

296 לפי המחקר הארכיאולוגי בתקופה זו טרם הומצאו המטבעות.

297 וכן שד"ל על אתר.

298 במאמר "הבכורה והברכה" בספר זה נידון בהרחבה מהלך כלכלי דומה שעשה יצחק כאשר השקיע בחקלאות את ההון המשפחתי, שהיה מבוסס עד אז על נכסים בניידים ונזילים. עם זאת יש לשים לב לשוני – יצחק השקיע בחקלאות בשיא הרעב והמשבר והצלחתו ניקרה את עיני הפלשתים עד שהם גירשו אותו מארצם. יעקב בחר, ללא כל לחץ חיצוני, להשתקע בשכם, ולכן המהלך שלו מתפרש כהבעת אמון.

- 299 דומה לפועלו של הברון יעקב רוטשילד שקנה קרקעות בארץ ישראל להתיישבות היהודית.
- “כמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר? שנים עשר חודש. קנה בה בית דירה – הרי הוא כאנשי העיר מיד” (בבא בתרא פרק א משנה ה) – מי שקונה קרקע מהמקומיים נחשב מיד לחלק מהעיר או הארץ.
- 300 רלב”ג בראשית לג, יט
- 301 Five Powers That Get Ideas Off The Ground, Rosabeth Moss Kanter, hbr.org, September 20, 2010
- 302 אזור שכם כלל ארץ רחבה לכיוון דרום ומזרח.
- 303 “You must trust and believe in people, or life becomes impos-
sible.”
- 304 בראשית לד, ח-י
- 305 בראשית לד, יט
- 306 בראשית לד, יג-יז
- 307 “If an injury has to be done to a man it should be so severe that
his vengeance need not be feared” (Niccolo Machiavelli, The
Prince).
- “אם נדרש להכות מישהו, כדאי שהפגיעה תהיה קשה דיה שתמנע כל
חשש נקמה.”
- 308 ראו מאמרו של הרב יעקב מדן “כל האומר ראובן חטא” על נושא זה.
- 309 בראשית מט, ה-ז
- 310 בראשית לד, ל
- 311 בראשית לה, ה

עתודת קרקע

- 312 בראשית לז, א-יד
- 313 <https://hbr.org/2012/01/avoid-the-traps-that-can-destroy-fami-ly-businesses>
- 314 וכן בפירושו של הרב יעקב מדן על ספר בראשית “כי קרוב אליך”, עמודים 339-340.
- 315 “היה רועה” הוא ביטוי העשוי להתפרש בשני מובנים: “היה רועה” כפעולה מתמשכת לאורך זמן, או “היה רועה” בלשון עבר וכעת כבר לא. ניתן לקיים את שני המובנים אם בהתחלה עשה יוסף תקופה עם אחיו הבוגרים ברעיית הצאן, וכשהתחיל להביא את דיבתם רעה אל

- אביהם, הם לא יכלו להמשיך לעבוד יחד ויוסף מצא את עצמו מחוץ לעסק המשפחתי.
- 316 באופן דומה הפסוק אומר "וְגַם לְלוֹט הֵהָלֵךְ אֶת אַבְרָם הֵיךְ צֵאן וּבְקָךְ וְאַהֲלִים" (בראשית יג, ה) כשהם עולים יחד חזרה ממצרים, אבל מיד לאחר מכן נפרדים.
- 317 בראשית לו, כו-כח
- 318 במחקר אחר של הרווארד מתואר איך בדור הראשון של עסקים משפחתיים סגנון הניהול הוא של "כובש" החותר לו דרך למימוש האסטרטגיה העסקית של העסק שהקים. המחקר מצא שבדור השני, לאחר שהעסק התבסס, עדיף מנהיג שהוא יותר רב-ממדי. נראה ששמעון ולוי, ובני לאה ככלל, היו קרובים יותר לניהול הלוחמני שהכירו מתקופת ילדותם בחרן, מאשר לניהול רב-ממדי המתבסס על אמון ופתוח לשינויים. לעיון נוסף: <https://hbr.org/2014/12/family-businesses-need-one-per-son-to-conquer-and-another-to-rule>
- 319 חמש דרשות (עמודים 15-35). הנושא שהרב סולובייצ'יק מדבר עליו הוא יחסו האוהד לציונות בשעה שסבו ומשפחתו התנגדו לה.
- 320 חומש JPS על אתר מסביר שבעת העתיקה ולאורך חומש בראשית החלומות נתפסים ומובנים כנבואות.
- 321 הרש"ר הירש (ע"פ תרגום alhatorah.org.il) הסביר שאלומות הן השלב האחרון לפני הפצה:
ישנו גם הבדל בין "אלמים" ל"אלמות". המשנה בפאה (ו, י) מבדילה בין "אגודים" ל"אגודות", ולפי אחד הפירושים שם, "אלומה" מציינת אגודה קטנה: "כריכות קטנות ועושין בג' או ד' עומר אחד" (עייין בפירוש הרא"ש שם). נראה שבחלום יוסף, בתחילה קצרו את כל השדה ואגדו את החיטה באגודות קטנות – "אלומות"; ולאחר מכן נערמו האלומות לעשות מהן ערימות גדולות – "אלומים", באמצע השדה הקצור ("בתוך השדה").
- לפי זה, כך סיפר יוסף לאחיו: "בחלומי לא היינו כה מפולגים. היינו מאוחדים בעבודתנו, ועבדנו בצוותא בהערמת האלומות הקטנות לאלומים גדולים באמצע השדה. גם אני הייתי מוכן להוסיף את האלומה הקטנה שלי לערימה הגדולה המשותפת, אך לא היה ניתן להזיז את אלומתי. היא נעמדה ונתרה זקופה, וסירבה להיות מובלת לערימה המשותפת במרכז. ויתרה מכך, אלומותיכם יצרו מעגל מסביב לאלומתי והשתחוו לפני!"

הרי לפנינו תיאור מושלם של יחיד מבודד, גבוה משכמו ומעלה מאחיו, הנאספים מסביבו בהבעת רצון טוב של השתחווייה. דבר זה קרה נגד רצונו; הוא היה מוכן לתת את חלקו הקטן לכלל, ובכך להתאחד עם כל האחרים.

ועוד, הדברים שהופיעו בחלום יוסף היו אלומות חיטה. אחיו הרי לא עסקו בעבודת האדמה, הם היו רועים; וייעודם להפוך לאומה עובדת אדמה היה טמון עדיין בעתיד הרחוק. אם עבודת האדמה תפסה מקום כה גדול במחשבותיו של יוסף, עד שאף חלם עליה; יתכן הדבר אך ורק בגלל שאביו ישראל לימד אותו על העתיד הלאומי שנועד למשפחתו. והנה דווקא מטעם זה חשו האחים צודקים בתשובתם: "האם ברצונך למלוך עלינו ביום מן הימים? או שמא רצונך למשול בנו אף עתה? אין מקום לרעיונות שכאלה אפילו בחלום!" וכך הם הוסיפו עוד שנוא אותו, לא רק בשל תוכנו של החלום, אלא גם מחמת עזות המצח שלו – לסברתם – לספר להם עליו.

322 במכירת יוסף (בראשית לז, כה-כח) נאמר שהאחים ניצלו אורחת ישמעאלים שהובילה בשמים למכירה במצרים. כלומר האחים השתמשו נגדו במערכת הפצה מהסוג שהוא חלם (ונאם) עליה, בבחינת "ונראה מה יהיו חלומותיו".

323 לדעת הרב סולובייצ'יק המעבר לחקלאות נועד על מנת לשרוד במצרים ולא בארץ ישראל. הרב סולובייצ'יק מסביר שיוסף ידע שהגלות בפתח לאור הבטחת האל בברית בין הבתרים, ולכן ניסה להכין את המשפחה לגלות.

324 לאחר יותר מעשור, כשיוסף היה שליט מצרים ואחיו ירדו למצרים לקנות אוכל, נאמר: "וַיִּזְכֹּר יוֹסֵף אֶת הַחֲלֹמוֹת אֲשֶׁר חָלַם לָהֶם" (בראשית מב, ט). הלשון "חלם להם" במקום "חלם" יכולה להתפרש שיוסף חלם את חלומותיו לעזור לאחים – "להם" – כשביקש להתמודד עם הקשיים הכלכליים באמצעות שינוי אסטרטגיה. תודה לד"ר בני גזונדהייט על ההערה.

325 הרב סולובייצ'יק כנראה מתמודד עם הטענה של רבני אירופה שלימודי חול ומדע – ובאופן דומה גם הציונות – הם דברים חדשים שאינם חלק מהמשך המסורת. אל מול השקפת עולם זו, הרב סולובייצ'יק מטעים שכאשר הזמנים משתנים, גם הכלים צריכים להשתנות.

326 בראשית לז, ט-יא

327 בראשית מא, נו

328 בראשית ל, לז-מב; בראשית לא, י-יב

- 329 גרוטה מתייחס לסיפור יוסף ואחיו כאב־טיפוס לתופעה פסיכולוגית זו:
 "Conflicting Generations, A New Theory of Family Business"
 (Rivalry" (Jim Grote, In Family Business Review, June 2003
- 330 תעיד על כך ההופעה שלהם במצרים ליד יוסף כ: "רעה צאן עֲבָדֶיךָ גַם
 אֲנַחְנוּ גַם אֲבוֹתֵינוּ" (בראשית מז, ג).
- 331 בראשית לז, יב-יז
- 332 רוב המפרשים שאלו את השאלה ההפוכה: למה שלח יעקב את יוסף
 בידוע שהאחים שונאים אותו, ולא נדרשו לשאלה מדוע הסכים יוסף
 ללכת.

עכבר העיר

- 333 הרמב"ן והנצי"ב רואים את ה"עצה" כחלק אינטגרלי מפתרון החלום ולא
 כעצה נפרדת המתווה את הדרך להתמודדות עם החלום.
- 334 בראשית מא, יז-לו
- 335 הפסוקים נקטו את המילה "בר" ("ויצבור בר") במקביל למילה "אוכל",
 ונראה שלא ניתן ליצור אבחנה ברורה מתי נעשה השימוש בכל אחת
 מהמילים.
- כך כתב שד"ל: "אכל בערים – הוא פירוש הקודם, יצברו בר תחת יד
 פרעה, כלומר יצברו אכל בכל עיר ועיר, ושמרו דבק עם ויצברו, וכן דעת
 בעל הטעמים; אע"פ שיש הבדל בין בר לאכל, כי בר הוא הדגן המנוקה
 מן התבן, ואכל כולל כל מין מאכל, בפרשה הזאת אין חילוק ביניהם ומה
 שדקדקתי בכורי העתים איננו צודק, שהרי אחי יוסף אמרו (בראשית
 מג, ד) 'נרדה ונשברה לך אוכל', וכבר באו למצרים, וראו שאין מוכרים
 שם רק בר; ונראה כי יוסף לא צבר רק בר, ומשה הזכיר לפעמים השם
 הפרטי בר, ולפעמים השם הכולל אוכל". לעומתו, הנצי"ב פירש: "את כל
 אוכל – אפילו שאינו מתקיים, והוא נקרא 'אוכל', באשר נאכל כמו שהוא
 חי ע"פ רוב".
- 336 לדוגמה: "כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ כֶּסֶף או כְּלִים לְשֹׁמֵר וְגַב מִבֵּית הָאִישׁ אִם
 יִמָּצֵא הַגָּב יִשְׁלַם שְׁנָיִם. אִם לֹא יִמָּצֵא הַגָּב וְנִקְרַב פְּעַל הַבַּיִת אֶל הָאֱלֹהִים
 אִם לֹא שִׁלַּח יָדוֹ בְּמִלְאֶת רֵעֵהוּ" (שמות כב, ו-ז); או: "נִפְשׁ כִּי תַחַטָּא
 וּמַעֲלָה מַעַל בֵּהּ וְכַחַשׁ בְּעֲמִיתוֹ בְּפִקְדוֹן או בְּתִשׁוּמַת יָד או בְּגִזְל או עֲשָׂק
 אֶת עֲמִיתוֹ" (ויקרא ה, כא).
- 337 בהיותו בן 15 העיר לי החברותא שלי עזרא וינר (היום רב בניו ג'רזי)
 בשם מישוהו שאינני מכיר בשם גרשון קרמר, שהאבסורד שבחלום בעיני
 יעקב טמון במילים עצמן: "וַיִּסְפַּר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחִיו וַיִּגְעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר

לוֹ מָה הַחֲלוּם הַזֶּה אֲשֶׁר חִלַּמְתָּ הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאִמָּךְ וְאַחֶיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֲרֻצָּה. בְּמִיָּלִים "אֲשֶׁר חִלַּמְתָּ הַבּוֹא..." עֲצַמֵּן כְּתוּב: "רַחֵל מִתָּה".
 338 "אמר ר' ברכיה חלום אף על פי שמקצתו מתקיים כולו אינו מתקיים מנא לן מיוסף דכתיב (בראשית לו, ט) והנה השמש והירח וגו' וההיא שעתא אמיה לא הות... א"ר פנדא א"ר נחום א"ר בירים משום זקן אחד ומנו ר' בנאה עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים פעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולם ומה שפטר לי זה לא פטר לי זה וכולם נתקיימו בי לקיים מה שנאמר כל החלומות הולכים אחר הפה" (בבלי ברכות נה ע"א-ע"ב).

339 העובדה שהאחסון הסטנדרטי יעיל לשנתיים לכל היותר מעבר למחזור החקלאי הקרוב, עולה גם במסגרת מצוות השמיטה: "וְעֲשִׂיתֶם אֶת חֻקְתִּי וְאֶת מִשְׁפָּטֵי תִשְׁמְרוּ וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם וְיִשְׁבַּתֶּם עַל הָאָרֶץ לְבַטַּח. וְנִתְּנָה הָאָרֶץ פְּרִיָּה וְאֶכְלֶתֶם לְשִׁבְעַ וְיִשְׁבַּתֶּם לְבַטַּח עָלֶיהָ. וְכִי תֹאמְרוּ מָה נֹאכֵל בַּשָּׁנָה הַשְּׂבִיעִת הֵן לֹא נִזְרַע וְלֹא נֹאסַף אֶת תְּבוּאֲתֵינוּ. וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׁשִׁית וְעָשִׂתָ אֶת הַתְּבוּאָה לְשִׁלֹּשׁ הַשָּׁנִים. וְיִזְרְעוּ אֶת הַשָּׁנָה הַשְּׁמִינִית וְאֶכְלֶתֶם מִן הַתְּבוּאָה יָשֵׁן עַד הַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִת עַד בּוֹא תְּבוּאֲתָהּ תֹאכְלוּ יָשֵׁן" (ויקרא כה, יח-כב).

340 רש"י (בראשית מז, יט) פתר שבסופו של דבר הרעב הסתיים מוקדם מהצפוי בזכות ברכתו של יעקב לפרעה. עולה מדבריו שבדרך הטבע ספק אם היה בידי פרעה וחרטומיו להיחלץ מהתחזית המרה, אפילו באמצעות תכניתו היומרנית של יוסף.

341 יחזקאל כט, ג

342 בראשית מז, יט

343 בראשית מז, כא

344 A modern combine harvester, driven by a single man, can reap enough wheat in a single day to make half a million loaves. Little wonder that as I write these words (around the end of 2008), for the very first time the majority of the world's population lives in cities – up from just 15 per cent in 1900. The mechanisation of agriculture has enabled, and been enabled by, a flood of people leaving the land to seek their fortune in the city, all free to make for each other things other than food. Though some came to town with hope and ambition, and some with desperation and fear, almost all were drawn by the same aim: to take part in trade. Cities exist for trade. They are

places where people come to divide their labour, to specialise and exchange. They grow when trade expands – Hong Kong’s population grew by thirty times in the twentieth century – and shrink when trade dries up. Rome declined from a million inhabitants in 100 BC to less than 20,000 in the early Middle Ages”
 .(Matt Ridley, “The Rational Optimist”, Page 158

345 בהנחה שהמצב הבסיסי הוא כפרים וחוות מבוססי חקלאות לאורך הנילוס, העברת העם לערים על מנת שירכוש מקצועות חדשים דרושה כדי שלאנשים יהיו תחומי עיסוק רלוונטיים גם בתקופת שבע שנות הרעב. ציבור גדול של אנשים לא יעמוד בשבע שנים של חוסר מעש ותכלית אף אם אין בעיה של כמות האוכל. תובנה זו נידונה לעיל בהרחבה במאמר “הכנסה בסיסית לכל”.

346 בראשית מא, נז. יוסף באופן פשוט נמצא בעיר, וכאמור בהמשך: “הם יצאו את העיר לא הרחקו ויוסף אמר לאשר על ביתו קום רדף אחרי האנשים” (בראשית מד, ד).

347 בראשית מב, לד. ראיית העיר כמקום שמוביל יתרונות של מסחר, עולה גם כאשר בני שכם ניסו לשדל את בני יעקב לשבת בעירם: “והתחנתו אתנו בנתיכם תתנו לנו ואת בנתינו תקחו לכם. ואתנו תשב וְהָאָרֶץ תהיה לפניכם שבו וסחרוה וְהֶאֱחָזוּ בָהּ” (בראשית לד, ט-י).

348 בבלי סנהדרין טז ע”א: “אמר רבי שמעון חסידא: כנור היה תלוי למעלה ממיטתו של דוד כיון שהגיע חצות לילה רוח צפונית מנשבת בו והיה מנגן מאליו מיד היה דוד עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו אמרו לו אדונינו המלך עמך ישראל צריכין לפרנסה אמר להן לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו אין הקומץ משיבע את הארי ואין הבור מתמלא מחולייתו. אמר להם: לכו פשטו ידיכם בגדוד...”

בדומה לאמירתו של דוד “לכו והתפרנסו זה מזה”, ריצ’רד פ. מות’ במאמרו: Differential Growth Among Large US Cities (in quirk (and zarley’ Papers in Quantitative Economics 1968 (pp. 311-35 מראה שערים מתפתחות בהתאם לכמות ההון האנושי. לפי המחקר שלו מפעלי תעשייה מוקמים באזורים שיש בהם הון אנושי רב, וזאת בשונה מהתפיסה הרווחת שאנשים מהגרים למקומות שיש בהם עבודה.

349 יש כמה תיעודים היסטוריים לרעב במצרים בעת העתיקה, כמובא בחומש JPS פרק מא פסוקים נג-נז.

- 350 בארמית נמלה נקראת 'קמצא' והיא אכן מהווה סמל לשמירת תבואה ואגירתה מתקופת השפע לתקופת המחסור.
- 351 בראשית מא, מו-מט
- 352 שד"ל והרש"ר הירש נדרשו אף הם לנקודה זו. שד"ל פירש: "כי אין מספר – דרך גוזמא, כמו שאומרים בלעז innumerabile, immenso". הרש"ר הירש הסביר שהיתה ספירה מדויקת אלא שבעיני האנשים היה כל כך הרבה שהכמות המדויקת מבחינה חשבונאית נראתה חסרת משמעות.
- 353 מעבר להשערה הפשוטה שייתכן שיוסף העלה על דעתו שיצטרך לתמוך במשפחתו אם הרעב ישפיע על כל האזור, במאמר "תמרור המרמור" הורחב על אודות האופן שבו יוסף ניהל את שנות המשבר וחלוקת האוכל לאוכלוסיה מה שהוביל בסופו של תהליך לירידת בני ישראל למצרים.
- 354 בראשית מא, נג-נז
- 355 יש מחלוקת מפרשים אם "וישבור" פירושו שהעם שילם או שמא חילק יוסף בחינם.
- 356 עוד על שרשרות אספקה ויציבות פוליטית:
<https://www.paragkhanna.com/home/2016/4/12/the-world-through-the-lens-of-chinese-supply-chains>
- 357 באופן דומה, ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו מרבה להשתמש בפיתוחים ישראלים שונים לטובת חיזוק יחסי החוץ של מדינת ישראל.
- 358 מודל "בסיס הזהב" – מודל זה התקיים בעילות גבוהה יחסית בשנים 1850-1914 ושוב בשנים 1925-1929 ואפשר פעילות כלכלית בינלאומית ענפה. המודל התבסס על קבוצת המדינות המובילה מבחינה כלכלית ופוליטית באותה עת: בריטניה, ארה"ב, צרפת, גרמניה, איטליה ואוסטרו-הונגריה. מדינות אלו שאפו לפתח מערכת כלכלית בינלאומית יציבה ולכן כל מדינה קבעה שער חליפין קבוע ויציב לעד ביחס לכמות הזהב שבידה. מדינות אלה הקפידו להדפיס כסף רק כאשר היה מגובה בזהב בהיקף מתאים. השיטה הצליחה לעמוד בזעזעים פוליטיים וביטחוניים, ובכלל זה מלחמת צרפת-פרוסיה וסכסוכים אחרים (כלכלה פוליטית, יורם גבאי, <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Index/Chapter.aspx-?nBookID=96272021&nTocEntryID=96274650>).
- 359 ראו דבריו של ד"ר פארג כהנא על היחס ההפוך שבין קיומן של שרשרות אספקה פעילות לבין הסיכוי למלחמה קוטבית טריטוריאלית: Connectography, Prologue, page XVII

360 המסלול הביטורלי מאפשר למדינות לגבש הסכמים ההולמים באופן מדויק יותר את צורכיהן. בתחום הכלכלי, התקשרות עם מדינות בהסכמים ביטורליים עשויה להגדיל את עלויות העסקה, שכן כל מדינה תצטרך לנהל משא ומתן מיוחד על הסכמי סחר במקום להצטרף להסכם שכבר גובש. למצב זה יתרון מובהק כאשר מדובר במדינה גדולה החותמת על הסכמים עם מדינות קטנות, ובהתחשב בפערי המיקוח ביניהן במשא ומתן על ההסכמים הביטורליים באפשרותה לקנות השפעה רבה במדינות אלו (ויקיפדיה).

361 בראשית מב, ה. ייתכן שזה חלק מההסבר של החזרת הכסף לאחים על ידי יוסף ועבדיו. בשלב זה של הרעב, יוסף לא גבה כסף ממבקשי המחיה כי היה מעוניין לרכוש את תלותם באוכל חינם. זה היה נכון גם לגבי ארץ כנען. בני יעקב ואביהם הבינו שמי שמשלם עבור מצרך חשוב חופשי יותר ממי שמקבל מתנות חינם, ולכן באו לשלם אף שיוסף רצה לחלק חינם.

362 לסיקור של המשמעות של פרישת ארה"ב מהסכם הסחר באסיה, ראו מאמרו של ידידי פארג כהנא: <https://www.politico.com/agenda/story/2017/02/trade-grows-without-us-000321>

363 "ויאמר יוסף אל אחיו ואל בית אביו אעלה ואגידה לפרעה ואמרה אליי אחי ובית אבי אשר בארץ כנען באו אלי. והאנשים רעי צאן כי אנשי מקנה היו וצאנם ובקרים וכל אשר להם הביאו. והיה פי יקרא להם פרעה ואמר מה מעשיכם. ואמרתם אנשי מקנה היו עבדיך מנעורינו ועד עתה גם אנחנו גם אבותינו בעבור תשבו בארץ גשן כי תועבת מצרים כל רעה צאן" (בראשית מו, לא-לד).

ובהמשך: "וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גשן ויאחזו בה ויפרו וירבו מאד" (בראשית מז, כז). פסוק זה פורש על ידי רבי שלמה אפרים מלונגטיץ במאה ה-17 בפירושו "כלי יקר" כתוכחה: "כל פסוק זה בחטאת בני ישראל הוא מדבר כי הקב"ה גזר עליהם כי גר יהיה זרעך והמה בקשו להיות תושבים... הפסוק מאשימם על ישיבה זו שבקשו אחיזה בארץ לא להם... וכל כך נשתקעו שמה עד שלא רצו לצאת מצרים עד שהוצרך הקב"ה להוציאם ביד חזקה..."

364 ראו מאמר מכוון של קרן המטבע הבינלאומית בנושא זה: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/trade.htm>

366 יוסף נקבר בעיר שכסם אותה נחלו בניו (שבט אפרים). במאמר "עתודת קרקע" בספר זה הרחבתי על אודות משנתו הכלכלית של יוסף והקשר שבינה לבין חלקת השדה שיעקב קנה בשכס.

תמרור המרמור

367 בראשית מז, יא-כז
368 אברבנאל, פרשת ויגש, השאלה השביעית.

369 ניסוח חריף אף יותר בדבר תפקידה של פרשייה זו מצוי בתלמוד הבבלי (חולין ס ע"ב): "אמר ר"ש בן לקיש הרבה מקראות שראויין לשרוף והן הן גופי תורה... 'ואת העם העביר אותו לערים' מאי נפקא מינה? דלא ליקרו לאחיו גלוותא". רש"י שם נדרש לעדן מעט: "הרבה מקראות – יש שדומה לקוראיהן שהן ראויין לישרף שלא היה לו לכותבם שאין להם צורך בתורה וגנאי הוא לחברן עם הקדושה".

370 בראשית טו, יג
371 לסיקור מלא וממצה של שיטות אלו, ראו ב"על התורה": http://alhatoh.org/Yosef's_Economic_Policies/2. תודתי למשפחת נובצקי על ההפניה.

372 שמות א, יא
373 מפרשים נוספים – הכוללים את פרופ' אוריאל סימון, תמיר גרנות והרב דוד סבתו – פירשו אף הם בדרך זו. להרחבה:

http://alhatoh.org/Yosef's_Economic_Policies/2 הערה 24.
הרב מדן, בספרו "כי קרוב אליך" מסכים עם המבקרים שהתכנית הכלכלית גרמה אולי לאנטישמיות ובסוף גם לשעבוד משום שהיו מי שניצלו את סיפור הצלת מצרים על ידי יוסף לעלילה כלכלית, אך לדעתו לא היתה זו תוצאה ישירה של כלכלת יוסף.

374 לדוגמאות נוספות ראו "The Questionable Legacy of Alan Green-span מאת Thomas Palley, והספר "Greenspan's Bubbles" שיליאם פלקנשטיין.

375 כך כתב ניקולס נסים טאלב בנוגע למשבר הפיננסי הגדול שהתרחש בשנת 2008.

You have close to a million people out there in economic life." How many people saw the extent of what could happen in this financial crisis? Some people said we'd have a problem of too much leverage, but very few saw the potential total impact that could come out of it. They didn't see the cascading effects that

can be produced by a complex system" (Nicholas Nassim Taleb).

<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/03/12/AR2009031202181.html?noredirect=on>

People have the problem of denial. This is one of the things I learned in Lebanon. Everybody who left Beirut when the war started, including my parents, said, 'Oh, its temporary.' It lasted 17 years! People tend to underestimate the gravity of these sit-

(uations. That's how they work" (Nicholas Nassim Taleb

"לאנשים יש בעיה גדולה של הכחשה. זה אחד מהלקחים שלי מלבנון (גדל שם). כל מי שעזב את ביירות כשהמלחמה התחילה, כולל הוריי, אמר: 'זה זמני'. אך זה נמשך 17 שנה. אנשים נוטים להמעיט במשמעותם של האירועים ולהעריך אותם לא נכון. כך הוא הטבע האנושי".

376 בראשית מא, נג-נז

377 בראשית מד, יב

378 בראשית מד, יג

379 אמנם החזקוני, הרד"ק, ר' אברהם בן הרמב"ם ועוד פירשו שהוא פרנס את משפחתו בשפע אך דומני שזה איננו פשט הכתובים וגם לא חכם לשליט. כמובא לעיל בגוף הדברים הרלב"ג כתב כדברינו: "הנה לא רצה לתת ממנה לבית אביו כי אם לפי הצריך להם, ולזה סיפר (מז, יב) שכלכל אותם לחם לפי הטף". וכן ברמב"ן ורבנו בחיי ועוד.

380 רש"י, בעקבות חז"ל, פירש שהרעב הפסיק כשיעקב ירד מצרימה ובירך את פרעה ולכן הרעב נמשך רק שנתיים. עם זאת, לפי הפשט, הרעב נמשך והשנתיים המתוארות בפסוקים שהובאו בתחילת המאמר, שבהן יוסף אסף את כל הכסף ואחר כך את כל הבהמות, הן השנתיים הראשונות לירידתם של יעקב ומשפחתו למצרים, דהיינו השנים השלישית והרביעית לתחילת הרעב. כך פירש החזקוני: "בשנה השנית – לפי הפשט לביאת יעקב, והיא רביעית לרעב, שהרי התבואה שנשארה מן השובע והכסף שבידם הספיק להם שלש שנים, וברביעית נתנו מקניהם ובחמישית אדמתם ובשישית גופם ובשביעית נתן להם זרע וזרעו, ולקטו בשמינית תבואה מן השדה ופסק הרעב". התוספתא (סוטה י, ח) משרטטת מהלך היסטורי המשלב בין שתי ההבנות בפסוקים. לפי התוספתא הרעב הפסיק כאשר יעקב ירד למצרים והמשיך אחרי מותו.

381 לא ברור אם הרעב שהיה "בכל הארצות" המשיך בכל ארצות האזור והתורה מתמקדת בכנען ומצרים, או שמא המשיך הרעב והחרף רק בכנען ובמצרים על מנת להעביר את בני יעקב למצרים.

382 בראשית מד, יג-יד

383 בראשית מד, טו-יז

384 המלך מצווה: "רַק לֹא יִרְכֶּה לּוֹ סוּסִים וְלֹא יֵשֵׁב אֶת הָעֵם מִצְרַיִמָּה לְמַעַן הִרְבּוֹת סוּסִים" (דברים טז, יז), ובשיר השירים (א, ט) נאמר: "לְסִסְתִּי בְרִכְבִּי פִרְעָה דְמִיתִיךָ רַעֲיָתִי".

385 לעיון מרתק בשימוש בכסף כאמצעי סחר ראו מאמרה של צילה אשל

[/https://thetorah.com/how-silver-was-used-for-payment](https://thetorah.com/how-silver-was-used-for-payment)

386 "בין 1966 ל-1976 היו שלוש שביתות כלליות גדולות וגורפות במערכת הבנקאות באירלנד, שעצרו את פעילותם של הבנקים הקמעונאיים למשך שנה (בסך הכול). לפני כמה שנים, אנטואן מרפי מטריניטי כתב על מקרה מבחן זה תחת הכותרת: 'כסף בכלכלה ללא בנקים'. אני לפעמים התייחסתי למקרה זה במטרה לאתגר אנשים לחשיבה על אופן פעילותה של מערכת העברות הכספים, אבל כמובן נושא זה התחדש ונהיה רלוונטי שוב ביחס לנסיבות הנוכחיות בהקשר של הדיונים על השוואת אסטרטגיית היעילות לעומת הימור".

Well, between 1966 and 1976 there were three major 'all out' bank strikes in Ireland that shut the retail banks for (in total) a year. There is a super case study, written a few years ago, on this called 'Money in an Economy Without Banks' by Antoin Murphy of Trinity. I've sometimes referred to it when challenging people to think harder about how the payment system works, but of course it's taken on a new lease of life in current circumstances and in the context of the 'utility vs. casino' strat-

(egy discussions" (Dave Birch

http://digitaldebateblogs.typepad.com/digital_money/2009/02/

(payments-without-banks.html

במשבר הפיננסי בשנת 2008, הבנקים חוו קשיי נזילות חמורים. בניגוד לכך, ברקשייר האת'זוי של וורן באפט נהנתה באותה תקופה מעודף נזילות והוא הלווה בתנאים מטיבים לבנקים וחברות גדולות במשק האמריקאי. תנאים, שלא היה מקבל בימים כתיקונם.

387 מדיניות פיסקלית, בשונה ממדיניות מוניטרית, הוא מונח במקרו-כלכלה המתאר את ניהול מערכת המשתנים הריאליים של המשק. מונח זה

מתייחס כמעט תמיד להוצאות הממשלה והאופן שבו הן ממומנות – על ידי הטלת מיסים או יצירת חוב ציבורי. כאשר ממשלה נוקטת מדיניות פיסקלית מרחיבה היא מגדילה את הוצאותיה (ויקיפדיה, מדיניות פיסקלית).

388 רב חפני גאון על פסוק כא: "ודיבורו של יוסף להם: הבו מקניכם, התכוון לתועלתם בזה על ידי הקלה עליהם, בטיפול במזונותיהם, שכן מקומות המרעה היו נעדרים".

389 חלק מצרורות הכסף שרדו עד ימינו והתגלו על ידי ארכיאולוגים בישראל. במאה השנים האחרונות של חפירות ארכיאולוגיות התגלו יותר משלושים צרורות כסף המכילים מספר משתנה של חתיכות כסף בגדלים שונים. כאשר נמצאו הצרורות הראשונים (לדוגמה בגזר, פורסם על ידי מקאליסטר ב-1912), הניחו החוקרים שהם מצאו חנות של צורף ושהכסף הגולמי היה מיועד להכנת תכשיטים או דברי ערך אחרים. כאשר בהמשך נמצאו עוד ועוד צרורות, התברר שהשתמשו בחתיכות הגולמיות כמטבע.

Silver Hoards – In Israel, over the past one hundred years" of archaeological excavations, more than thirty silver hoards have been found, containing varied numbers of silver pieces of different sizes. When the first hoards were discovered (for example at Gezer, published by Macalister in 1912), the excavators assumed that they had found a silver-smith's shop, and that this was raw material for melting into jewelry or other luxury items. As more and more such hoards were found, however, it became clear that they were used as silver 'currency'" (<https://thetorah.com/how-silver-was-used-for-payment>).

תודה לרב דב קדרון על ההפניה.

390 לדוגמה, מערכת היחסים של בלעם עם אתונו: "ויפתח ה' את פי האתון ותאמר לבלעם מה עשיתי לך כי הכיתני זה שלש רגלים. ויאמר בלעם לאתון כי התעללת בי לו יש חרב בידי כי עתה הרגתיך. ותאמר האתון אל בלעם הלוא אנכי אתנך אשר רכבת עלי מעודך עד היום הנה ההסכן הסכנתי לעשות לך כה ויאמר לא" (במדבר כב, כה-ל).

בהלכה קרקעות ועבדים נקנים בשטר ואישה מתקדשת ומתגרשת בשטר, בשונה ממטלטלין שאינם נקנים בשטר (אלא אם כן אגב קרקע). הרעיון הוא שלאנשים ולקרקעות יש זהות ייחודית שניתן "לתפוס" באמצעות שטר שהחזקתו מורה על בעלות, והעברתו מזה לזה יכולה

לשמש כפעולת קניין. מטלטלין הם מוצר גברי ולכן אי אפשר לאפיינם ולרשום אותם בתוך מסמך מחייב, וכן כתב הטור (חז"מ סימן קלג) בשם בעל העיטור: "...דמטלטלי לאו בני שטרא נינהו...". ניתן להתלבט אם ניתן לכתוב שטר על בהמה, ובמילים אחרות, האם לבהמה יש "אישיות", זהות ייחודית, או שיש להתייחס אליה כמוצר מדף. ייתכן שתלוי את מי שואלים – את האדם הפרטי שיש לו בהמות אחדות בדיר שהוא מגדל יחד עם ילדיו או את המלך או מישהו עשיר שיש לו עדרים עם מאות ואלפי ראש. היד רמ"ה בחידושו למסכת בבא בתרא (סימן עה) כתב: "מסתברא דהני מילי דעבדים דאפשר למכתב עליהו שטרא ועבדי אינשי למכתב עליהו שטרא, אבל בהמות דלאו בני מכתב עליהו שטרא נינהו, דהא לא מיתחזקי בשמא אלא בטביעות עינא".

391 "וַיִּשְׁלַח ה' אֶת נִתָּן אֶל דָּוִד וַיָּבֵא אֵלָיו וַיֹּאמֶר לוֹ שְׁנֵי אֲנָשִׁים הָיוּ בְעִיר אַחַת אֶחָד עֹשִׂיר וְאֶחָד רָאשׁ. לְעֹשִׂיר הָיָה צֹאן וּבָקָר הַרְבֵּה מְאֹד. וְלָרֶשׁ אֵין כֹּל כִּי אִם כִּבְשָׂה אַחַת קִטְנָה אֲשֶׁר קָנָה וַיַּחַיֶּה וַתִּגְדֵּל עִמּוֹ וְעַם בְּנָיו יַחְדָּו מִפְתּוֹ תֹאכַל וּמִכֶּסֶף תִּשְׁתֶּה וּבְחִיקוֹ תִשְׁקַב וְתִהְיֶה לוֹ כֶּבֶת. וַיָּבֵא הַלֵּךְ לְאִישׁ הָעֹשִׂיר וַיַּחְמַל לְקַחַת מִצֵּאָנוּ וּמִבְּקָרוֹ לְעֲשׂוֹת לְאֶרֶץ הַבָּא לוֹ וַיִּקַּח אֶת כִּבְשָׂת הָאִישׁ הָרֹאשׁ וַיַּעֲשֶׂה לְאִישׁ הַבָּא אֵלָיו. וַיַּחַר אִף דָּוִד בְּאִישׁ מְאֹד וַיֹּאמֶר אֶל נִתָּן חֵי ה' כִּי בֶן מוֹת הָאִישׁ הָעֹשֶׂה זֹאת. וְאֵת הַכִּבְשָׂה יִשְׁלֵם אַרְבַּעֶתִים עֶקֶב אֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הַדָּבָר הַזֶּה וְעַל אֲשֶׁר לֹא חָמַל" (שמואל ב יב, א-ו).

392 בראשית מז, יח-כ

393 במערך הצדקה של התורה, גם כשנותנים מתנות עניים, כגון לקט שכחה ופאה, העניים נדרשים להתאמץ. באופן דומה עדיף לתמוך בעסקה עם אביון מלתת לו תשלומי העברה. להרחבה ניתן לעיין במאמר "הכנסה בסיסית לכול" בספר זה.

394 [https://www.jstor.org/stable/24707629?seq=1#page_scan_tab_](https://www.jstor.org/stable/24707629?seq=1#page_scan_tab_contents)

395 [https://www.theguardian.com/us-news/2017/dec/06/why-are-](https://www.theguardian.com/us-news/2017/dec/06/why-are-americas-farmers-killing-themselves-in-record-numbers)

396 [americas-farmers-killing-themselves-in-record-numbers](https://www.theguardian.com/us-news/2017/dec/06/why-are-americas-farmers-killing-themselves-in-record-numbers)
ייתכן שהמידע על היקף הרעב הצפוי ואורך התקופה שהוא עתיד לשרור לא שותף במלואו עם הציבור כדי לא לייאש אותם מלכתחילה או מחשש שיצאו לרחובות ויערערו את יציבות השלטון.

397 "הירידה בתעסוקה במגזר החקלאי גרמה לאי נוחות בקרב ראשוני הכלכלנים. פרנסואה קוזנאי והאסכולה הפיזיוקרטית טענו בצרפת במאה השמונה עשרה כי הייצור לא הניב ערך מוסף וכי המעבר מחקלאות לתעשייה יפחית את עושרה של המדינה: רק חקלאות היא יצירת עושר

אמיתית. מאתיים שנה לאחר מכן, הירידה בתעסוקה בתחום התעשייה בסוף המאה העשרים גרמה לתגובה דומה בקרב הכלכלנים, שראו במגזר השירותים הסחת דעת חסרת ערך מעסקי הייצור החשובים. הם טעו באותה מידה. לא קיימת "תעסוקה לא פרודוקטיבית", כל עוד אנשים מוכנים לקנות את השירות שמישהו מציע. כיום אחוז אחד עובדים בחקלאות, 24 אחוזים בתעשייה, וזה משאיר ל-75 אחוזים לעסוק בהפקת סרטים, שירותי הסעדה, סוכנויות ביטוח ורפואה אלטרנטיבית.

The decline in agricultural employment caused consternation" among early economists. François Quesnay and his fellow 'physiocrats' argued in eighteenth century France that manufacturing produced no gain in wealth and that switching from agriculture to industry would decrease a country's wealth: only farming was true wealth creation. Two centuries later the decline in industrial employment in the late twentieth century caused a similar consternation among economists, who saw services as a frivolous distraction from the important business of manufacturing. They were just as wrong. There is no such thing as unproductive employment, so long as people are prepared to buy the service you are offering. Today, 1 per cent works in agriculture and 24 per cent in industry, leaving 75 per cent to offer movies, restaurant meals, insurance broking and aromatherapy" (The Rational Optimist, Ridley Page 33

398 בעשורים האחרונים המיליארדר סטיב פורבס דוחק בממשלת ארה"ב להתקין מס הכנסה אחיד בגובה 17%.

<https://www.forbes.com/sites/steveforbes/2014/03/07/the-tax-code-make-it-flat/#745d31c27e0e>

399 לדוגמה באוסטרליה. <https://www.abc.net.au/news/2017-07-12/australia-religion-census-2016-mapped/8660798>

400 <https://www.citylab.com/equity/2013/04/americas-most-and-least-religious-metro-areas/5180>

רמה סוציו-אקונומית נמוכה – יש לה יותר קורלציה עם דתיות והקצנה דתית.

401 פרעה, המלך המנוסה, שלא ידע מה תהיה מידת ההצלחה של תכניתו של יוסף ומאמציו, נקט מצידו משנה זהירות והעביר את האחריות הבלעדית

ליוסף: "וַתִּרְעַב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְעַק הָעָם אֶל פְּרֹעֹה לֵאמֹר וַיֹּאמֶר פְּרֹעֹה
 לְכֹל מִצְרַיִם לְכוּ אֶל יוֹסֵף אֲשֶׁר יֹאמַר לָכֶם תַּעֲשׂוּ" (בראשית מא, נה).
 בראשית מז, כז 402

מכיוון שבאופן מסורתי שיעור הילודה בערים נמוך משיעור התמותה,
 ערים גדולות זקוקות להגירה מהכפרים על מנת לשמור על גודל
 האוכלוסייה. בדיוק כפי שהחקלאות הופיעה בשישה או שבעה חלקים
 של העולם בעת ובעונה אחת, מה שמרמז על דטרמיניזם אבולוציוני, כך
 אירע כמה אלפי שנים לאחר מכן עם הערים. יישובים עירוניים גדולים,
 עם בניינים קהילתיים, אנדרטאות ותשתיות משותפות, החלו לצוץ לפני
 שבעת אלפי שנים בכמה אזורים פוריים. הערים העתיקות ביותר היו
 בדרום מסופוטמיה, עיראק בימינו. הופעתן מצביעה על כך שהייצור
 נעשה מקצועי יותר ויותר והצריכה מגוונת יותר.

Since people have generally done more dying than procreating”
 when in cities, big cities have always depended on rural immi-
 grants to sustain their numbers. Just as agriculture appeared in
 six or seven parts of the world simultaneously, suggesting an
 evolutionary determinism, so the same is true, a few thousand
 years later, of cities. Large urban settlements, with communal
 buildings, monuments and shared infrastructure, start popping
 up after seven thousand years ago in several fertile river val-
 leys. The oldest cities were in southern Mesopotamia, in what
 is now Iraq. Their emergence signified that production was be-
 coming more specialised, consumption more diversified” (Matt
 Ridley, “The Rational Optimist”, p. 106

מהלך דומה שבו אנשי סדום הפכו ממשועבדים למנצלים, הוצג לעיל
 במאמר "אוד מנוצל מאש" וייתכן שיש להכליל גם נקודה זו בהשוואה
 שהתורה עורכת בין מצרים לבין סדום: "כגן ה' כארץ מצרים בואכה
 צוער". על מנת להתמודד עם הלוך רוח זה של נקמנות והצטדקות
 התורה תזהיר: "וְגַר לֹא תִלְחָץ וְאִתָּם יִדְעֹתֶם אֶת נַפְשׁ הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם
 בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שמות כג, ט).

בראשית מ, כג 405
 "אירועים קטסטרופליים משמעותיים לדיון זה, שכן הם בעלי השפעה
 רבה – כך שלא משנה עד כמה נמוכה ההסתברות להתרחשותם (בהנחה
 שזה אכן נמוך כפי שנוטים להאמין) השפעתם על הציפיות תהיה גבוהה.
 אנו נכנה אירועים קטסטרופליים אלו 'ברבורים שחורים'. קארל פופר

העיר כי כשמדובר על הכללות כמו 'כל הברבורים הם לבנים', קיומו של ברבור שחור אחד מספיק כדי להפריך טענה זו. יתרה מכך, עוד בטרם נמצא הברבור השחור, אין במידע על ברבורים לבנים – בין אם ראית אחד, מאה, או מיליון מהם – לקבוע אם ההכללה 'כל הברבורים לבנים' נכונה. לטענתנו, מנהלי סיכונים (כלכליים ואחרים) הפעילים בשוקים נמצאים באותו מצב. לא רק שלא ניתן לשער אם יקרה אירוע קטסטרופלי, אין גם שום מידע בהיסטוריית ההתנהגות של השוק המאפשר לאמוד את עוצמת אי-הידיעה – למשל, על ידי הקצאת הסתברויות משמעותיות לאירוע 'הברבור השחור'. הדבר היחיד שניתן לומר בכנות על אירועים קטסטרופליים הוא: 'זה עלול לקרות'. ואם זה אכן יקרה, זה יכול לבטל לגמרי את המסקנות הקודמות שלנו על איכות הציפיות, בדיוק כמו שמציאת ברבור שחור תעיב על ההשערה 'כל הברבורים הם לבנים'. אבל אז כבר מאוחר מדי."

It is important to focus on catastrophic events for this discussion, because they are the ones that cause the more effect – so no matter how low their probability (assuming it is as low as operators seem to believe) the effect on the expectation will be high. We shall call such catastrophic events black swan events. Karl Popper remarked that when it comes to generalizations like 'all swans are white', it is enough for one black swan to exist for this conclusion to be false. Furthermore, before you find the black swan, no amount of information about white swans – whether you observed one, 100, or 1,000,000 of them – could help you to determine whether or not the generalization 'all swans are white' is true or not. We claim that risk bearing agents are in the same situations. Not only can they not tell before the fact whether a catastrophic event will happen, but no amount of information about the past behavior of the market will allow them to limit their ignorance-say, by assigning meaningful probabilities to the 'black swan' event. The only thing they can honestly say about catastrophic events before the fact is: 'it might happen'. And, if it does indeed happen, then it can completely destroy our previous conclusions about the expectation operator, just like finding a black swan does to the hypothesis 'all swans are white'. But by then, it's too late"

(Nicholas Nassim Taleb, <http://www.fooledbyrandomness.com/knowledge.pdf>

ראו גם:

<https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324735104578120953311383448>

In economic life and history more generally, just about everything of consequence comes from black swans;# ordinary events have paltry effects in the long term. Still, through some mental bias, people think in hindsight that they “sort of” considered the possibility of such events; this gives them confidence in continuing to formulate predictions. But our tools for forecasting and risk measurement cannot begin to capture black swans. Indeed, our faith in these tools make it more likely that we will continue to take dangerous, uninformed risks” (Nicholas Nassim Taleb

גם התכנית החמש-שנתית של סטאלין גרמה לרעב באוקראינה וסביבתה. 408

https://en.wikipedia.org/wiki/First_five-year_plan

<http://fooledbyrandomness.com/DarwinCollege.pdf> 409

ראו גם: <https://www.forbes.com/sites/dantedisparte/2018/10/26/the-critical-flaw-in-how-we-think-about-risk/#5884e8531577>

ביוני 2003, בקואליציה בראשות אריאל שרון, שכללה את מפלגת “שינוי” ואת בנימין נתניהו כשר האוצר, קוצצו הקצבאות שהמדינה העניקה בצורה דרמטית. מבחינת בנימין נתניהו המהלך נועד להגביר את הצמיחה ולהציל את המדינה ממשבר כלכלי: “קיצוץ הקצבאות חייב להימשך. אם הוא ייעצר, כל המדינה תיעצר”, הוא אמר. גורמים רבים ביקרו עמדה זו וסברו שהמהלך, שפגע משמעותית בשכבות החלשות, נעשה בצורה חדה מדי. כעשור לאחר מכן פרסם המוסד לביטוח לאומי מחקר אשר לפיו הקיצוץ בקצבאות לפני כעשור דרדר נכים רבים לעוני, ומפלגות שונות דרשו והצליחו במשך השנים, במסגרת ההסכמים הקואליציוניים, להחזיר את הגלגל אחורנית. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3673988,00.htm> ; <https://www.davar1.co.il/60353>

411 שמות א, י

ים – יבשה

- 412 בראשית מט, א-ב
- 413 בראשית מט, ג-ו
- 414 בראשית מט, יא-יב.
- 415 בראשית מט, כב-כו
- 416 "וְהַחַיִּים קָדְמָה מִזְרָחָה דָּגַל מַחְנֵה יְהוּדָה לְצַבְאָתָם וְנָשִׂיא לְבְנֵי יְהוּדָה נַחֲשׁוֹן בֶּן עֲמִינַדָּב. וְצִבְאָו וּפְקַדִּיהֶם אַרְבַּעַה וְשִׁבְעִים אֱלֹף וְשֵׁשׁ מֵאוֹת. וְהַחַיִּים עָלָיו מִטָּה יִשְׁשָׁכָר וְנָשִׂיא לְבְנֵי יִשְׁשָׁכָר גִּתְנָאֵל בֶּן צוּעָר. וְצִבְאָו וּפְקַדְרָיו אַרְבַּעַה וְחַמְשִׁים אֱלֹף וְאַרְבַּע מֵאוֹת. מִטָּה זְבוּלֹן וְנָשִׂיא לְבְנֵי זְבוּלֹן אֱלִיאָב בֶּן חֵלֶן. וְצִבְאָו וּפְקַדְרָיו שִׁבְעָה וְחַמְשִׁים אֱלֹף וְאַרְבַּע מֵאוֹת. כָּל הַפְּקָדִים לְמַחְנֵה יְהוּדָה מֵאֵת אֱלֹף וְשָׁמְנִים אֱלֹף וְשֵׁשׁ אֲלָפִים וְאַרְבַּע מֵאוֹת לְצַבְאָתָם רֵאשִׁנָּה יִסְעוּ" (במדבר ב, ג-ט).
- 417 המלבי"ם ראה את החיבור שבין זבולון ליששכר ככניין אב ופירש את כל הברכות כמחברות צמדים של שבטים: "ולזבולן אמר – אחר ברכת אפרים ומנשה באה ברכת זבולון ויששכר. א) שהיו שכנים בנחלתן. ב) שכל הברכות משולבים שני שבטים ביחד, ראובן עם יהודה בברכת החיים, לוי ויהודה בענין פרסום הא־להות והשתדלות שישמרו ישראל התורה, יהודה ובנימין במקום המקדש ומלוכה, אפרים ומנשה ברכה אחת להם, כן ברכת זבולון ויששכר הוא מעין ברכה אחת...".
- 418 בראשית מט, יג-טו
- 419 דברים לג, יח-יט
- 420 בראשית רבה פרשת ויצא, פרשה עב אות ה, ובניסוח דומה ב בראשית רבה פרשה צט אות ט : "זבולון לחוף ימים ישכון, הרי זבולון קדם ליששכר שכן מייחסן יששכר זבולון, ולמה כן אלא שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה, וזבולון בא ומאכילו לפיכך קדמו, עליו אמר הכתוב 'עץ חיים היא למחזיקים בה', יששכר כונס זבולון מביא באניות ומוכר ומביא לו כל צרכו, וכן משה אומר 'שמח זבולון בצאתך', למה – 'שיששכר באהליך' שלך הן שאת מסייעו לישוב בהן". ובניסוח דומה בבבלי סוטה כא ע"א: "מאי 'בוז יבוזו לו'? אמר עולא: לא כשמעון אחי עזריה, ולא כר' יוחנן דבי נשיאה, אלא כהלל ושבנא; דכי אתא רב דימי אמר: הלל ושבנא אחי הו, הלל עסק בתורה, שבנא עבד עיסקא, לסוף אמר ליה: תא נערוב וליפלוג, יצתה בת קול ואמרה: 'אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בו יבוזו לו'".
- סקירה על הסכם 'יששכר זבולון' ראו גם בויקיפדיה.

- 421 אבות פרק יג משנה יז.
- 422 ההסכם נקרא 'הסכם יששכר-זבולון' הפוך מסדר ברכותיהם בפסוקים בהם זבולון קודם ליששכר (פעמיים).
- 423 שולחן ערוך יורה דעה סימן רמו סעיף א. הרמב"ם חלק חזיתית על הסכם מסוג זה (הלכות תלמוד תורה פרק ג הלכה י):
- כל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה – הרי זה חילל את השם, וביזה את התורה, וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חייו מן העולם הבא; לפי שאסור ליהנות בדברי תורה בעולם הזה.
- אמרו חכמים, כל הנהנה מדברי תורה, נטל חייו מן העולם. ועוד ציוו ואמרו: לא תעשם עטרה להתגדל בהם, ולא קורדום לחפור בהם. ועוד ציוו ואמרו: אהוב את המלאכה, ושנא את הרבנות. וכל תורה שאין עימה מלאכה, סופה בטילה; וסוף אדם זה, שיהא מלסטם את הבריות.
- יש להעיר שיתכן שהרמב"ם למד לקח זה על בשרו לאחר שאחיו, שעסק במסחר ופרנס אותו, טבע עם ספינתו בים: "והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי... והיא פטירת הצדיק צ"ל שטבע בים הודו, ובידו ממון רב לי ולאחרים... והוא שהיה נושא ונותן בשוק ומרוויח ואני יושב לבטח" (אגרת לרבי יפת הדיין, באגרות הרמב"ם, מהדורת "שילת, אגרת יא, עמ' רכט-רל). בעקבות אסון זה הרמב"ם החל לעסוק ברפואה ובהמשך אף להיות הרופא של חצר המלוכה (רמב"ם, ויקיפדיה).
- 424 יש מפרשים ששם העיר חיפה בא מ"חוף ים" שמופיע בפסוק זה, אף שנחלת זבולון אינה כוללת את חיפה.
- 425 לפי חוקרים רבים הפיניקים עצמם עלו על בימת ההיסטוריה אחרי תקופת יעקב אבינו. במאמר זה נתייחס בכמה הקשרים לפיניקים היות שיש אינטרקציה בינם לבין עם ישראל בכלל ועם שבט זבולון ופעילותו במרחב הימי בפרט. לדוגמה: מקורה של המילה פיניקים אינו ידוע בוודאות, אך ככל הנראה נגזר מהשפה היוונית. ביוונית פירוש המילה פּוּיִנִיקָס או פּוּיִנִיקָה הוא צבע הארגמן (אדום-סגול) שהפיניקים התמחו בהפקתו מחילזון הארגמן (חד וקהה קוצים) וסחרו בו. דברים אלו מתחברים עם האמור בתלמוד הבבלי: "אמר זבולון לפני הקב"ה רבונו של עולם לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות, אמר לו כולן צריכין לך ע"י חלזון, שנאמר (דברים לג, יט) 'עמים הר יקראו... ושפוני טמוני חול'. תני

- רב יוסף שפוני זה חלזון" (בבלי מגילה ו ע"א). יעקב שהתייחס לצידון ביסס את ברכתו לעתיד על היותה עיר נמל. ויקיפדיה, דרך הים. 426
- 427 חלק מהפרשנים הסבירו את "ויהי למס עובד" שיעבוד לעם כובש שישתלט על נתיבי הסחר החשובים. כלומר יש בדבריו של יעקב כפל משמעות: ניתן לפרש ש"ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד" זו תקבולת המלמדת על הפסיביות של יששכר, וניתן לומר שזו תקבולת המלמדת על סוג העבודה של יששכר. כמו כן ניתן לפצל בין הרישא לסיפא ולומר שסוג העבודה שלו יהיה בתובלה, אבל בעתיד החשיבות של נתיב הסחר שבתחמו תמשוך אימפריות וממלכות לסגל לעצמן שליטה על האזור.
- 428 וַיַּעַל הַגּוֹרֵל הַשְּׁלִישִׁי לְבְנֵי זְבוּלֹן לְמִשְׁפַּחְתָּם וַיְהִי גָבוּל נִחְלָתָם עַד שָׂרִיד. וְעֵלָה גָבוּלָם לַיָּמָה וּמְרַעְלָה וּפָגַע בְּדַבְשֻׁת וּפָגַע אֶל הַנַּחַל אֲשֶׁר עַל פְּנֵי יַקְנָעִים. וְשָׁב מִשָּׂרִיד קְדָמָה מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ עַל גָּבוּל פְּסֹלֶת תְּבַר וַיֵּצֵא אֶל הַדְּבָרֶת וְעֵלָה יַפְיַע. וּמִשָּׁם עָבַר קְדָמָה מִזְרַחָה גְּתָה חֶפֶר עֲתָה קָצִין וַיֵּצֵא רְמוֹן מִתְּאֵר הַגֵּעָה. וְנָסַב אֹתוֹ הַגָּבוּל מִצְפּוֹן חֲנַתָן וְהָיוּ תִצְאָתָיו גֵּי יַפְתָּח אֶל. וְקָטַת וּבְהֶלֶל וְשִׁמְרוֹן וַיִּדְאָלָה וּבֵית לָחֶם עָרִים שְׁתֵּים עָשָׂרָה וְחִצְרֵיהֶן. זֹאת נִחְלַת בְּנֵי זְבוּלֹן לְמִשְׁפַּחוֹתָם הָעָרִים הָאֵלֶּה וְחִצְרֵיהֶן" (יהושע יט, י-יז).
- 429 יהושע יז, ח-י
- 430 רש"י, ר' אברהם בן הרמב"ם, ראב"ע, ר"י בכור שור ועוד פירשו "עד" או "סמוך", שהגבול מגיע עד צידון. הסבר זה אינו תואם את המפה ולא את הפסוקים בנביאים. הנצי"ב פירש "נסמך" – שממנו, מצידון, באה פרנסתו. שד"ל פירש לשון קצה ולא דווקא גבול.
- 431 שופטים א, לא-לב. בתלמוד הבבלי (בבא בתרא קכב ע"א) נאמר שבחלוקת הארץ בגורל עלה לזבולון חלק עכו. עם זאת, התוספות שם (ד"ה זבולן עולה תחום עכו עולה [עמו]) העירו על פי הפסוק בשופטים: "לאו עכו ממש דעכו מחלק אשר דכתיב: ואשר לא הוריש יושבי עכו אלא כלומר תחום שבצד עכו".
- 432 יש שפירשו שנחלת זבולון היא בין שני ימים, דהיינו ים כינרת והים התיכון, אם כי ראוי לציין שהנחלה של זבולון לא הגיעה אפילו קרוב לחופי הכינרת.
- 433 דברים לג, יח
- 434 דברים לג, יג-יז

How can Israel, with only 7.1 million people (its population at” 436
the time of publication), no natural resources, enemies on ev-
ery border, and in a constant state of war—produce more start-
up companies than Japan, India, Korea, Canada, or the United
Kingdom?” (The Washington Post, Book Review of “Start Up
(Nation)” by Saul Singer and Dan Senor

437 האדריכל המפורסם פרנק גרי אמר בכמה רעיונות שהגבולות והאילווצים
היוו קרקע פורייה ליצירתיות. לסיקור:

<https://www.forbes.com/sites/groupthink/2013/07/12/creativity-how-constraints-drive-genius/#21ec52523d89>

438 “וּלְאֲשֶׁר אָמַר בְּרוּךְ מְבֻנִים אֲשֶׁר יְהִי רְצוֹי אֲחִיו וְטַבֵּל בְּשִׁמְן רִגְלוֹ. בְּרִזָּל
וּנְחָשֶׁת מְנַעֲלֶיהָ וּכְיִמְיָהּ דְּבָאָהּ. אֵין כָּאֵל יִשְׂרָאֵל רַכֵּב שָׁמַיִם בְּעֲזָרָהּ...”
(דברים לג, כד-כה).

439 משלי לא, יד

440 דברי הימים א יב, לד. עובדה זו בולטת אף יותר בהתחשב בגודלו של
השבט וגודל הנחלה שלו ביחס לשבטים אחרים, שנחלתם ומספרם היו
גדולים ממנו בהרבה.

441 “יודו לה’ חסדו וּנְפִלְאוֹתָיו לְבְנֵי אָדָם. וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה וַיִּסְפְּרוּ מַעֲשָׂיו
בְּרָנָה. יוֹרְדֵי הַיָּם בְּאֲנִיּוֹת עָשִׂי מְלֶאכָה בְּמַיִם רַבִּים” (תהלים קז, כא-כג).
“אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכין להודות – יורדי הים, הולכי
מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים, ויצא.
יורדי הים מנלן – דכתיב: ‘יורדי הים באניות וגו’ המה ראו מעשי ה’,
ואומר: ‘זיעמד רוח סערה... יעלו שמים ירדו תהומות’, ואומר: ‘יחוגו
וינועו כשכור’, ואומר: ‘ויצעקו אל ה’ בצר להם וממצוקתיהם יוציאם’,
ואומר: ‘יקם סערה לדממה’, ואומר: ‘וישמחו כי ישתקו’, ואומר: ‘ודו לה’
חסדו ונפלאותיו לבני אדם... מאי מברך? – אמר רב יהודה: ברוך גומל
חסדים טובים” (בבלי ברכות נד ע”ב).

442 Entrepreneurs are people who imagine new possibilities, as”
our entrepreneur management group at Harvard has defined it.
These are people who have dreams that go far beyond currently
available resources. They imagine new possibilities that create
.new industries. They create things that don’t exist before
Those things they create have to be then driven out to scale
and scope and those products and services have to be produced
as efficiently as one can possibly produce them. That’s where

managers come in. They bring in discipline. They bring in habits of efficiency. They make sure that that original entrepreneurial idea can be widely disseminated and made available to society in the cheapest possible way across the world” (Nitin Nohria, Harvard – <http://bigthink.com/in-their-own-words/understanding-three-archetypes-entrepreneurs-managers-leaders>).

443 ביקורתה של דבורה על כך שבני יששכר לא השתתפו במלחמה כנגד יבין וסירא – “לְמָה יִשְׁבֶּתָּ בֵּין הַמְּשַׁפְּתִים” (שופטים ה, טז) – היא: למה המשכת עסקים כרגיל. בדור שאחריה נדרש גדעון להילחם עם מדיינים שפלוו לארץ מאזור מזרח, והוא קורא למלחמה למנשה, אשר, זבולון ונפתלי, ללא אזכור שבט יששכר (שופטים ו, לה), שככל הנראה היו בקיאים בחשבונות אבל לא היו מלומדי מלחמה.

444 דברי הימים א יב, לג

445 רד”ק פירש: “ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל – רבותי” ז”ל פרשו שיודעים לעבר שנים ולקבוע חדשים, וזהו שאמ’ לדעת מה יעשה ישראל; וזהו יודעי בינה לעתים, כלומ’: לזמני העולם, שהיו יודעים לחשב בתקופות ומזלות. וזכר ענין זה בזה המקום כי צריך המלך אליהם להתייעץ עמהם בזה, כי על פי המלך היה נעשה העבור והקבוע כמו שנודע בדבר חזקיהו המלך (בבלי סנהדרין יב ע”א). ור’ יונה פרשו (סה”ש ע’ “עות”) ענין ‘משפטים’, וכן ‘יודעי העתים’ (אסתר א, יג), כמו שאמ’ ‘לפני כל יודעי דת ודין’ (שם), וכן ‘עת ומשפט ידע לב חכם’ (קהלת ח, ה); והיה צריך המלך להתייעץ עמהם על ענין הדין. אבל לדעת מה יעשה ישראל’ אין טעמו דבק לזה הפי’, כי היה לו לומר ‘לדעת מה יעשה המלך’; אבל לפי רבותי ז”ל יבא בטוב לדעת מה יעשה ישראל’ – היאך ישמרו המועדים ובאי זה זמן יעשו אותם.”

446 רלב”ג פירש: “יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל – ידמה שאלו היו חכמים ונבונים ואנשי עצה ובעת ועת ידעו לתת עצה נכונה מה ראוי שיעשה ישראל בעת ההיא לפי הדברים אשר יקרו אז אשר בהם קצת עדות על העתיד לבא והנה אלו כלם הסכימו להמליך את דוד.”

447 To me an Entrepreneur is the visionary that creates a vision” and gets everyone to buy into that vision. They are the people that take us forward, dragging everyone else along for the ride. The really successful Entrepreneurs are those that bring in the

really good managers to take their vision and turn it into deliv-
erables

<https://www.linkedin.com/pulse/why-entrepreneurs-need-good-managers-paul-wells>

448 לכל אחד מהשבטים היה דגל משלו עם ציור המבטא את אופיו, עיסוקו או אירוע מכונן בעברו של ראש השבט. הדעה המקובלת היא שעל דגלו של זבולון התנוססה תמונה של אונייה (במדבר רבה פרשה ב את ז). עם זאת במדרש אגדה לספר במדבר קיימת דעה שונה: "איש על דגלו באותות. מלמד שכל שבט ושבט היה לו סימן לאב השבט, וכן היה לכל הדגלים אות לרבות השבטים, כיצד היו סימני אותיות השבטים: שבט ראובן... אות של שמעון... אות יששכר חמור מצויר היה עליו, על שם שנאמר: 'יששכר חמור גרם'. זבולון היה מצויר עליו כמין בית, שנאמר: 'זבולוני' (בראשית ל, כ) ומתרגמינן מדור" (מדרש אגדה לתורה, במדבר ב, ב, שלמה באבער לפי דפוס וינה תרנ"ד). לפי דעה זו ייתכן ששבט זבולון עמד בקשרי מסחר עם הצידונים יורדי הים ולשם כך שכן לחופי אוניות, אבל לא היה בעליהן של הספינות. כך או כך לפי מדרש זה הדגל של זבולון הוא השיבה הביתה.

449 ויקיפדיה

450 מהמאה התשיעית לערך ועד למאה השישית לפנה"ס התפשטו הפיניקים ברחבי הים התיכון והשתלטו על המסחר בו. הפיניקים התיישבו והקימו תחנות מסחר רבות, תחילה בקפריסין ואחר כך באיי הים האגאי בקרבת יוון, סיציליה, מלטה, סרדיניה, צפון אפריקה (בה בין השאר נוסדה מושבת הפיניקים המפורסמת והחזקה ביותר – קרתגו), ספרד, והחוף הצפון-מערבי של אפריקה.

תחילה היו המושבות הללו לא יותר מאשר תחנות עגינה ומתן שירותי נמל לספינות הפיניקיות, וכן נקודות מוצא לחיפוש חומרי גלם טובים. אולם עם הזמן, במיוחד בשל קשרי המסחר הענפים, רובן גדלו והתרחבו לכדי יישובי קבע מרכזיים (ויקיפדיה).

451 על פי ויקיפדיה בערך 'זבולון'

452 שמות כו, כב-כג

453 יונה א, ה

454 רש"י בתהלים מח השווה את "ירכתי צפון" ל"ירך המזבח צפונה".

455 וַיִּזְוֶר יַעֲקֹב לְבָדוֹ וַיֵּאבֶּק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר. וַיֵּרָא כִּי לֹא יָכֹל לוֹ וַיִּצַּע כִּכְף יָרְכוֹ וַתִּקַּע כַּף יָרֵךְ יַעֲקֹב בְּהֶאֱבָקוֹ עִמּוֹ. וַיֹּאמֶר שְׁלַחֲנִי כִּי עָלָה הַשָּׁחַר וַיֹּאמֶר לֹא אֲשַׁלְּחֶךָ כִּי אִם בְּרַכְתָּנִי. וַיֹּאמֶר אֵלָיו מַה שְּׁמֶךָ וַיֹּאמֶר

ישָׁבִי אִי. הַזֹּאת לָכֶם עֲלִיזָה מִימֵי קֶדֶם קִדְמָתָה יִבְלוּהָ רַגְלֶיהָ מֵרְחוֹק לְגוֹר. מִי יַעַץ זֹאת עַל צַר הַמַּעֲטִירָה אֲשֶׁר סִחְרִיהָ שָׁרִים כְּנַעְנִיָה נִכְבְּדֵי אֶרֶץ. ה' צָבֹאוֹת יַעֲצֶה לְחַלֵּל גְּאוֹן כָּל צָבִי לְהַקְלֵל כָּל נִכְבְּדֵי אֶרֶץ. עֲבָרֵי אֶרְצָךְ כִּי־אָר בַּת תְּרַשִׁישׁ אֵין מִזֶּח עוֹד. יְדוּ נָטָה עַל הַיָּם הִרְגִּזוּ מִמְּלָכוֹת ה' צוּה אֶל כְּנַעַן לִשְׁמַד מְעֻזְנִיָה. וַיֹּאמֶר לֹא תוֹסִיפִי עוֹד לְעֻלוֹז הַמַּעֲשָׂקָה בְּתוֹלֵת בַּת צִידוֹן כַּתִּים קוֹמֵי עֲבָרֵי גַם שָׁם לֹא יְבוֹחַ לָךְ. הֵן אֶרֶץ כְּשָׂדִים זֶה הָעַם לֹא הָיָה אֲשׁוֹר יִסְדָּה לְצִיִּים הַקִּימוּ בַחֻוּנָיו עָרְרוּ אֲרַמְנוּתֶיהָ שָׁמָּה לְמַפְלָה. הִילִילוּ אֲנִיּוֹת תְּרַשִׁישׁ כִּי שָׁדַד מְעֻזְכֶּן.

461 תיאור דומה נמצא גם בפיו של הנביא יחזקאל (פרק כז): "וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר. וְאַתָּה בֶן אָדָם שָׂא עַל צַר קִנְיָה. וְאַמְרָתָּ לְצוֹר הִישָׁבֵת עַל מְבוֹאוֹת יָם רִכְלֵת הָעַמִּים אֶל אֵיִים רַבִּים כֹּה אָמַר אֲדֹנָי אֱלֹהִים צוֹר אַתָּה אַמְרָתָּ אֲנִי כְּלִילַת יָפִי. בְּלֵב יָמִים גְּבוּלְיָךְ בְּנִיךְ כָּלְלוּ יָפִיךְ. בְּרוֹשִׁים מַשְׁנִיר בְּנֵי לָךְ אֵת כָּל לַחֲתִים אֲרוֹז מִלְּבָנוֹן לְקַחוּ לַעֲשׂוֹת תֵּרוֹן עֲלֶיךָ. אֱלוֹנִים מִבְּשֵׁן עֲשׂוּ מִשׁוֹטֵיךְ קַרְשֶׁךְ עֲשׂוּ שֵׁן בַּת אֲשָׁרִים מֵאֵי כַתִּים. שֵׁשׁ בְּרַקְמָה מִמְּצָרִים הָיָה מִפְּרִשֶׁךְ לְהִיּוֹת לָךְ לְגַם תִּכְלֵת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֱלִישָׁה הָיָה מְכַסֶּךְ. יִשְׁבִּי צִידוֹן וְאַרְוֹד הָיָה שְׁטִים לָךְ חֲכָמֶיךָ צוֹר הָיָה כֶּךָ הִמָּה חֲבָלֶיךָ. זָקְנֵי גְבַל וְחֲכָמֵיהָ הָיָה כֶּךָ מַחְזִיקֵי בְדָקֶךָ כָּל אֲנִיּוֹת הַיָּם וּמְלַחְתֵּיהֶם הָיָה כֶּךָ לְעַרְב מְעַרְבֶךָ... סִחְרִים בְּעַמִּים שָׁרְקוּ עֲלֶיךָ בְּלֵהוֹת הֵייתָ וַיֹּאבֶדְךָ עַד עוֹלָם."

462 על פי: <https://www.929.org.il/page/357/post9405>

463 ישעיהו כג, טו-טז

464 <https://www.929.org.il/page/357/post/9406>

465 Travelling farther afield, the Phoenicians' innovations multi-plied: better keels, sails, navigational knowledge, accounting systems, log-keeping. Trade, once more, was the flywheel of the innovation machine. To the south, steeped in their religious obsessions, the Israelite pastoralists looked on in puritan horror at the explosion of wealth thus created. Isaiah cheerily anticipates Yahweh's destruction of Tyre, the 'market of the nations', to humble her pride. Ezekiel vents his Schadenfreude when Tyre is attacked: 'When thy wares went forth out of the seas, thou filledst many peoples; Thou didst enrich the kings of the earth with thy merchandise and thy riches ... Thou art become a terror; and thou shalt never be any more' (The Rational Op-
(timist page 112

להרחבה על כוח הסחר הבינלאומי דרך הים והבריאות שנוצרו על ידו, ראו עמודים 115-111. רידלי גם מציין שהפיניקים הגדילו את עוצמתם הימית בתקופת השופטים, אותה תקופה שבה הפלשתים מדרום הגדילו את כוחם הצבאי והמציאו מרכבות ברזל.

466 זבחי הצדק עומדים בניגוד לתיאורו של ישעיהו (כג, טו-יח) שגם כשצור תחזור לגדולתה, הפרקטיקה שלה בעסקים ובמסחר תהיה מושחתת: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא וְנִשְׁפָּחַת צֹר שְׂבָעִים שָׁנָה כִּי־מִי מֶלֶךְ אֶחָד מִקֵּץ שְׂבָעִים שָׁנָה יִהְיֶה לְצֹר כְּשִׁירַת הַזּוֹנָה. קָחִי כְבוֹד סִבִּי עִיר זוֹנָה נִשְׁפָּחָה הִיטִיבִי נֶגַן הָרָבִי שִׁיר לְמַעַן תִּזְכְּרִי. וְהָיָה מִקֵּץ שְׂבָעִים שָׁנָה יִפְקַד ה' אֶת צֹר וְשָׂבָה לְאַתְנַנָּה וְזָנְתָה אֶת כָּל מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ עַל פְּנֵי הָאָדָמָה. וְהָיָה סַחְרָה וְאַתְנַנָּה קָדְשׁ לַה' לֹא יֵאָצֵר וְלֹא יִחְסַן כִּי לִישָׁבִים לְפָנָי ה' יִהְיֶה סַחְרָה לְאֹכֵל לְשִׁבְעָה וְלִמְכָסָה עֲתִיק" (ישעיהו כג, טו-יח).

ולכן, על רקע הציווי "לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' אֶל־הַיְדֵי לְכָל נָדָר כִּי תוֹעֵבֶת ה' אֶל־הַיְדֵי גַם שְׁנֵיהֶם" (דברים כג, ט) פירש המלבי"ם בפירושו לישעיהו שם: "והיה סחרה, ר"ל בין המסחר שלה שהם הדברים אשר במדינה מתבואות ומיני מתכות שמוכרים לארצות אחרות, ובין 'אתננה' שהוא המעות והכסף והזהב שמקבלים בעד המסחר שניהם יהיו קודש לה', שישלחו משני אלה מנחה אל בית ה', שהיה להם בימי בית שני שלום עם ישראל, אבל 'לא יאצר' (מוסב על סחרה), המסחר שלהם לא יובא אל אוצר בית המקדש, להקריב ממנו עולות וזבחים מן הבהמות והסולת והיין שישלחו, 'ולא יחסן' (מוסב על ואתננה) הכסף וזהב שישלחו לירושלים לא יעשו ממנו איזה דבר חזק להיכל ה' רק יחלקוה ליושבים לפני ה', שהכהנים העובדים במקדש יחלקו אותה ביניהם, ומבאר את סחרה יקחו 'לאכל לשבעה', הבשר והסולת שישלחו יהיה מאכל לכהנים, ואת אתננה שהוא המעות יקחו הכהנים 'למכסה עתיק' לקנות מהם לעצמם מלבושים חשובים ויקרים".

467 "נָקִי כַפַּיִם וְכֹר לֵבב אֲשֶׁר לֹא נָשָׂא לְשָׂא נַפְשִׁי וְלֹא נִשְׁבַּע לְמַרְמָה" (תהלים כד, ד).

468 גם רש"י פירש את המשמעה הערכית של זבולון ויששכר כקשורה לאינטרקציה התרבותית-אמונית המתלווה ליחסי הסחר, אם כי נקט גישה אופטימית, שלא לומר אוטופית: "עמים הר יקראו – ע"י פרקמטיא של זבולון תגרי עובדי כוכבים באים אל ארצו והוא עומד על הספר והם אומרים הואיל ונצטערנו עד כאן נלך עד ירושלים ונראה מה יראתה של אומה זו ומה מעשיה והם רואים כל ישראל עובדים לאלוה אחד ואוכלים מאכל אחד לפי שהעובדי כוכבים אלוהו של זה לא כאלוהו של

- זה ומאכלו של זה לא כמאכלו של זה ומתגייירין שם שנאמר שם יזבחו זבחי צדק".
- 469 מלכים א יא, ד: "וַיְהִי לְעֵת זִקְנַת שְׁלֹמֹה נָשְׂיוּ הַטּוֹ אֶת לִבָּבוֹ אֲחֵרֵי אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְלֹא הָיָה לִבָּבוֹ שָׁלֵם עִם ה' אֱלֹהָיו כְּלָבֵב דָּוִד אָבִיו".
- 470 אליהו הנביא בחר את הר הכרמל כאתר התמודדות עם נביאי הבעל, בני חסותה של איזבל נסיכת צידון. הר הכרמל מתנשא מעל הים התיכון וייתכן שרצה להביע בכך את הבעייתיות שבקשרים עם ארצות שמעבר לים. בהקשר זה נציין שבספר "גלוי ומוצפן" (עמוד 27) נאמר שהר הכרמל היה הגבול הדרומי של ממלכת פיניקיה בתקופה מסוימת ושהיה שם מקדש לבעל.
- 471 "וַיִּתְּנוּ כֶּסֶף לְחֻצְבִּים וְלְחֻרְשִׁים וּמֵאֲכָל וּמִשֶּׁתָּהּ וּשְׁמֵן לְצַדִּימִים וְלְצֻרִים לְהֵבִיא עֲצֵי אֲרָזִים מִן הַלְּבָנוֹן אֶל יָם יְפוֹא כְּרִשְׁיוֹן כּוֹרֵשׁ מֶלֶךְ פָּרַס עֲלֵיהֶם" (עזרא ג, ז).
- 472 נחמיה יג, טז
- 473 "אלו קשרים שחייבין עליהן, קשר הגמלין וקשר הספנין. וכשם שהוא חייב על קישורן כך הוא חייב על היתרן" (מסכת שבת פרק טו משנה א).

אפילוג העורך

- 474 בראשית ג, כד
- 475 בראשית ד, טז
- 476 בראשית יג, יא
- 477 בראשית כט, א
- 478 שמות רבה פרשה ה ד"ה ואחר באו
- 479 בראשית יג, י
- 480 דברים יא, י-יב
- 481 יחזקאל כט, ג
- 482 אליהו רבה פרשה ח ד"ה ומה; פסיקתא זוטרתא שמות פרק א ד"ה ואלה שמות; ועוד
- 483 בראשית יא, א-ט
- 484 פרקי דרבי אליעזר פרק כד
- 485 בבלי יומא יב ע"א; רמב"ם הלכות בית הבחירה ז, יד
- 486 שמות כא, יד
- 487 דברים ד, ה-ו
- 488 ישעיהו נו, ז